

Resüme

Töö põhieesmärgiks on uurida Eesti monofunktsionaalsete asulate arenemislugu, selle protsessi erisusi ja olemasolevat situatsiooni. Ühtlasi on eesmärgiks vaadelda monoasulate kui utopistliku fenomeni kultuuriloolisi etalone ja teoreetilisi lähtekohti, võimaldamaks Eesti tööstuslike monoasulaid vaadelda läbi laiema teoreetilise prisma. Monoasulate rajamine assotsieerub laiemalt Euroopa ühiskondlike ja poliitiliste utopiatega, mille silmapaistvamad tekstid pärinevad renessanssi perioodist. 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi esimestest kümnenditest pärinevad mitmed linnaehituslikud utopiad ja ettepanekud, mis on suuresti mõjutanud 20. sajandi linnaplaneerimise teooriat ja praktikat. Euroopa, eriti naabermaade monofunktsionaalsete asulate arengu kirjeldamine asetab Eesti samalaadse nähtuse laiemasse konteksti. Töös selgitatakse Eesti tööstuslike monofunktsionaalsete asulate rajamise majanduslikku ja ideoloogilist raamistust, tüpoloogiat, ühiseid nimetajaid ning olulisust Eesti kultuuripärandi taustal. Eesmärgiks ei ole anda praktilisi suuniseid monoasulate tööstushoonete ja asulate revitaliseerimiseks ning restaureerimiseks, vaid analüüsida selle eripärase linnalise asulatüübi teoreetilist fooni ning ajalooliselt väljakujunenud struktuuri. Monofunktsionaalsete tööstusasulaid, seal asuvaid tööstus- või elukondlikku hoonestust käsitlevatele muinsuskaitse rakenduslikele praktikatele, tegevuskavadele ja täpsustavatele uuringutele moodustab käesolev töö teoreetilise lähematerjali ning kaasteksti.

Eestis on esindatud mitut liiki monoasulaid, neist peamised on militaar-, põllumajandus- ja tööstusasulad. Nii militaar- kui põllumajanduslikud linnalised asulad iseloomustavad enamasti spetsiifiliselt nõukogude ajajärgu kollektiviseerimist ja militariseerimist, tööstusasulate rajamine ulatub 18. sajandisse. Monoasulate kronoloogilisel liigitamisel selgub, et tööstuslike monoasulate rajamine kasvas eksponentsiaalselt, saavutades oma kõrgaja Eesti Vabariigi ajal, mil rajati koguni 12 tööstuslikku monoasulat. Pärast sõda uute asulate rajamise tempo aeglustus ning lõppes 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses Oru ja Sirgala rajamisega.

Magistritöö teaduslikuks aparatuuriks on nii teoreetilise kui empiirilise materjali analüüs ja süntees. Metoodikaks on erineva iseloomuga lähteandmete ning külgnevate teadusdistsipliinide abil saada võimalikult mitmekülgne ülevaade temast. Töö allikatena on kasutatud publitseeritud materjale, kohapeal läbi viidud väliuuringuid ja arhiivimaterjale, vestlusi võtmetegelastega ning avaldamata käsikirju. Tekstilist osa illustreerivad fotod ja joonised.

Võtmesõnad: monofunktsionaalsed tööstusasulad, monofunktsionaalsete asulate jaotus, ühiskondlikud ja linnaehituslikud utoopiad, kultuuriline kapital

SISUKORD

RESÜMEE.....	1
SISUKORD.....	3
SISSEJUHATUS.....	5
1. Lähtekohad, utopiad.....	7
1.1 Uurimise seis.....	7
1.2 Teoreetilised lähtekohad.....	10
1.3 Poliitilised ja urbanistlikud utopiad.....	12
1.4 Urbaniseerumisrevolutsioon industriaalrevolutsiooni mõjul.....	20
1.5 Monofunktsionaalsed tööstusasulad Euroopas.....	22
1.6 Monofunktsionaalsete asulate defineerimine. Tööstuslikud, põllumajanduslikud, militaarasulad.....	42
1.6.1. Terminoloogia.....	42
1.6.2. Monoasulate jaotus.....	43
1.6.3. Tööstuslikud spetsiaal- ja monoasulad.....	46
2. Eesti tööstusasulate kujunemine ja areng.....	48
2.1.Kronoloogiline areng.....	48
2.2.Turbatöötlemise asulad.....	55
2.3.Põlevkivitööstuse asulad.....	57
2.4.Pilpakülad.....	61
2.5. Linnastumine 1918-1991.....	62
2.6. Nõukogude asustuse planeerimise printsiibid.....	64
2.7.Põlevkivibasseini planeering.....	66
3. Pärast taasiseseisvumist.....	80
3.1.Monofunktsionaalsete asulate programm.....	80
3.2.Kohanemiskeskused.....	85
3.2.1. Monoasulate rahvastiku koosseis ja prognoos.....	85
3.2.2. Akulturatsiooniprotsess.....	86
3.2.3. Kortere lamute erastamise järelmõjud.....	87

3.2.4. Hüljatud hoonestuse perspektiivid: regeneratsioon, lammutamine.....	88
3.2.5. Gentrifikatsioon.....	90
3.2.6. Loodus- ja elukeskkonna kvaliteet.....	92
3.2.7. Kultuuripärandi kaitse.....	95
KOKKUVÕTE.....	100
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD.....	103
ILLUSTRATSIOONIDE LOEND.....	111
SUMMARY.....	114
LISA. Oru.....	116

Sissejuhatus

Eesti monofunktsionaalsed tööstusasulad on üks intrigeerivamaid ja mitmetahulisemaid kihistusi Eesti tööstuspärandist, mille kujunemine ja areng haarab tänaseks ligi 220 aasta pikkust ajajärku ning mitmeid Eesti piirkondi. Eri aegadel rajatud tööstusasulad on kahe sajandi vältel muutnud oluliselt Eesti topograafilist situatsiooni ja rahvastiku paiknemist. Lisaks tööstuspärandile pakuvad tööstuste juurde tekkinud asulad võimaluse uurida Eesti urbaanse struktuuri, asumite planeerimise ja arhitektuursete põhimõtete levikut ning arenemist rafineeritud kujul. Eesti on arvukalt väga erinevaid tööstuslikke monoasulaid, mille arhitektuuri- ja tööstuspärandi säilimine on taasiseseisvumise järgse majandusliku, demograafilise ja sotsiaalse murrangu järgsel ajal muutunud küsitavaks. Mitmed käesolevas töös käsitletavat asulad on käesolevaks hetkeks jõudnud oma arenguloos viimasesse etappi, mil hääbumise tagajärjeks on hoonestuse hävimine.

Teoreetilisel väljal on monofunktsionaalsed asulad majanduspoliitilised ja kultuurilised utopiad, mis iseloomustavad reljeefselt oma kaasaegse ühiskonna ideoloogilist ülesehitust ja majanduslike ambitsioone. Mitmete monoasulate rajamist kannustasid lisaks majanduslikele aspektidele või viimasest sõltumatuna valitseva poliitilise ideoloogia sisemised protsessid, manifesteerides end meelsasti tööstuslike monoasulate kui ühiskondliku progressi mudeli rajamise kaudu.

Töö põhieesmärgiks on uurida Eesti monofunktsionaalsete asulate arenemislugu, selle protsessi erisusi ja olemasolevat situatsiooni. Ühtlasi on eesmärgiks vaadelda monoasulate kui utopistliku fenomeni kultuuriloolisi etalone ja teoreetilisi lähtekohti, võimaldamaks Eesti tööstuslike monoasulaid vaadelda läbi laiemate teoreetilise prisma. Euroopa, eriti naabermaade monofunktsionaalsete asulate arengu kirjeldamine asetab Eesti samalaadse nähtuse laiemasse konteksti. Väljaselgitamist vajab Eesti tööstuslike monofunktsionaalsete asulate rajamise majanduslik ja ideoloogiline raamistus, nende tüpologia ja ühised nimetajad ning olulisus Eesti kultuuripärandi taustal. Käesoleva töö eesmärgiks ei ole anda praktilisi suuniseid monoasulate tööstushoonete ja asulate revitaliseerimiseks ning restaureerimiseks, vaid analüüsida selle eripärase linnalise asulatüübi teoreetilist fooni ning ajalooliselt väljakujunenud struktuuri. Nii moodustab ta rakenduslikele praktikatele, tegevuskavadele ja täpsustavatele uuringutele kaasteksti.

Väitekirja teaduslikuks aparatuuriks on nii teoreetilise kui empiirilise materjali analüüs ja süntees. Metoodikaks on erineva iseloomuga lähteandmete ning külgnevate teadusdistsipliinide abil saada võimalikult mitmekülgne ülevaade teemast.

Magistritöö jaguneb kolmeks suuremaks osaks. Esimeses vaadeldakse uurimise seis, olulisemaid ajaloolisi poliitilisi ja urbaanseid utoopiad, Euroopa monoasulate arengut ning monoasulate jaotust. Teine osa käsitleb Eesti tööstusasulate kujunemist, turba- ja põlevkivitööstuse asulate rajamist, 20. sajandi linnastumise protsesse ja nõukogude planeerimise põhialuseid. Selle valguses on analüüsitud sõjajärgse Kirde-Eesti põlevkivibasseini teostamata utoopilist planeeringut, mis sisaldab arvukate monoasulate rajamise ettepanekuid. Kolmandas osas on vaatluse all monofunktsionaalsete asulate saatus pärast taasiseseisvumist, 1990. aastate teisel poolel käivitatud riiklik monofunktsionaalsete asulate programm, erinevad asulate rehabilitatsiooni mõjutavad teoreetilised mudelid ja monoasulate kui kultuuripärandi roll. Piiratud mahu tõttu ei ole väitekirjas võimalik anda rohkearvuliste monoasulate geneesi ja evolutsiooni põhjalikku arhitektuuriajaloolist kirjeldust. Seetõttu on käesoleva töö lisana lisatud ühe üsna hilise ja spetsiifilise tööstusliku monoasula – Oru – lugu, mille kaudu on lühidalt kirjeldatud ühe monoasula sünniga kaasnevaid planeeringulisi ja arhitektuurseid protsesse.

Töö allikatena on eelkõige kasutatud publitseeritud materjale, kohapeal läbi viidud väliuuringuid ja arhiivide materjale, lisaks ka vestlusi praeguste või kunagiste võtmetegelastega ning avaldamata käsikirju.

LÄHTEKOHAD, UTOOPIAD

1.1 Uurimise seis

Eesti monofunktsionaalsete asulate arengut ja struktuuri, samuti taasiseseisvumisele järgnenud kohanemiskursi on uuritud mitme erineva teadusharu vaatenurgast.

Kõnealust teemat on Eestis seni kõige põhjalikumalt analüüsitud majandusteaduse raames, nii kaitses näiteks Raigo Ernits 2005. aastal Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas magistritöö teemal „Ettevõtluse areng Eesti monofunktsionaalsetes tööstusasulates siirdeperioodil“. Ka tema järgnevatel aastatel ilmunud teaduslikud artiklid keskenduvad peamiselt monofunktsionaalsete tööstusasulate majanduse struktuursetele probleemidele ja nende võimalikele lahendustele.¹ Majandusteadlasena on tema põhifookus suunatud siiski kaasaegsele perioodile, monofunktsionaalsete tööstusasulate majanduslike probleemide tekkepõhjuste väljaselgitamiseks ka taasiseseisvumisele järgnenud ajale.

Sotsiaalteaduste vaatevinklist on monofunktsionaalsete asulatest kirjutanud muuhulgas Kristin Semm, käsitledes Aseri, Sindi ja Võhma taasiseseisvumise perioodi järgse ümberstruktureerimiskursustega seotud sotsiaalseid probleeme, mis neis asulates olid suurtööstuste sulgemise järel 1990. aastatel eriti teravad.² Tööstuspiirkondade revitaliseerimist ja gentrifikatsiooni on sotsiaaluuringute vaatevinklist käsitlenud Liisa Mürsepp.³

¹ Näiteks: R. Ernits, The formation and development of small industrial settlements: history as determinant of present problems and new opportunities. - Shape and be Shaped: The Future Dynamics of Regional Development: Regional Studies Association European Conference 2013. University of Tampere 05.-08.05.2013. Toim. A. Beauclair, L. Reynolds. Tampere, 2013.

R. Ernits, Entrepreneurship's development in Estonian industrial company-towns during post-communist transition period: impact of local factors. - Baltic Business and Socio-Economic Development. 3rd International Conference; Tallinn, Estonia; 17-19.06.2007 (269-290). Berlin, 2010.

R. Ernits, Majanduse struktuurse kohandumise probleemid ja nende leevendamise võimalused Eesti väikeasulates. - Majanduspoliitika võimalused turutõrgete leevendamisel (187-224). Toim. J. Sepp, R. Ernits. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.

R. Ernits, Institutsionaalsete tegurite roll ettevõtluse arengus Eesti monofunktsionaalsetes tööstusasulates - Majandusarengu institutsionaalsed tegurid (133-182). Toim. J. Sepp, R. Ernits. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

² K. Semm, Monofunktsionaalsete asulate areng siirdeperioodil ja seda mõjutavad tegurid. Aseri, Sindi ja Võhma juhtumite analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool Sotsiaalteaduskonna Sotsioloogia osakond, 2000. Kättesaadav Tallinna Ülikooli raamatukogus.

³ L. Mürsepp, Industriaalpiirkondade taaselusamisprotsess: elamisruum Tallinna konverteeritud tehasehoonetes. Magistratöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2013. Kättesaadav Tallinna Ülikooli raamatukogus.

Omapärase vaatenurga annab spetsiaalasulate temaatikale botaanika, tuues teemasse juurde monokultuuri, avakoosluse ja allogeense suktsessiooni mõisted. Muuhulgas viitab nt Tõnu Ploompuu inimtekkelise avakoosluse haprusele: monokultuurid on looduskeskkonnas väga ebapüsivad ja stressi tingimustes kergesti kõrvaletõrjutavad konkurentide poolt. Nad suudavad pikemaajaliselt püsida vaid väljast tuleva energiavoo arvel, kuna nad on välismõjutuste tulemusena tekkinud allogeensed kooslused.⁴ Analoogia monoasulate isoleeritud majandus- ja sotsiaalse sidususe süsteemiga on üsna ilme - sarnaselt bioloogiliste monokultuuridega, nt viljapõldudega on monoasulad mitte isetekkelised, vaid kitsal spetsiifilisel eesmärgil rajatud, olles ühiskondlike ja majanduslike fluktuatsioonide poolt kergelt mõjutatavad/haavatavad.

Monoasulate üks valukohti on muuhulgas ka rahvastik. Ühest küljest on rahvastikuteaduse roll monoasulate demograafiliste protsesside kirjeldamisel muutujate vähesuse tõttu lihtsam, teisalt on kõnealuste kergelt haavatavate asulate korrektsete rahvastikuprognoside koostamine oluline. Rahvastikuteaduse vaatevinklist seostub monoasulate tekkimine linnastumise protsessidega laiemalt. Eesti demograafia traditsioonilise määratluse järgi kuuluvad linnaliste asulate hulka linnad ja alevid, maaelanikeks on alevike ja külade elanikud.⁵ Spetsiaalasulaid on esindatud külast linnani, seejuures on nt Ida-Virumaal Kohtla-Järve-Jõhvi aglomeratsiooni puhul tekkinud mitmeid geograafiliselt eraldiseisvad, kuid administratiivselt linnaosana eksisteerivaid monoasulaid.

Omaette haru monoasulate uurimises ja kirjeldamises moodustavad kas üksikute monoasulate tööstuste ajalugu käsitlevad või monoasulate kujunemist kirjeldavad uurimused; enamasti aga käsitlevad need nii asula geneesi ja selle elu-olu kui tööstuse arengut.⁶ Nende käsitluste

⁴ T. Ploompuu, *Asumiökoloogia*. – Akadeemia 1990, nr 1, lk 76.

⁵ K. Laas, *Eesti linnastumine*. - Akadeemia 1992, nr 9, lk 1898.

⁶ Näiteks: V. Dreving, *Meleski klaasivabriku kolm sajandit*. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013.

Turba turbatehas poolsajandi künnisel. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

L. Suni, *Ameerika Tootsi rabas: lugu asulast, mis tekkis 1930-ndatel*. Põltsamaa: Vali Press, 2009.

E. Tomberg, *Rakke lubjatehas XX sajandil*. Tallinn: Eesti Paeliit, 2003.

Punane Kunda 1870. Koost. O. Karma. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

U. Trumm, *Kunda tsement – 140: tsemendi tootmise ajalugu Kundas 1870-2010*. Tallinn: In Nomine, 2010.

T. Алликас, *Азери: люди и автоматика*. Tallinn: Valgus, 1984.

Klaas ja Järvakandi: lühiülevaade klaasist ja tema kohast inimtegevuses läbi ajaloo laias ilmas ning Eestimaal.

Koost. H. Heinsoo. *Järvakandi: Järvakandi Klaasimuuseum*, 2005.

Kehra lood. Koost. A. Miidla. Kehra: MTÜ Kehra Raudteejaam, 2014.

P. Erelt, *Kehra paberivabrik 75=Kehra Paper Mill 75*. Kehra: Horizon Tselluloosi ja Paberi AS, 2013.

"Локсаская судоверфь": из истории предприятия = Loksa laevatehas: ettevõtte ajaloost. Loksa: L. Tolmatšova, 2005.

I. Adamson, Loksa. Tallinn: TEA Kirjastus, 2013.

Lehekülgi Ulila ajaloo I. Suveaed. Raamatukogu. Kultuurielust. Koost. S. Dementjeva. Ulila: Puhja Vallavalitsus, 2003.

autorite hulgas on nii ajakirjanikke, majandus- kui kultuuriajaloolasi, aga ka kohaliku ajaloo uurijaid.

Eesti arhitektuuriajaloolased on monofunktsionaalsetele asulatele seni valikuliselt tähelepanu pööranud ning põhjalikum ja terviklik käsitus sellest fenomenist puudub. Monofunktsionalistlikest Eesti Vabariigi aegsetest tööstusasulatest on Mart Kalmu koostatud monograafias „Eesti 20. sajandi arhitektuur“ tähelepanu pööratud Kohtla-Järve, Kehra, Tootsi ja Lehtse asulate planeeringutele ning arhitektuursele keelele, niisamuti II maailmasõda järgsele Kohtla-Järve, Jõhvi, Ahtme ja Sompa generaalplaanidele.⁷

Rohkem tähelepanu monofunktsionalistlikele asulatele on pööranud arhitektuuriajalugu uurinud insener Leonid Volkov seni trükis ilmunuta monograafias „Eesti arhitektuur 1940-1988“, mis on seni mahukaim uurimus sõjajärgse arhitektuuri kujunemisest. Põhjalikult kirjeldab ta sõjajärgset linnaplaneerimise praktikat, mille raames käsitleb ka uute, peamiselt põlevkivitööstuse asulate planeerimist. L. Volkovi arhitektuuriajaloo käsitluses on eraldi alapeatükk pühendatud tööstus- ja maa-tootmishoonetele, kus on märgitud sõjajärgset tööstuste taastamist, samuti mitmed tema hinnangul arhitektuurselt huvitavamad tööstusarhitektuuri näited⁸.

Arhitektuuriajaloo raames on uuritud ka üksikuid monoasulaid ning nende tööstusi, näiteks ajaloolased Monika Eensalu Rabasaart ja Sindi tööstust, Mart Siilivask ja Leele Välja Sindi asulat, arhitekt Eva Laarmann Kiviõli ja Kundat ning käesoleva töö autor Tootsit ja Kehrat.⁹

A. Must, Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik 1833-1983. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.

M. Ronimois, Lavassaare läbi aegade. Lavassaare: M. Ronimois, 2002.

⁷ M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2011, lk 145, 271.

⁸ L. Volkov, Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940-1988. I peatükk. Käsikiri. Tallinn, 1980. Käsikiri TLÜAR Baltika kogus

⁹ Eensalu, L. Pihel, Rabasaare turbatööstuse asula dokumenteerimine ja ekspertiishinnang. Käsikiri. Tallinn, 2012. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

M. Eensalu, Muinsuskaitse eritingimused Sindi kalevivabriku peahoone restaureerimiseks. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

E. Laarmann, Kiviõli kultuurimälestiste määratlemine ja kaitsettepanekute tegemine. Käsikiri. Tallinn, 2004. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

E. Laarmann, Kunda kultuurimälestiste määratlemine ja kaitsettepanekute tegemine. Käsikiri. Tallinn, 2004. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

M. Siilivask, Sindi Kalevivabriku meistrite elamud Wöhrmanni pst 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 18 muinsuskaitse eritingimused remondi- ja restaureerimistöödeks ning mälestiste kaitsevööndi planeerimiseks ja heakorrastamiseks. Käsikiri. Tartu, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

H. Kuningas, Tootsi turbatööstuse asula dokumenteerimine ja eksperthinnang. Käsikiri. Tallinn, 2011. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

H. Kuningas, Kehra sulfaattselluloosi tehase eksperdi hinnang. Käsikiri. Tallinn, 2012. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

1.2 Teoreetilised lähtekohad

Nii religiooni kui filosoofia mõjud arhitektuurile ja linnaplaneerimisele on nende ajaloolise etappide vältel olnud kohati vahetud, teinekord kaudsemad. 20. sajandi üks mõjukamaid kunstiteadlaseid Erwin Panofsky analüüsis sügavuti gooti arhitektuuri, keskaegset religioonikäsitlust ja 12. sajandil Prantsusmaal valitsenud filosoofia koolkonda skolastikat, viidates otsestele skolastika mõjutustele arhitektuuri suhtes.¹⁰

Kuivõrd filosoofia üks väljundeid on kirjeldada ja mõtestada lahti maailma, sh ruumi tajumise protsesse ja põhjuseid, on ilmselt ka loogiline nende ideede "nõrgumine" ehituskunsti ja selle -teooriasse. Märkimisväärsed erinevused võivad muidugi olla arhitektuuriteooria ja viimaks valmis ehitatud füüsilise keskkonna vahel, realiseerimise käigus on puhas idee ehk lahjenenud või elanud läbi muundumise, kuid mitte lakanud eksisteerimast. Niisamuti kui filosoofiline mõte vajab mõistmiseks struktuuri ja mõttekäiku, tekib hoone, kvartali või linna ümber ning sees arvutu hulk teiseseid seoseid ja viiteid. Konteksti lahtimõtestamiseks on paratamatu selle kirjeldamine, kuid kas kirjeldada on võimalik ilma tunnetamiseta?

Kujutluste kuningriigi oneirilised¹¹ pesad

Selle lausega kirjeldab Gaston Bachelard inimese maailmatunnetamise kõige intiimsemaid soppesid, unistuste ja mälestuste ruume, mida ei ole tema arvates üldse võimalik kirjeldada objektiivsete meetoditega. Gaston Bachelard' kohaselt ei piisa ruumi, st inimliku ruumi uurimiseks metafüüsilisest geometriast, vaid hoopis dünaamilisem on fenomenoloogiline lähtepunkt. Tema kriitikat empiirilise teaduse suhtes väljendab ka lause „Pealegi on ilme, et kui geometriateadlane räägib mahust, tegeleb ta ainult pealispinnaga. Geomeetriteadlase kera on tühi“.¹²

Lähtudes vajadusest empiirilise kirjelduse järele, on Eesti monofunktsionaalsete tööstusasulate mõistmisel ehk ühtlasi vajalik neid tunnetada. Monoasulad on objektiivselt kirjeldades spetsiifilise industriaalse funktsiooniga määratletud urbanistlik või ruraalne keskkond, mille morfoloogiline analüüs on arhitektuuriajaloo seisukohast vajalik. Samas peab

¹⁰ E. Panofsky, Gooti arhitektuur ja skolastika: uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013. Esimest korda ilmus teos 1964.

¹¹ Unelev, unenäoline.

¹² G. Bachelard, Ruumipoeetika. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 331.

tunnistama, et monoasulatel on oma selgelt eristuv ja habras *elan vital*¹³, mille kirjeldamine eeldab hoopiski fenomenoloogilist analüüsi. Teadvustades küll tunnetusteoreetilise instrumentide kasutamise vajalikkust selle teema kompleksseks käsitlemiseks, kasutab käesolev töö tulenevalt mahulisest piirangust monofunktsionaalsete tööstusasulate uurimiseks valdavalt empiirilisi meetodeid.

Ruumi tootmine

Mitmetahulise prisma linna, sealhulgas monolinnade ruumiliste, sotsiaalsete ja majanduspoliitiliste seoste analüüsiks pakkus Henri Lefebvre oma 1974. aastal ilmunud raamatus "La Production de l'Espace" (Ruumi tootmine). Ta lähtus esmajoones teesist, et kapitalistlikus ühiskonnas ruumi toodab, taastoodab ja kujundab inimtegevus; selle uurimiseks sobib tema hinnangul kõige paremini didaktiline meetod. Lefebvre jagab ruumi kolmeks kontseptsiooniks. Esimesel kohal on materiaalsed ruumi praktikad ehk tajutavad ruumid, kus igapäevaelu toodab ja taastoodab spetsiifilist ruumi. Teiseks on mõtteline, kujutatav ruum, kus esitatakse ruumipraktikat abstraktselt. Selle alla kuuluvad näiteks planeeringud, projektid, arengukavad; seda ruumi toodavad eelkõige ideoloogia, võim ja spetsiifiline teadmine. Kuigi abstraktne ruum mõjutab realiseerides kõiki inimesi, osaleb selle tootmises vaid valitud ring, enamasti võimu esindavad inimesi ja spetsialistid. Kolmandaks ruumitasandiks on Lefebvre tähistanud representatsioonide ehk elatud ruumid, mis haarab endasse nii kogemusruumi kui kodeeritud, ainult osalejatele mõistetavat ruumi. See ruum kehastab ka vastuhaku võimalust abstraktse ruumi hegemooniale ja alternatiivseid ruumipraktikaid ruumi tagasivõitmiseks¹⁴. Lefebvre'i kirjeldatud meetod kapitalistliku ruumi tootmise analüüsimiseks sobib ka Eesti tööstuslike monolinnade suletud süsteemide lahkamiseks erinevate riikide ja ühiskondlike kordade ajal, sealhulgas nõukogude võimu perioodil.

¹³ Henri Bergsoni termin tähistab üldistades elujõudu; Gilles Deleuze'i järgi sisemist jõudu, kus vahe orgaanilise ja anorgaanilise aine vahel on märkamatu.

¹⁴ H. Lefebvre, The Production of Space. Oxford, Cambridge: Blackwell, 1994. J. Jauhiainen, Linnageograafia: Linnad ja linnauurimus modernismist postmodernismini. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 74-78.

1.3 Poliitilised ja urbanistlikud utopiad

„Suuga teeb suure linna, käega ei kärbsepesagi“. See vanasõna käib üsna tabavalt mitmete ajaloos tuntud paberlinnade autorite kohta. Kuigi arvukates uurimustes ning teatmeteostes on neile juba palju tähelepanu pühendatud, on käesoleva töö raames, eelkõige just selle töö kitsast vaatepunktist lähtudes siiski sobiv anda põgus ülevaade mitmete monofunktsionaalsete asulate kultuuriloolistest ja teoreetilistest lähtepunktidest. Kuigi tuntud utopiate ja Eesti asustamata paikadesse rajatud asulate vahel on otseseid seoseid vähevõitu, seovad Euroopa kultuurimaastikul need läbipõimunud, kohati nähtamatud niidid ometi Platoni ideaalset linnriiki ja tagasihoidlikku Lehtse turbaküla, mida Foucault järgi võib nimetada ka „teiseks kohaks“, heterotoopiaks.¹⁵ Nii on intellektuaalse paraboolina võimalik jälgida ideede levikut ja realiseerumist teisenenud kujul hoopis teises aeg- ja kultuuriruumis. Etteruttavalt peab siiski mõnna, et ideaallinnasid antiigi ja humanismi perioodil kirjeldavad valdavalt mõtlejad, kelle jaoks on ideaallinnade kirjeldused enamasti vaid paslik vorm, millesse valada oma ühiskonna- ja moraaliteooriad ning mille turvalises varjus populariseerida oma vaadet ühiskonna paremaks korraldamiseks. Veelgi hilisemad, näiteks 20. sajandi imaginaarsed maailmad ja linnad kuuluvad juba ilukirjanduse ja kino valdkonda.

Antiik-Kreekast on säilinud kirjalikud allikad filosoofide unelustest ideaalsest elust, nii selle vaimsest kui materiaalsest küljest. Üks tuntumaid klassikalise perioodi mõtlejaid oli Platon, kes ei seletanud mitte ainult kõrgemate vaimusfääride struktuuri, vaid pühendas olulisel määral tähelepanu ka maisemale elukorraldusele – eetikale, poliitilise elu korraldusele - andes oma teooriatele enamasti dialoogi vormi ideaallinnade näitel. Paraku kuulusid linnaplaneerimine ning arhitektuur Platoni laia huvidesfääri kõige perifeersematele aladele, mistõttu oma paljudes arutlustes ideaalsetest ühiskondadest - tollast poliitilist situatsiooni arvesse võttes siis linnriigid – ei pööra ta arhitektuurile või linnaplaneerimise küsimustele tähelepanu. Ilmselt on see seotud tema ideedeõpetusega: kogu kunst, sh ka arhitektuur, on vaid tõelise ilu järeleaimamine – *mitmesis*.¹⁶ Platoni kõige tuntumaks tööks, kus ta kirjeldab riiklinna näitel ideaalset ühiskonnakorraldust, on „Politeia“ (Vabariik), mida on hilisematel sajanditel arvukalt tsiteeritud ja muidugi ka arvustatud - esimesena tema õpilase Aristotelese

¹⁵ M. Foucault, Of Other Spaces, Heterotopias. – Architecture, Mouvement, Continuité, 1984, 5, lk 46-49.

¹⁶ E. Salumaa, Filosoofia ajalugu. I, Antiikfilosoofia. Tallinn: EELK Konsistooriumi kirjastus- ja infoosakond, 1992, lk 84.

poolt. Veidi vähem on tähelepanu saanud üks tema hilisema perioodi töid „Nomoi“ (Seadused), kus ta samuti keskendub ideaalsele elukorraldusele, mille näitelavaks saab fiktiivne linnriik Magnesia Kreeta saarel¹⁷; 12 raamatust koosnev teos keskendub samuti peamiselt eetikale ja poliitilise elu korraldusele ning linnaruumi struktuuri ja arhitektuuri ei puuduta ka see teos.

Järgnevad fantaasiad ideaallinnades asuvatest ideaalsetest ühiskondadest pannakse kirja juba renessansiperioodil. Tuntumad neist on Thomas More' 1516. aastal ilmunud „Utoopia“, 1602 Tommaso Campanella kirjutatud „Päikeselinn“ ja 1627 trükitud „Uus Atlantis“, autoriks Francis Bacon. Seejuures on üllatav ajaliselt lähestikku ilmunud teoste vastukaja võimude poolt: kui Thomas More' poliitilisest aspektist sisuliselt kommunistlik ideaalühiskond ei tekitanud Inglismaal ametivõimude vihast reaktsiooni, vastupidi, More sai üsna pea pärast oma tuntuima teose ilmumist Inglismaa lordkantsleriks, siis Campanella radikaalset kommunismi jutlustav „Päikeselinn“ tõmbas talle tollal ka Itaalias märatseva inkvisitsiooni viha.

1516. aastal ilmus Leuvenis Thomas More' (1478-1535) „Utopia“, fantaasiarännak tundmatule ideaalse ühiskonnaga saareriiki. Autori lähedase sõbra Rotterdami Erasmuse toimetatud tollase Euroopa *lingua franca* - ladina keeles - ilmunud teos pani alguse tervele kirjandusžanrile, mõjutades sealhulgas nii hilisemate sajandite poliitika- ja ühiskonnateooriaid kui muid humanitaarteaduste valdkondi.

Kuna utoopiad peegeldavad eelkõige kirjutaja päritolu ja kriitikat oma ühiskonna pihta, on üsna loogiline, et More' Utopia¹⁸ on erinevalt Platonist mitte linnriik, vaid Inglismaale sarnaselt saareriik. Sel üsna suurel saarel, kus puudub eraomand ja raha, on „viiskümmend neli suurt ja ilusat linna... Need kõik on ühtemoodi ehitatud ja paika pandud ja igas punktis sarnased, niivõrd kui asukoht või maapind lubab”.¹⁹ Utopia pealinna Amaurotumi kirjeldamisel piirdub More enamasti järgnevate kirjeldustega nagu „sobivalt ja ilusti paika pandud” (tänavad) või „uhke ja peene moe järgi ehitatud: kolm korrust ülekuuti” (majad). Kuna autori kaasaegsed linnad olid reeglina surutud väikesele linnamüüriga piiratud alale ning aedadele/parkidele polnud ruumi, kuulub Utopias kõikide majade juurde suur aed. Üsna mahukas teoses linnade planeeringule ja struktuurile paraku rohkem tähelepanu suurt

¹⁷<http://plato.stanford.edu/entries/plato-utopia/> (vaadatud 02.08.2014).

¹⁸ kreeka keeles *οὐ τόπος* „ei-koht”.

¹⁹ T. More, Utopia. Tallinn: Perioodika, 2002, lk 58.

humanist ei pööra. Ning kuigi pea kogu ideaal-ühiskond on võrdne - va mõned teistest võrdsemad juht-figuurid - teevad kõige mustemat tööd orjad ning sõdu peavad võõramaalastest palgasõdurid.

1602. aastal Tommaso Campanella (1568-1639) kirjutatud „Päikeselinn“ (*Civitas Solis*) ilmus esimest korda trükist 1623. aastal Saksamaal, Itaalias nägi teos esimest korda ilmavalgust alles 1836. aastal. Tema kirjeldatud ideaalne ühiskonnakorraldus on oma põhituumalt identne radikaalse kommunismiga: lisaks eraomandile on likvideeritud ka perekond, st lisaks materiaalsele varale on kõikidele ühine ka inimese sotsiaalne sfäär. Riigi võim on totaalne, otsustades mitte ainult töö ja elukoha üle (elukohti vahetatakse iga paari kuu tagant), vaid ka selle üle, kellega on inimesel õigus sugu jätkata. Ka lapsi kasvatavad vanemate asemel riiklikud institutsioonid. Ilmselt on autor lummatud astroloogiast ja astronoomiast, millel põhineb mitte ainult tollal teadaolevat universumit peegeldava linna struktuur ja plaan, vaid sisuliselt kogu elukorraldus. Nii pidi maapealne elu oma igas aspektis alates linnaplaanist kuni soojätkamiseni peegeldama kosmilist maailmakorda Päikese valitsemise all.

Erinevalt varasemate utoopiate autoritest annab Campanella üsna konkreetse ülevaate oma ideaallinnast – Päikeselinnast. Kuigi ka Campanella eesmärk on eelkõige kirjeldada ideaalset ühiskonda, vormub ka temal sarnaselt Platonile see linnriigina. Selle taustaks on ilmselt Campanella kaasaegse Itaalia poliitiliselt äärmiselt segane olukord, kus paljude võõrvõimude vahel olid edukamad eelkõige linnriigid. Sarnaselt Magnesiale asub ka Päikeselinn mitte tolleaegsete olulisemate transpordiarterite mere või jõe ääres, vaid keset lauskaasid asuval künkal. Seitsmest kontsentrisest ringmüürist koosneva linna diameetriks on kaks (u 3,2 km) ja ümbermõõduks seitse miili (üle 11 km), mille kõige keskemaks hooneks on hiigelsuur ümmargune tempel, kust siis kogu linna valitseb jumalikult tark ja õiglane valitseja Päike ehk Metafüüsik. Lausa detailselt kirjeldab autor paleede arhitektuuri: „suured paleed on linnas ehitatud seesugusel viisil, et nad moodustavad ringmüüridega ühe terviku; paleede ülemise osa hõlmavad kinnised sammastele toetuvad jalutusgaleriid, mille alla jääb justkui mungakloostri ristikäik, ning sisse pääseb ainult paleede sisemiselt, nõgusalt küljelt“.²⁰

Omalaadset supergraafikat kasutatakse Päikeselinna kodanike harimiseks: nimelt on kõik linna müürid kaetud maalingute ja kujutistega matemaatikast, botaanikast, maailma geograafiast, ajaloo, religiooniloost jne. Iseenesest on tegemist keskaja kirikutes üsna levinud kirjaoskamatu „vaestepiibli“ originaalselt täiendatud versiooniga. See idee kajastab

²⁰ T. Campanella, Päikeselinn. Tallinn: Kultuurileht, 2005, lk 6.

vastu ka nõukogude perioodil levinud hiigelsuurtes demagoogilistes seinamaalingutes ja loosungites. Campanella ideed ringikujulisest, kontsentristest ringidest koosnevast linnast on teisenenud kujul ka Eestis rakendatud Õismäe linnaosa näol, mis kiideti kaasaegsete linnaplaneerijate poolt üksmeelselt õnnestunud lahenduseks.

1627. aastal ilmus postuumselt ühe oma ajastu mõjukama inglise filosoofi, poliitiku ja esseisti Francis Baconi (1561-1626) ladinakeelne traktaat "Uus Atlantis" (*Nova Atlantis*). "Uus Atlantis" on mõtteline jätk Platoni *Timaeuses* põgusalt mainitud, kuid järgnevate epohhide jooksul suure tähelepanu osaliseks saanud müütilisele saarele Atlantis, mis Platoni kirjelduse kohaselt asus Gibraltari väina taga Atlandi ookeanis ning hävis üleujutuses ammu enne Antiik-Kreeka tsivilisatsiooni tõusu. Nimi Uus Atlantis viitab ilmselt ühest küljest nii Baconi kui humanisti klassikalise hariduse põhialustele, teisalt aga ka käimasolevale maadeavastamiste ja -vallutamiste kampaaniale, kus Inglismaa üritas esirinnas olla.

Sarnaselt Campanella ja More' teostes kirjeldatud ideaalühiskonnale on ka Baconi kirjeldatud Bensalemi saareriigi²¹ riigikord oma ülesehituselt sisuliselt kommunistlik, mille veatu toimimise tagavad dogmadest puhastatud algse kristluse ranged moraalinormid. Võrreldes Campanella ja More' kirjeldatud totalitaarsete ühiskondadega on Bensalem siiski üsna vabameelne, kuigi ennast välismaailma ees sulgenud riik. Uues Atlantises on võim kontsentreerunud juhtiva teadlaskonna kätte; seejuures on riigi tähtsamaks institutsiooniks Saalomoni koda, laiade volitustega Teaduste Akadeemia laadne asutus, mille peamiseks ülesandeks on tegeleda loodusteadustega, eriti selle rakendusliku poolega.²² Bacon soovis tõestada, et loodusteaduste uurimist ja religiooni ei ole vaja vastandada, rõhutades just empiirilise teaduse arengu tähtsust inimkonna teenimisel. Kuna teos jäi pooleli, on mitmed olulised aspektid autoril ilmselt kirjeldamata jäänud, sh käesoleva töö raames oluline linnaehituslik ja -korralduslik osa, mistõttu ei saa lugeja ülevaadet Bensalemi struktuurist ja arhitektuurist.

Kirjeldatud utoopiad olid kantud eelkõige ühiskondlik-poliitilise reformi unistusest, avaldades mõju ka valgustusajastu mõtlejatele, kujundades seeläbi ka Lääne-Euroopa juhtiva intelligentsi ja 18. sajandil alanud tööstusrevolutsiooni läbiviijate sotsiaalseid programme.

Ülalkirjeldatud utoopiad on enamasti "reaalse" maailma kaudu kirjeldatud ideaalmaastikud, "mitte-koht", tegelikkuses mitteteostatavad fantaasiad. Laias laastus on tegemist ruumiliste

²¹ Bensalem, *Rahu Poeg*, asub F. Baconi järgi Lõunameres, Peruu ja Hiina vahel.

²² F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid. Tallinn: Perioodika, 2004, lk 20.

utoopiatega, millele filosoofilises plaanis lisandub ka "aeg-utoopia": ajaloo suunatud kulg määratud lõpptulemuse poole.²³ Oma olemuselt on see sügavalt teoloogiline maailma tajumise viis: Vana ja Uus Testament lubasid Aja lõpus ajutise maailma asemel igavest Jumalariiki. See eshatoloogia peegeldub sekulariseerunult ka 20. sajandi kulgu suurel määral mõjutanud marksismis. Marksistlik messianism kuulutas teadupärast kapitalismi paratamatut kadu ja tootmisvahendite koondumist tööliste kätte. See sotsialistlik paradiis, ülendudes teadmata tulevikus kommunismiks, pidi kajastuma ka arhitektuuris, mille ideoloogiline laetus kulmineerus eriti Stalini režiimi ajal alates 1930. aastate teisest poolest. Lopsaka klassitsistliku arhitektuuri arusaamatut võidukäiku tõlgendati muuhulgas peegeldusena ümberpööratud ühiskonnakorraldusest, kus esinduslik klassitsism teenis nüüd valitsevat kihti proletariaati.

19. sajandil pandi kirja mitmed sotsialistlikud utoopiad, neist tähelepanuväärsemad on Charles Fourier, Robert Oweni ja Henri de Saint-Simon'i teosed. Nende tööde keskmeks oli uute ühiskondlike formatsioonide, kommuunide kirjeldus, mis ühtlasi viitasid ka füüsilise keskkonna ümberkujundamisele. Enamasti olid ideaalsed kommuunid maalähedased linlikud elupaigad. Kommunismi teerajajad Marx ja Engels ei unistanud õigupoolest kommunistliku linna teemadel. Vastupidi, Friedrich Engels rõhutas oma 1872 ilmunud artiklite kogumikus "Zur Wohnungsfrage", et kaasaegne linn peegeldab kapitalismi ebainimlikkust ja kõik katsed olukorda parandada on kapitalismi sisemise ülesehituse tõttu juba ette määratud nurjumisele. Seepärast ei saavat enne revolutsiooni läbiviimist ja majandusliku baasi loomist uuest ja paremast linnast unistada.²⁴

19. sajandi lõpul kaasnes positivismi ja industrialiseerimisest tingitud linnastumisega vajadus pöörata senisest rohkem tähelepanu linnaplaneerimisele. Nii valmisid ka mitmed visioonid ja teoreetilised tööd, mida võib tinglikult nimetada urbanistlikeks utoopiateks. Neid kannustasid muuhulgas sotsialistlikud veendumused, arhitektuursed ja linnaehituslikud utoopiad aga tundusid arhitektidele võimalusena senist ühiskondlikku ruumilist struktuuri muutes ümber korraldada ka sootsiumi ülesehitust. Nende hulka võib lugeda Antonio Sant'Elia futuristliku *Citta Nuova* ja Arturo Soria y Mata *Ciudad Lineal*, aga käesoleva töö kontekstis kindlasti ka Tony Garnier *Cité Industrielle*. Seda üsna detailset ja ambitsioonikat 35 000 inimesele kavandatud tööstuslinna ideed esitles arhitekt esmakordselt juba 1904, raamatuna ilmus see

²³ V. Vaska, Utopia ja filosoofia. – Akadeemia 1989, nr 7, lk 1442.

²⁴ R. Fishman, Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright. Cambridge, London: MIT Press, 1994, lk 17.

küll alles 1917 (*Une Cité Industrielle: étude pour la construction des villes*).²⁵ Uue tööstuslinna kandvaks ideeks oli eelkõige ühiskondlik reform, mille tulemusena kerkiv linn oleks eelkõige valgusküllane ja tervislik, mida peeti sel perioodil üheks linnaplaneerimise põhiprobleemiks. Urbanistlikke utoopiate hulka kuuluvad ka Ebenezer Howardi aedlinna *Garden City* (1898) ja Le Corbusier Kaasaegse Linna (1922) ning Särava Linna (1935) ettepanekud. Oma ajastu vaimu kandjatena ja veendunud modernistidena pakkusid nad võimalikult ratsionaalseid lahendusi, totaalselt lahendatud keskkonda, mille lõpptulemuseks oleks ilmselt harmooniline urbanistlik keskkond ja ühiskond.

Ebenezer Howard esitatud mudellinna utoopiast inspireerituna on maailmas projekteeritud ja rajatud arvukalt aedlinnu. Tema 1898 ilmunud raamat "Garden Cities of To-Morrow" oli autori kaasaegsete ja järgnevate põlvkondade arhitektide, linnaplaneerijate ja ka lihtsalt sotsiaalselt tundliku närviga inimeste hulgas äärmiselt mõjukas; kuigi tegemist polnud arhitekti või linnaplaneerijaga, pani ta Inglismaal aluse ka tervele linnaplaneerijate koolkonnale. Juba 1903. aastal alustasid Howardi innustunud järgijad Londoni lähistelet Letchworthi linnakese rajamist, mis osutas Howardi sotsiaalse ja urbanistliku reformi vähemalt osalisele teostatavusele.²⁶ Tükkideks lõigatud tordile sarnaneva aedlinna idee põhineb seniste metropolide "lagunemises" arvukateks väikelinnadeks, mis oleksid raudteede ja maanteed abil ühenduses nii üksteise kui aktiivsemate keskustega. Howardi planeeritud *Garden City* ei olnud sugugi mitte suurlinna satelliit või vaid elupiirkond, vaid pigem looduslähedane ja proletariaadile tervislikku eluviis pakkuv töölislinn koos eraldatud tööstusalaga. Umbes 30 000 inimesele loodud linna keskosa reserveeriti oodatult olulisematele ühiskondlikele hoonetele ja pargile, linna ümber aga kavandas Howard põllumajandusliku vööndi eesmärgiga varustada linna toiduainetega. Algselt pigem sotsiaalse reformina mõeldud programmiline tees moondus ja lahjenes Euroopa mandrile jõudes vaid linnaehituslikuks ideeks. Sellisena osutus see esimese maailmasõja eelsel kümnendil üsnagi populaarseks enim industrialiseerunud Lääne-Euroopa riikides ja ka USAs. Põhjamaadesse ja Eestisse, kus tegelikult küll puudus kogemus linnastumise ja industrialiseerimise mastaapstest mõjust, jõudis aedlinna idee samuti juba enne I maailmasõda. Ilmselt Saksamaa kaudu saabunud moodne aedlinna idee sobis nüüd rohkem juba teadlikule keskklassile kui proletariaadile ja väikekodanlikust õdusast eramupiirkonnast hoiti tööstus võimalikult kaugel. Howardi algsele ideele aedlinnast kui iseseisvast väikesest tööstusasulast, mille kogukonda

²⁵ samas, lk xiiii.

²⁶ samas, lk 23.

ühendavaks lüliks on aktiivne ühistegevus, vastavad Eestis õigupoolest just mitmed monofunktsionaalsed tööstusasulad, nagu nt Turba, Võhma, Järvakandi, Tootsi.

Le Corbusier teadvustas ühe esimese arhitektina ehituse industrialiseerimise ja standardiseerimise paratamatust tulevikus ning kujunes ka selle üheks häälekamaks apoloogeediks. Ühtlasi leidis ta, et senine linnamudel on aegunud, sest perimetraalselt hoonestatud tänavad ei vasta enam kaasaja ühiskonna nõuetele. Tema hinnangul peaks uus linn olema hõredamalt hoonestatud, kuid märksa kõrgem, tõstes kõrghoonete abil veelgi asustustihedust. Niisamuti tõstis ta esile ka tsoneerimise vajaduse, mis muutus üheks modernistide juhtmõtteks. Vastupidiselt nii E. Howardile kui täielikult linliku eluviisi kaotamist propageerivale F. L. Wrightile pidid Corbusier arvates ka senised metropolid veelgi enam kõrgusesse kasvama. Geomeetriliselt täiuslikku Kaasaegse Linna mudelit, mille Le Corbusier pakkus välja 1922, läbivad justkui hiiglaslikud arterid laiad kiirteed, raudteetrassid, lennuväljad, mis kõik kuuluvad lahutamatult industriaalajastu dünaamilise ühiskonna juurde. Kolmele miljonile inimesele mõeldud Kaasaegne Linn pidi olema õigupoolest tuleviku tööstuslinn. Uut ja paremat linna (ning maailma) iseloomustas kiirus ja kõrgus; kõik inimõõtmeline on asendatud üleelusuuruse maailmaga. Linna kui masinat või vabriku tootmisliini propageerisid ka futuristid ja konstruktivistid. Uut lähenemist linnaplaneerimises toetas Ameerika tuntud tööstusinseneri Frederick Winslow Taylori 1911 ilmunud raamat "The Principles of Scientific Management", kus ta analüüsib viise, kuidas tehaste tootlikkust veelgi tõsta aja ja ruumi parema organiseerimise ning masstootmise abil.²⁷ "Taylorismina" tuntud meetodid leidsid soodsa pinnase aga ka paljude sotsiaalsete visionääride ja arhitektide hulgas.

20. sajandil mõjutas tööstuse paigutamist Saksa majandusteoreetiku Alfred Weberi formuleeritud valemid. 1909 ilmunud krestomaatilises raamatus "Über de Standort den Industrien: Reine Theorie de Standorts" (Tööstuse paigutamise teooria) visandatud mudeli puhul ta kasutas tööstuse optimaalse asukoha väljaselgitamiseks matemaatikat ja geomeetriat. Üheks võtmeks oli liikluskulude väljaselgitamine, sellest lähtudes tuleb tööstus paigutada kõige soodsamale asukohale tööjõu, tooraine ja turu suhtes. Mida rohkem lõpptoode kaotab töötlemise käigus oma algsest füüsilisest mahust, seda lähemal peab tehas olema tooraine baasile; ning mida vähem lõpptoode erineb tooraine mahust, seda lähemal peab tootmine paiknema turule.²⁸ Võib oletada, et kiirelt üsna mõjukaks muutunud majandusteooriaga olid

²⁷ D. Doordan, Twentieth-Century Architecture. London: Laurence King, 2001, lk 73.

²⁸ J. Jauhiainen, Linnageograafia: Linnad ja linnauurimus modernismist postmodernismini. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2005, lk 97.

kursis ka näiteks Eesti riigiasutusi nõustanud majandusteadlased. Eesti Vabariigi perioodil asutati selle ajalist lühidust arvestades õigupoolest üsna palju monofunktsionaalseid asulaid, mille asutamisel arvestati vast ka Weberi valemit.

1.4 Urbaniseerumisrevolutsioon industriaalrevolutsiooni mõjul

Lääne kultuuriruumis oli linnade kasv 19. sajandil äärmiselt kiire. Nii kasvas London sajandi jooksul 0,9-lt 4,5 miljonini, Pariis 0,5-lt 2,5 miljonini, Berliin 0,2-lt 2 miljonini, New York 60 000 tuhandelt 3,4 miljoni elanikuni. Kunagi varem inimkonna ajaloos polnud ka kõige suuremad metropolid sedavõrd suureks paisunud. Kiire kasvuga kaasnesid ka suured kasvuvahed, eriti vaesema rahva elamistingimused maailmalinnades olid äärmiselt kehvad. Sotsiaalne segregatsioon süvenes ning metropolide hoonestus kujunes spekulatiivse arendamise teel; suurlinnade vaesema elanikkonna elukvartaleid ääristasid lõputu hulk monotoonseid üürimaju, kus perekonna elamine piirdus enamasti ühe toaga.

18. sajandil Inglismaal alanud ja hiljem pretensioonikalt tööstusrevolutsiooniks nimetatud industrialiseerimine levis 19. sajandil mandri-Euroopasse. Kuigi Vene tsaaririigi kubermangu staatuses Eesti oli nii majanduslikust, poliitilisest kui kultuurilisest vaatevinklist Euroopa perifeeria, jõudsid industrialiseerimise ideed siia üsna kiiresti. Nii oma soodsa asukoha tõttu jäävaba mere ääres, impeeriumi pealinna vahetus läheduses kui tsaaririigi idapoolsetest kubermangudest erineva ühiskondlik-kultuurilise situatsiooni tõttu leidsid need ideed Eestis, samuti tsaaririigi koosseisu kuulunud Soomes ja Lätis eest rammusa pinnase.

Senine peamiselt käsitööstusel põhinev töökorraldus asendus töö üha kasvava mehhaniseerumisega, range tööjaotuse ning tehases/kaevanduses asuva töökohaga. Juba protoindustriaalsel perioodil, nt 17. sajandil aktiivsema majandustegevusega Euroopa piirkondades levinud manufaktuurid sarnanesid mitmetes töökorralduslikes aspektides 19. sajandil asutatud vabrikutele. Siiski jäid need manufaktuurid ja nende juurde rajatud töölisasumid isoleeritud juhtumiteks, mis ei avaldanud suurt mõju ühiskonna üldisele korraldusele; alles suuremahuline industrialiseerimine, mis kahtlemata sai sedavõrd mastaapseks ainult tänu mitmetele tehnilistele täiustustele ja leiutistele, pani aluse (esmalt) Euroopa riikide ühiskondliku korra printsiipiaalsele teisenemisele. Tootmismahude ja -võimsuste pidev kasv nõudis üha uusi töökäsi, kes asusid tööstuste lähedale elama. Ühiskondlikule areenile astus uue klassina tööliskond ehk proletariaat, mis muutis jäädavalt senist sotsiaalset formatsiooni ja rahvastikustruktuuri. Industrialiseerimise vahetuks tagajärjeks oli urbaniseerumine, sest nii 18. kui 19. sajandil pärinesid enamik linlasi maapiirkondadest. Näiteks oli Suur-Britannias 1851. aastal kümme üle 100 000 elanikuga

linna, 1911. aastal aga juba 36 vähemalt sama suurt linna.²⁹ Mitmel puhul ei olnudki tegemist linnaga, kuid mitte enam ka maakohaga: tühjale kohale tekkinud tööstuste ümber rajatud asulad olid oma ülesehituselt pigem protourbanistlikud, sisaldades võimalust kasvada "päris" linnaks. Kuigi nii pandi alus ka mitmetele hilisematele suurlinnadele - nt Manchester, Lodz, Tampere - siis paljudel juhtudel tööstusasulate potentsiaal hääbus koos tehas(t)e sulgemisega, toormaterjali kättesaadavuse halvenemisega või maavara ammendumisega.

19. sajand oli suurtöösturite sajand. Nemad sümboliseerisid kõige rafineeritumalt uut ajastut, mil tänu üha uute leiutiste kasutuselevõtule ja tööstustoodangu kasvule oli võimalik Euroopa suurriikidel jätkata koloniseerimispoliitikat ja säilitada hegemoonia maailmameredel. Saksamaa keisririigist kasvas ettevõtlike töösturite abil 19. sajandi lõpuks Euroopa tööstuskeskus, võimaldades välispoliitiliste ambitsioonide kasvu militaarsete vahenditega. Kui varasematel sajanditel kontsentreerus jõukus pärusaadli kätte, siis uue ajastu kangelased alustasid tihtipeale sotsiaalse hierarhia madalamast otsast, haarates lõpuks oma valdusesse märkimisväärse osa rahvamajanduse kogutoodangust. Üheks selliseks uue kapitalistliku ajastu võrdkujuks sai Breemenist pärit Ludwig Knoop (1821-1894), kes rajas alates 1857 Kreenholmi saarele Eesti suurima tehase, Kreenholmi puuvillamanufaktuuri ja selle asumi. Selleks ajaks oli ta väidetavalt koguni 122 Venemaa tekstiilivabriku osanik.³⁰

Suhteline rahu Euroopas pärast Napoleoni sõdu soosis samuti Lääne-Euroopa riskikapitalistide pilgu pöördumist Ida-Euroopa kui potentsiaalse tuluallika poole. Alternatiivseks põhjuseks oli kindlasti ka terav konkurents kodumaal tööstusaladel, mis näiteks tsaari-Venemaal olid alles rajamata. Võõramaine kapital ja oskusteave võeti Venemaal, sh Eestis meeeldi vastu, et ergutada kohaliku tööstuse arengut. Erinevalt hilisematest perioodidest hoomas tsaaririigi juhtkond kodumaise oskusteabe ja kapitali küündimatust, mistõttu ergutati Venemaale tehaste rajamist ka välismaal toodetud toodangule üha kõrgemate tollide seadmisega. Kõik need asjaolud suunasid välismaise kapitali pöördumist ka Eestisse suurtööstuse rajamiseks, mis alates Sindi kalevimanufaktuuri rajamisest 1833. aastal kuni kolme suure sõjalaevatehase³¹ rajamiseni Tallinnas vahetult enne ja I maailmasõja ajal muutus peamiseks industrialiseerimise mootoriks Maarjamaal.

²⁹ B. Trinder, Britain's Industrial Revolution: The making of a manufacturing people, 1700-1870. Lancaster: Carnegie Publishing, 2013, lk 608.

³⁰ Kreenholmi puuvillavabrik 1857-1907. Tartu, 1908, lk 9.

³¹ Noblessneri, Bekkeri, Vene-Balti.

1.5 Monofunktsionaalsed tööstusasulad Euroopas

Monofunktsionaalne asula, mida ingliskeelses kirjandus tuntakse ka kui *company town*, muutus 19. sajandi lõpus paternalistliku kapitalismi sümboliks. Mitmed sama sajandi lõpus toimunud rahutused ja ülestõusud Ameerika Ühendriikides, millest tuntuim oli 1880 Chicago lähistel asutatud Pullmani raudteetehase linnakeses 1894. aastal toimunud streik, muutsid oluliselt nende asulate retseptiooni USA ühiskonnas.

Monofunktsionaalsete asulate eripäraks on, et teistest asulatest kaugel asuvate tühjale kohale rajatud tööstuste juhtkond on sunnitud lisaks tööstuse rajamisele tegelema ka tööliste majutuse ja varustuse küsimustega. Kuna tööstuse rajamiseks vajalik investeering on enamasti, va. sotsialistliku korra tingimustes, tehtud kasumi teenimise eesmärgiga, on tööstuste omanike jaoks tööliste elutingimuste loomine olude poolt pealesunnitud majanduslik ja sotsiaalne koorem. Lisaks ühekordsele suuremale investeeringule hoonestuse ja taristu - elamud, kauplused, koolid, kirikud, haigla, teed jne - rajamiseks kaasnevad ka jooksvad kulutused viimaste korrashoidmiseks ning lisaks ka tootmisega mitteseotud inimeste palkamiseks: õpetajad, pagarid, arstid, tuletõrjujad jne. Vahetule materiaalsele kulule lisandub sotsiaalne vastutus asula tõrgeteta ja suuremate vastuoludeta toimimise ees.

Tööliste elamute ehitamine ei ole tööstusrevolutsiooni sünnitis. Kuigi varasemad teated käsitöölisele linnosade ehitamisest pärinevad juba antiikajast, rajati näiteks keskaja lõpus Euroopa tuntud tekstiilitootmise keskustes Ghentis 15. sajandil ja Augsburgis 16. sajandi esimesel poolel käsitöölisele elamuid. Viimases rajas kahekorruselisi elamuid kodus

1. Fuggerei.

töötavatele kudemajadele tollase Euroopa üks mõjukamaid kapitaliste, keisrite pankur ja globaalse haardega tööstur Jakob Fugger.

Fuggerei-na tuntuks saanud töölisasula (ill 1) rajamist alustati 1516. aastal.³² Tänapäevase kasutusele olevate hoonestuse paigutuse põhimõtted ja korterite ruumijaotus vastab õigupoolest 1920. ja 1930. aastatel aktiivselt otsitud

³² Kuriooselt mõjub asjaolu, et Jakob Fuggeri asutatud asula hooldamiseks loodud ja tänapäevase tegutseva fondi ülalpeetavas Fuggereis maksab korteri aastarent endiselt 1 reini gulden (ekvivalent ca 0,8 eur), kuid korteri saaja peab olema vähemalt kaks aastat Augsburgis elanud vaene katoliiklane.

"elamismiinimumile", lisaks on kõnealuse ansambli dekoorivaba arhitektuurne ja mahuline lahendus olnud üheks eeskujuks 20. sajandi esimestel kümnenditel saksa kultuuriruumis levinud sotsiaalehitusele. Fuggerei kaudseid mõjusid võib seetõttu tähendada ka nt Herbert Johanson 1920. aastatel ehitatud traditsionalistlike munitsipaallemute juures.

Kuni tööstusliku tootmise juurutamise ja laiema levikuni olid vabrikulaadsed suured hooned käsitöölise koos töötamiseks harvad, kinnitades reeglit, et käsitöölise töötas enamasti oma kodus. Erandiks olid muidugi tööd, mida ei olnud võimalik kodus teha: laevaehitus, maavarade kaevandamine, metallivalu. Situatsioon muutus manufaktuuride levikuga. Nii majandus- kui arhitektuurilooliselt on varastest tööstusasulatest silmapaistev 18. sajandi teisel poolel Prantsusmaal rajatud Arc-et-Senans' (ill 2) soolatöötlemise asula Chaux's Bescanconi lähistel.³³

2. Arc-et-Senans.

1775 koostas Claude Nicolas Ledoux soolatöötlemise asula projekti, mille sümmeetriline plaanilahendus vastas arhitekti geomeetrilise harmoonia ja hierarhilise arhitektoonika põhimõtetele. Poolringikujulise, müüri ümbritsetud asula kaare perimeetri keskel asub klassitsistlik vahimaja, sellest paremale ja vasemale jäävad sepikoda, tööliste elamud, diameetri keskel aga massiivne direktori maja, mida flankeerivad suured tööstushooned, kus soolveest keedeti soola. Kuigi esialgne, päikeselinna meenutav sõõrja asula projekt asendus ilmselt pragmaatilistel kaalutlustel poolringikujulise planeeringuga ning radiaalselt laienema

³³ G. Dufresne, France's double World Heritage Site: the Great Saltworks of Salins-les-Bains and the Royal Saltworks at Arc-et-Senans. - TICCIH bulletin 2014 nr 65, lk 3.

pidanud asulast jäi suur osa peatselt alanud revolutsiooni tõttu valmimata, on tegemist siiski tähelepanuväärse tööstuskompleksiga. Arvestades kogu ansambli suurejoonelist planeeringut ja arhitektuurset lahendust, on Arc-et-Senans kuninglik töölispaal, mis jätab varju Eesti kõige esinduslikumad mõisakompleksid.

18. sajandi teisel poolel toimus Walesis aga hoopis teistlaadi areng. Senise harvalt asustatud ja veel keskaegseid kombeid järgiva mägismaa orgudesse hakati üha kiirenevas tempos rajama rauamaagi kaevandusi ning põletusahjusid - kui 1788 oli Lõuna-Walesis veel kaheksa kõrgahju, siis 1812 juba üheksakümmend.³⁴ Enamik neist rajati varem asustamata kohtadesse, kuid kõige suuremaks ning kurikuulsamaks neist uusasulatest sai Taffi jõe kerkinud Merthyr Tydfil, mis 19. sajandi keskpaigaks oli kasvanud Walesi suurimaks linnaks (ill 3).³⁵

3. Merthyr Tydfil.

Seda külastanud ajaloolane ja filosoof Thomas Carlyle olevat kaevanduslinna kirjeldanud kui "maailma koledaimat kohta, põrgut maa peal". 1763. aastal rajatud asula jagunes õigupoolest nelja kontsessiooni omaniku vahel, kelle tööstuste ümbrusse kerkisid

sihipäratult tööliste pretensioonitud elamud. Monotoonset tööstusasulast tõusid teravalt esile nelja töösturi 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi esimesel poolel kerkinud luksuslikud häärberid. Juba 19. sajandi keskpaigas algas Merthyr Tydfili allakäik seoses maagivarude kahanemise ja kohalike töösturite võimetusega metallurgia kiire arenguga kaasas käia; 19. sajandi teises pooles sulgesid kõik neli metallitööstust ukсед. Järgneva sajandi jooksul lagunes ning lammutati enamik hoonestusest. Tänapäevaks on sellest kurikuulsast perioodist alles vaid mõni tänavajupp tööliste hoonetega ja üksik häärber.³⁶

³⁴ B. Thomas, Merthyr Tydfil and Early Ironworks in South Wales. - The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. Ed. J. Garner. New York: Oxford University Press, 1992, lk 17.

³⁵ 1800 elas linnas 7000, 1851 aga umbes 50 000 inimest. Seejuures ei olnud kuni 19. sajandi keskpaigani tegemist ametlikult linnaga, tal puudus linnavõim ja teised linnadele omased tunnusjooned.

³⁶ B. Thomas, Merthyr Tydfil and Early Ironworks in South Wales, lk 38.

Nii Arc-et-Senans kui Merthyr Tydfil esindavad 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi alguses rajatud monofunktsionaalsete tööstusasulate evolutsiooni kahte äärmuslikku varianti. Neist esimese puhul on tegemist klassitsistlikku arhitektuuri viljeleva ja sümbolistlikku geometriat rakendava planeeringuga, kus range planeering peegeldab ilmekalt viimistletud sotsiaalset hierarhiat ning tootmisfunktsiooni loogika taandub arhitektuurse ambitsiooni ees. Merthyr Tydfil aga esindab puhtaimal kujul kaootiliselt tööstuse ümber "orgaaniliselt" tekkinud korratut ja paraku talumatute elamistingimustega asulat. Kuigi viimase näite puhul on tööliste heaolu eest hoolitsemine minimaalne, on ühisosaks siiski teatav paternalistlik lähenemine.

Pariisist paarikümne kilomeetri kaugusele alates 1825 tööstur Jean Menier rajatud Noisiel-sur-Marne "šokolaadilinn" järgis alates 19. sajandi keskpaigast Mulhouse'i tuntud eeskujul. 1872 Marne' jõe Jules Saurnier projekti järgi valminud krestomaatiline turbiinihoone sümboliseeris uue perioodi algust Noisiel-sur-Marne ehitusloos (ill 4).

4. Noisiel-sur-Marne' turbiinihoone. Arh J. Saulnier, 1872.

Kuna massiivne neljakorruseline hoone rajati jõe kohale, kasutati selle kandekonstruktsioonis tollal novaatorlikku metallskeletti.³⁷ Tehase lähistele vabriku kavandatud Jules Saulnier asula planeering oli konventsionaalne, kus paari sirge pika tänava ääres asusid ühesuuruseid ristkülikukujulisi kvartaleid ääristavad lahtise hoonestusviisiga traditsioonilise arhitektuurikeelega

kahekorruselised kivist kahepereelamud, mille kõrval ja taga paikneb väike aed. Noisiel-sur-Marne tööliselamud olid suurte korterite ja hea planeeringuga, lisaks olid hoonetes tollal luksuslikult mõjuvad vesi, kanalisatsioon ja gaas, millele sajandi lõpus lisandus elekter. Elukvartali keskel asuva pikliku väljaku äärde ehitati samuti Saulnier' juhtimisel raamatukogu, kauplus, kohvik, pagaritöökoda ja väljaku keskse hoonena 1876 valminud pitoreskne koolimaja. Kuigi arhitektuurselt ja insenertehniliselt ei olnud tööliste elumajade ega asula planeeringu juures midagi uuenduslikku, oli olulisem selle asula mõju Prantsusmaa

³⁷ *pans de fer* süsteem. Turbiinihoonet, kus veejõudu kasutati kakaobade jahvatamiseks, on peetud tööstusrevolutsiooni üheks ikoonilisemaks ehitiseks.

sotsiaalehitusele. "Šokolaadilinna" on nimetatud *une ville industrielle modele*, kehastades vast üht kõige positiivsemat näidet monofunktsionaalse tööstusasula paternalistlikust elukorraldusest.

Skandinaavia kõige varem industrialiseerinud riigiks oli Rootsi, kus juba varauusajal tegeleti aktiivselt raua- ja pronksimaagi kaevandamisega. Suurem osa kaevandustegevusest keskendus ajalooliselt Bergslageni piirkonda. Nii oli 1641 linnaõigused saanud Faluni linn tollal Rootsi suuruselt teine linn ning Põhja-Euroopa suurim pronksimaagi kaevanduslinn.³⁸

5. Faluni ajalooline töölikvartal. Alates 19. saj. omandasid majad „rootsiliku“ ilme

17. sajandil rajati vastavalt 1646 koostatud planeeringule uus, regulaarse täisnurkse tänavavõrguga linn, kus põhjalas levinud traditsiooni kohaselt olid tööliste kvartalis eluhooneteks tihedalt üksteise kõrval ühekorruselised rustikaalsed mätas- või laudkatustega palkhooned (ill 5).³⁹ Hoonete värvimisel polnud suurt

mõtet, kuna pronksimaagi sulatamisel eralduv väävlirikas suits kattis maa ja hooned mitme kilomeetri ulatuses. Iroonilisel kombel pärineb just Falunist kõrvaproductina kuulus punane värv, mis on saanud paljuski rootsi rahvapärase arhitektuuri sümboliks. Üheks varasemaks säilinud tööstusasula projektiks on 1624 hollandi päritolu arhitekt Johan Carelsi koostatud range ruudu- ja ristkülikukujuliste kvartalitega Sala hõbedakaevanduse asula planeering, mille järgi järgnevat aastakümnete jooksul asuti ka hoonestama.⁴⁰ Skandinaavia vanimaks ja suurimaks metallurgiaharuks on aga raua tootmine, mis uusajast tänapäevani on Rootsi

³⁸ Juba 13. sajandil asutati Falunis väidetavalt maailma vanim jätkuvalt tegutsev aktsiaselts Stora Kopparberg ("suur pronksi mägi"), mis kuni 19. sajandi lõpuni tegutses kaevandusäris, tänapäeval aga Stora-Enso nime all puidu- ja tselluloositööstuses. Faluni kaevandus suleti 1992 ning 2001 lülitati kaevandus koos kaevandusasulaga UNESCO maailmapärandi paikade nimekirja.

³⁹ S. D. Olsson, The Great Copper Mine. - Swedish Mining and Metalworking - Past and Present. Eds. J. af Geijerstam, M. Nisser. Stockholm, 2011, lk 63.

⁴⁰ L. Berg-Nilsson, Sala and the Silver Mines. - Swedish Mining and Metalworking - Past and Present. Eds. J. af Geijerstam, M. Nisser. Stockholm, 2011, lk 53.

olulisemaid ekspordiartikleid.⁴¹ Selleks rajati hulganisti *bruk*'e, rauamaagi kaevandus- ja rafineerimisasundusi, millest suuremate planeerimisel ja olulisemate hoonete projekteerimisel rakendati alates 17. sajandist ajastu tunnustatud arhitekte. Kuigi enamasti kavandasid nad kirikuid ja omanike häärbereid, koostasid nad aeg-ajalt ka asulate planeeringuid. Esile tõstmist väärib Eric Rehn (1717-1793), kunstnik ja arhitekt, kes kavandas mitmed *bruk*'d Upplandis, sh Forsmark, Gimo.⁴² Viimaste rajamisel oli oluline eelkõige lähedus kiirevoolulistele jõgedele, mis andsid veejõudu. Rauatööstuste suurt haaret ja majanduslikku jõudu iseloomustab tõsiasi, et Upplandi suuremates töölisasulates, nagu näiteks

6. Forsmarki ajalooline keskus.

Forsmark (ill 6), elas 18. sajandil kuni tuhat inimest. Kesk-Rootsis asunud Leufsta kujunes 17. sajandi kõige suuremaks ja olulisemaks rauamaagi kaevandus- ja töötlemislinnaks, mille puhul ühe esimesena võib oletada kindla planeeringu rakendamist. Linna õitsenguaeg on seotud hollandi päritolu pankuri ja relvatöösturi Louis de Geeriga,

kes alates 1627 rajas ajastu ideaalidele vastava range täisnurkse planeeringu järgi keskse häärberiga asula. Sarnaselt Faluniga olid Leufstas tööliste elumajad sirgetes ridades tihedalt üksteise kõrval paiknevad mätaskatustega ühekordsed palkhooned, mis otseselt pärinevad taluarhitektuurist. Kuna rauamaagi töötlemiseks kulus suures koguses puitu ja puusüti⁴³, rajati ka rauatööstused tihti peale keset suuri metsi, sest rauamaaki oli lihtsam transportida. Teiseks oluliseks tingimuseks oli veejõu kasutamise võimalikkus, mistõttu kuni 19. sajandi teise pooleni rajati *bruk*'d jõgede äärde, mille abil parvetati ka palke tööstusesse. Sellise asula näiteks on 1750. aastail rajatud Robertsfors. Metallurgia kiire areng – kõige olulisemana Bessemeri (1858) maagitöötlemise protsess - ja konkurentsi suurenemine maailmaturul viis

⁴¹ 18. sajandi keskpaigas, mil Rootsi oli oluline jõud Euroopa poliitilisel kaardil, toodeti Rootsis väidetavalt 30-35 protsenti kogu Euroopa rauatoodangust. Tööstusharu olulist näitab seegi, et 18. sajandi keskpaigas Rootsi kuningriigi õitseajal moodustas raud 70 protsenti ekspordi väärtusest.

⁴² M. Ahnlund, L. Brunnström, *The Company Town in Scandinavia*. - *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. Ed. J. Garner. New York: Oxford University Press, 1992, lk 78.

⁴³ Kuni 19. saj lõpuni sõltus Rootsi rauatootmine puidust ning vajadus puidu järele kadus õigupoolest alles pärast II maailmasõda.

19. ja 20. sajandil tööstuste kontsentreerumiseni ja enamiku tööstuste sulgemiseni; nii on alates 19. saj keskpaiga 500 valukojast tänapäeval Rootsis alles 30 töötavat valukoda.⁴⁴

18. sajandil koostati juba ka ambitsioonikamaid tööstusasulate planeeringuid, mille eeskujud lähtusid prantsuse *chateaux*'st, üheks eeskujuks oli muuhulgas Vaux le Vicomte. Prantsuse baroki planeeringu põhimõtteid on näiteks järgitud Gimo asula planeerimisel, kus domineerib omaniku palee seda ümbritseva regulaarse pargiga; eemal, töö- ja valukodade lähistel asus tööliste kvartal. Skandinaavia üks suurejoonelisemaid tööstusasulaid asutati 18. sajandi keskpaigas Taanis, Sjaellandis: 1763. aastast pärineb Frederiksværki, püssirohu ja kahurimanufaktuuri linnakese planeering, mille koostas omanik ja amatöörarhitekt J. F. Classen. Sarnaselt Gimole iseloomustab Frederiksværki range sümmeetriline teedevõrgustik, pikad perspektiivsete vaadetega puiesteed ja regulaarsed barokkpargid.

Tollal üldlevinud sotsiaalne segregatsioon kaevandusasulate planeeringutes on Rootsi näidete puhul eriti märgatav 17. ja 18. sajandi protoindustriaalse perioodi hoonete arhitektuuris, kus tööliste lihtsakoeliste eluhoonete maalähedus vastandus teravalt juhtkonna hoonete kaasaegse euroopa arhitektuuri kõrgstiilidele. Kuigi formaalselt võib siinpuhul tuua paralleeli Eesti taluarhitektuuri ja mõisaarhitektuuriga, oli rootsi tööliste sotsiaalne staatus kardinaalselt erinev eesti talupoegade pärisorjusest. Skandinaavia 17. ja 18. sajandil rajatud tööstusasulate puhul ei saa siiski rääkida üldisest industrialiseerimisest, kuna tegemist oli üksikute tööstuskeskustega agraarühiskonnas.

19. sajandi esimesel poolel, mil tööstusrevolutsioon kinnitas ka Põhja-Euroopas kanda, algasid Skandinaavias industrialiseerimise mõjul sarnaselt Lääne-Euroopaga ühiskonnas põhimõttelised muutused, mis muuhulgas kiirendasid urbaniseerumist. Olulist rolli mängis siinkohal tekstiilitööstus, mis sarnaselt Eestile jõudis Skandinaaviasse esmalt välismaiste töösturite, näiteks šoti päritolu Alexander Keilleri ja James Finlaysoni eestvedamisel.

Nii Tamperet Soomes kui Norrköpingit (ill 7) Rootsis kutsuti „Põhja Manchesteriks“, mille tööstuste tihedus ja urbanistlik struktuur võimaldab tõmmata paralleele näiteks Põhja-Ameerika ühe 19. sajandi olulisema tekstiilitööstuskeskuse Lowelliga. Pulbitsevat tegutsemisindu iseloomustab hästi fakt, et Norrköpingis tegutses 1850. aastaks koguni 119 tekstiilitehast pea nelja tuhande töölisega. Vähem urbaniseerunud olid samuti tekstiilitööstusasulad Jonsered, Mölnlycke ja Oskarström Rootsis; neist esiletõstmist väärib

⁴⁴ Swedish Mining and Metalworking - Past and Present. Eds. J. af Geijerstam, M. Nisser. Stockholm, 2011, lk 10.

Jonsered, kus Põhjamaades täiesti uue tööstushoone tüübina valmis juba 1835. aastal 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses laialt levinud saagkatusega kaheksalööviline tsehh.⁴⁵

7. Norrköpingu ajalooline tööstusrajoon piirnes jõega.

Kui veel 19. sajandi keskpaiku ehtasid väiksemaid *bruk*'e ja arvukaid enamasti ajutisi puidutööstuse asulaid ehitusmeistrid oma parema äranägemise kohaselt, siis alates 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest ehitatakse uued asulad vaid arhitektide planeeringute ja projekti järgi. Üks Skandinaavia silmapaistvamaid 19/20. sajandi vahetusel rajatud monoasulaid on Kiruna Põhja-Rootsis. Polaarjoonest põhja poole ehitatud linn kerkis kahe rauamaagi rikka mäe, Luossavaara ja Kiirunavaara kõrvale ning tänu rikkalikule leiukohale muutus linna rajamine üleriigiliselt strateegiliselt oluliseks sündmuseks. Kaevanduse ja selle juurde kuuluva linna planeeringu koostasid kaevanduskompanii LKAB⁴⁶ tellimisel arhitektid Per O. Hallman ja Gustaf Wickman 1899-1900, lähtudes planeeringu koostamisel maastiku reljeefist ja kliimatilistest tingimustest. Hallmani mõjutasid muuhulgas Camillo Sitte uuenduslikud planeerimisideed, mida ta kuulutas oma 1889 ilmunud raamatus "Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen". Arvestades Kiruna karmi poolarktilist kliimat, isoleeritud asukohta ja kaevurite rasket tööd, pööras kompanii tööliste linna meelitamiseks ja seal hoidmiseks suurt tähelepanu linna sotsiaalse taristu arendamisele.

⁴⁵ M. Ahnlund, L. Brunnström, *The Company Town in Scandinavia*, lk 82.

⁴⁶ Luossavaara Kiirunavaara Aktiebolag moodustati 1890. Pool firmast natsionaliseeriti riigi poolt 1907, ülejäänud 1957.

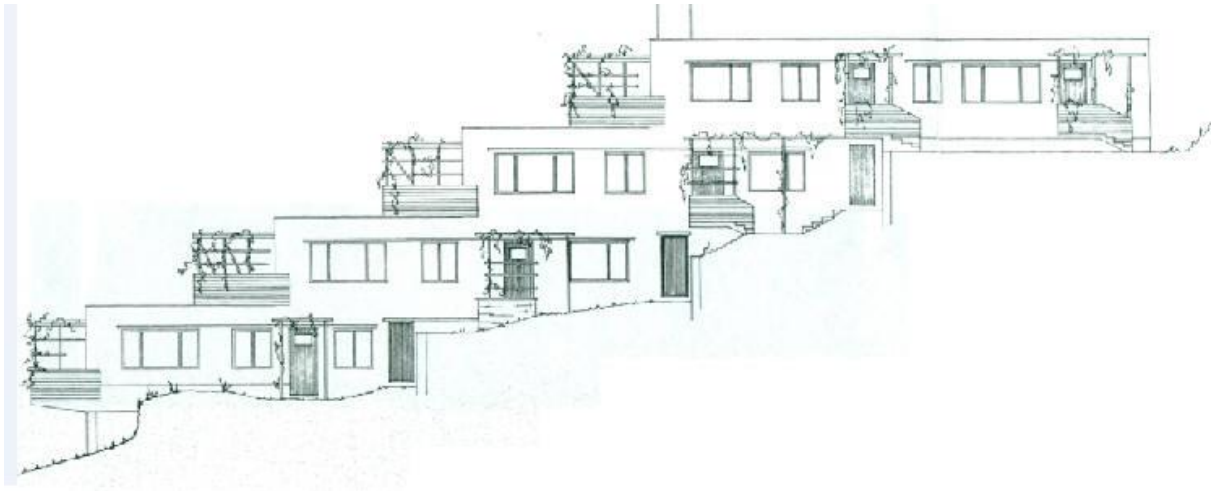
Soome protoindustriaalne periood on tihedalt seotud kuulumisega Rootsi koosseisu enne 1809. aastat, järgnev industrialiseerimise periood kuni 1917. aastani aga jällegi Soome kuulumisega Vene tsaaririigi koosseisu. Soome suuruselt teiseks linnaks ja maa suurimaks tööstuskeskuseks kasvas 19. sajandil Tampere, kus 1836 rajasid baltisakslased Carl Nottbeck ja Carl Rauch Tampere ja Soome esimese suurtööstusena Finlaysoni puuvillavabriku.⁴⁷ Järgnevatel aastakümnetel lisandus linna läbiva lühikese, aga kärestikulise Tammerkoski äärde ridamisi veel teisigi tööstuseid, neist üheks olulisemaks kujunes 1844 rajatud hiljem Tampellaks nimetatud (Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus Osake-Yhtiö) lina- ja metallitööstus, millest viimane kasvas 19/20. sajandi lõpuks seoses riigiraudtee veduritellimusega Soome suurimaks masinatööstuseks.⁴⁸ Kuna kiirelt kasvav töölistik ei leidnud linnast enam peavarju, rajasid suuremad tööstused neile ka asundused; veel 1950. aastatel ehitas Tampella kompanii Pekolasse Alvar Aalto projekteeritud korterelamuid.⁴⁹ Juba 1850. aastatel alguse saanud suure Amuri töölistlinnaosa puithoonestus lammutati valdavalt 1950. aastatel. Tammerkoski äärde rajatud ajaloolised vabrikuhooned on alates 1990. aastatest enamikus kohandatud uutele funktsioonidele.

Kuna Soome on maavarade poolest oluliselt vaesem kui Rootsi, siis viimasega võrreldavat raudtööstust Soomes ei tekkinud. Üksikud soo- või järveveemaa ekspluateerivad raudtööstused siiski tekkisid. Üheks selliseks *bruk* 'ks oli ka 1689 rajatud Kauttua raudtöötlemisasula, mille puhul peab kindlasti mainima ka asula hilisemat arengut. Nimelt loobus *ruukki* (soome vaste *bruk* 'le) omanik Antti Ahlström 19. sajandi lõpus raudtöötlemisest kui vähetulusast ettevõtmisest ning rajas 1908 siiani töötava paberitehase. 1930. aastate teisel poolel alustas firma seoses vabriku laiendamise ja asula ümberplaneerimise ja täiendamise uute hoonetega, mille projekteeris Alvar Aalto. Soome tuntuim modernist projekteeris Kauttuasse erineva funktsiooniga mitmeid hooneid, mis peagi puhkenud sõja tõttu kõik küll ei valminud. Kõige tuntum valminud majadest on 1939 valminud *Terassitalo*, astmeliselt langev kortermaja tööliste (ill 8). See moodsa arhitektuuri klassikasse kuuluv valendav funktsionalistlik hoone keset künklikku metsa jäi sõja tõttu ainuekssemplariks. Juba 18. sajandisse ulatub ka tuntud Fiskarsi metallitööstusasula rajamine.

⁴⁷ P. Haapala, Tampere in Global History. - Living Industrial Past. Perspectives to industrial history in the Tampere region. Toim. K. Rantanen. Tampere, 2010, lk 19.

⁴⁸ Tampella: Tampere's Heart of Iron. Toim. R. Palo-oja. Tampere: Tamperen Museot, 2004.

⁴⁹ samas, lk 106.

8. *Terrassitalo*, Kautton. A. Aalto, 1939.

Samalaadne protoindustriaalne metallitöötlemisasula on 1820. aastatel sügavasse laande rajatud Karkkila linn Helsingi lähistel. Högforsi valutehase ümber kasvanud juhuslikult paigutunud hoonetest moodustunud asum oli 19. sajandil pigem ruraalne, veel 1880. aastatel oli valukojas tööl ainult 50 tööliste ümber.⁵⁰ 1880. aastate jooksul toimunud plahvatusliku arengu käigus kasvas tööliste hulk seitsmekordseks ning tehas Soome suurimaks valukojaks, mille toodangut (pannid, raudahjud, tööriistad jne) leidis pea igas soome kodus. Samal ajal alustas tehas esmakordselt ka tööliselamute rajamist Fagerkulla nime saanud asumisse. Need olid rootsipärased rustikaalsed kuue- või kahepereelamud; mitmekordseid või suuremaid töölisbarakke sel perioodil ei rajatud. Nii tööliselamud kui vabrik olid suuresti veel põllumajandusega seotud, nii oli näiteks vabrikul veel 1920. aastatel kahesaja lehmaga laut, põllumajandusega tegelesid ka tööliselamud. Tööliselamute moderniseerimisele ja standardiseerimisele maa-ala planeerimise ja tüüpprojektide abil võeti suund pärast 1917. aasta Helsingi elamunäitust, mille üheks väljundiks oli erinevate tööliselamute planeeringute ja projektide tutvustamine. Ajavahemikus 1919-1928 ehitati Karkkilas tehase poolt 23 regulaarselt paiknevat kuuepereelamut. Tänapäeva linna planeering järgib laias laastus 1934. aastal Elis Kaalamo koostatud üldplaneeringut, mille kohaselt suurem osa Karkkilast kavandati eramajadega aedlinnaks.⁵¹ Eramajade ehitamine sai tõelise hoo sisse aga vahetult pärast I maailmasõda, mil tööjõupuuduses tehas ei ehitanud enam ise tööliselamuid, vaid müüs tööliste väikeseid krunde 1 marga eest. 1970. aastate lõpul tabas tehas ja seetõttu ka

⁵⁰T. Valpola, A Town with a Heart of Iron - Traces of Casting in the Karkkila Townscape. - Meeting Local Challenges - Mapping Industrial Identities. Toim. S. Hänninen, K. Salmi-Niklander, T. Valpola. Helsinki, 1999, lk 81.

⁵¹ T. Valpola, A Town with a Heart of Iron - Traces of Casting in the Karkkila Townscape, lk 86.

linna madalseis: enamik töölisi vallandati ja tehase kaotas huvi ajaloolise töölisasumi vastu. Mõneti ootamatult säästis viimast emigratsioonilaine lähedalasuvast pealinnast, mille peamiseks ajendiks olid tühjenevate tööliselamute odavad hinnad.

19. sajandi teisel poolel toimunud industrialiseerimise laines rajati veel mitmed monotööstusasulad, nagu 1856 asutatud tekstiilitööstuslinn Forssa⁵², 1860. aastatel rajatud paberitööstuse (hiljem ka tselluloositööstus) ümber kerkinud Mänttä⁵³, aga sajandi lõpupoole ka Kuusankoski, Nokia, Valkeakoski.⁵⁴

Soome monofunktsionaalsete tööstuslinnade peamiseks eluhoone tüübiks jäi ka pärast Soome iseseisvumisest oma aiaga ühe- või kahepereelamu, mida propageeris jõuliselt ka sõdadevahelisel perioodil Soome linnaplaneerimist suunanud Otto-Iivari Meurman⁵⁵, kes projekteeris sõdadevahelisel perioodil arvukalt väikelinnasid ja linnaosasid, sõjajärgsest töödest on enim tunnustatud Tapiola planeering 1950. aastatel⁵⁶. Kodusõja-järgse Soome ettevõtjad subsideerisid tööliste eramute ehitamist ühest küljest tööjõupuuduse tõttu, teisalt aga töörahu tagamiseks ehk teisisõnu uute sotsiaalsete rahutuste vältimiseks. Monofunktsionaalsete tööstusasulates jätkus siiski paternalistlik elukorraldus, kus tehasevalitsus korraldas asula planeerimise, ühiskondlike hoonete, teede ja tehnosüsteemide rajamise. Loomulikult ei tehtud seda filantroopilistel põhjustel. 1920. aastatel vaibus Soomes tehasele kuuluvate eluhoonete ehitamine esiteks seetõttu, et tööliste krundi eraldamine, ehitusmaterjalidega toetamine ja laenu andmine oli oluliselt odavam tehaseomaniku kuludega hoonestuse rajamisest, teisalt aga olid töölised eramuomanikena paratamatult rohkem seotud konkreetse asulaga, olles maaomanikena ühtlasi vähem vastuvõtlikud kommunistlikele ideedele.⁵⁷ Eriti suurt mõju avaldas tööstusasulate planeerimisele O.-I. Meurmani organiseeritud 1917. aasta Soome esimene elamukongress koos seda saatva näitusega. Töölisasula ideaaliks kujunes aedlinna mudelist lähtuv aiaga eramu, mis pidi tagama töölisele tervisliku ja rahuldavatele elutingimustele vastava elukvaliteedi. Lähtudes aedlinna

⁵² P. Metsäranta, Forssan teollisuusalue on vanhinta Forssaa. - http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Forssan_teollisuusalue (vaadatud 28.IV 2015).

⁵³ P. Metsäranta, Mänttä kasvoi teollisuuden ympärille. - http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Mantta_kasvoi (vaadatud 28.IV 2015).

⁵⁴ J. Nurminen, Teollisuuskaupunkit. - http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Teollisuuskaupungit (vaadatud 28.IV 2015).

⁵⁵ O.-I. Meurman oli esimene Soome linnaplaneerimise õppejõud Helsingi Ülikoolis, õpetades välja mitu generatsiooni sõjajärgse perioodi linnaplaneerijaid; tema 1947 ilmunud raamat „Asemakaavaoppi“ oli ülikoolides peamine õppevahend.

⁵⁶ U. Salmela, Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914-1937. Taidehistoriallisia Tutkimuksia 30. Helsinki: Tieteellisen Seurain Valtuuskunta, 2004, lk 12.

⁵⁷ U. Salmela, Urban Space and Social Welfare, lk 111.

printsibist, kavandas Meurman 1926 Mäntyla saeveski asula, 1927-28 Soome ainsa vasekaevanduse linna Outokumpu ja 1927 samuti puidutööstuse asula, tänapäeval Vene Karjalasse jääva Pitkäranta.⁵⁸ 1930. aastatel ehitati modernistlike tööstuslinnadena juba ka tselluloositööstuse asulad Kaukopää ja Sunila, mille kavandasid vastavalt Väino Vähäkallio ja Alvar Aalto.⁵⁹ Kuna tehased varustasid töölisi lisaks kruntidele ja ehitusmaterjalile ka tüüpprojektidega ning teostasid ühtlasi ehitusjärelvalvet, kujunesid just tööstuslikest monoasulatest kõige terviklikumalt valminud piirkonnad.

Läti suuremahuline industrialiseerimine algas laias laastus samal ajal kui Eestis, st 19. sajandi teisel poole, kuid sellele eelneb geograafiliselt ja ajalisel piiratud aktiivne tegevus protoindustriaalsel perioodil. Nimelt on markantne positsioon Läti tööstus- ja majandusloos Kuramaa hertsogiriigil (1561-1795), mille isepäiste hertsogite majanduspoliitika eesmärgiks 17. ja 18. sajandil sai autarkia. Tuginedes suurepärasele geograafilisele positsioonile Läänemere ääres, asutasid Kuramaa ambitsioonikad hertsogid 17. sajandil Ventspils ja Liepaja laevatehased, mis eriti liitumise järel tsaaririigi koosseisu kasvasid 19. sajandil aktiivseteks kaubandus- ja tööstuslinnadeks. Väikeriigi auahnete, et mitte öelda utoopiliste plaanide hulka kuulus muuhulgas kolooniate rajamine, mis Gambia jõe ääres Aafrikas ja Tobago saarel Kariibi meres 17. sajandil lühiajaliselt ka õnnestus. Ühenduse pidamiseks kaugete kolooniatega oli vaja ehitada laevu, nii laevu kui koloniste aga varustada relvade, laskemoona, tööriistade ja muu tarviliku kraamiga. Kasutades kasinat soomaagi varu, rajasid hertsogid alates 1655. aastast ka mitmed toormalmi sulatamise kõrgahjud Baldones, Vecmuižas ja Lutrinis ning relvakoja Skrundas.⁶⁰ Pärast Põhjasõda Kuramaa hertsogite võim ja majanduslik aktiivsus kuhtus, sest sisuliselt muutusid nad vene tsaaride vasallideks. Muuhulgas lõpetasid töö enamik rauatööstuseid ja järgnevate aastakümnete jooksul kadusid maa pealt nii tööstus- kui eluhooned.

Nagu mainitud, muutus Liepaja 19. sajandi teisel poolel kiirelt arenevaks sadama- ja tööstuslinnaks, millele aitas olulisel määral kaasa Liepaja-Vilniuse raudtee valmimine 1871. Tulenevalt linna strateegiliselt tähtsast asukohast, otsustas tsaarivalitsus Liepajast põhja poole rajada suure sõjasadama. 1873 alustati Karosta sõjasadama ja laevatehase väljaehitamist, mille juurde kuulus autonoomselt toimiva linnastruktuuri ja -taristu rajamine Peterburi arhitektide

⁵⁸ samas, lk 115-120.

⁵⁹ T. Kantonen, Puunjalostuksen vakiintunet näkymät. – Rakennusperintömme. Toim. I. Luonatvuori, L. Putkonen. Hämeenlinna: Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakkennustieto Oy, 2001, lk 120.

⁶⁰ M. Jakovleva, Industry in Early Modern Times. Iron production in the Duchy of Courland. - Industrial Heritage Around the Baltic Sea. Eds. M. Nisser, I. Isacson, A. Cinis. Uppsala: Uppsala universitet, 2012, lk 33.

koostatud planeeringu ja projektide järgi.⁶¹ Hoonestus koosnes arvukatest kroonuhistoristsistlikest sadama- ja tööstushoonetest, utilitaarehitistest ning sõjaväelaste, tööliste ja nende perede kortermajadest. Ehitamise põhirõhk langes 19. sajandi viimastele ja 20. sajandi esimestele aastatele, mil rajati ka imposantne raudbetoonist rannakindlustuste süsteem.⁶² Mõneti sarnane Paldiskiga on asjaolu, et ka Karosta muutus nõukogude perioodil suletud sõjaväelinnaks.. Seoses tselluloosist paberi valmistamise tööstusliku tootmise juurutamisega 1870. aastatel muutus puidust paberi tootmine massiliseks ning lisaks uutele paberitehastele rekonstrueeriti paljud varasemad paberiveskid tselluloosi- ja paberitehasteks. Nii rajati ka 1865 Liivimaal Ligatne jõe ääres tegutseva endise paberiveski (asutatud 1814) juurde paberivabrik, kus 1883 töötas umbes 200 töolist. Seejuures on tänaseni säilinud ja kasutusel 1830 valminud tootmishoone. Vabriku kiirele kasvule aitas oluliselt kaasa raudteeühenduse loomine Pihkva-Riia raudteega 1891.⁶³ Kui seni rajati tööliste elamuid tehase lähistele jõe orgu, siis uued elamukvartalid nii tööliste kui ametnikele rajati peamiselt sanitaarsetel kaalutlustel loodusliku oru kummalegi veerele (ill 9).

9. Ligatne paberivabriku 19. saj lõpust pärinevad tööliselamud.

Ridamajadena valminud puidust ühekorruselistel tööliste elumajadel oli Eestis harvaesinev, kuid näiteks Soomes levinud trempelkorrus.⁶⁴ Ametnike puidust kahekordsed elamud olid

⁶¹ A. Anteniške, Problems of Preservation and Development of Karosta in Liepaja. - Industrial Heritage Around the Baltic Sea. Eds. M. Nisser, I. Isacson, A. Cinis. Uppsala: Uppsala Universitet, 2012, lk 236.

⁶² Iroonilisel kombel õhiti see tsaarivalitsuse enda poolt 1908 tulenevalt Saksamaaga sõlmitud demilitariseerimise kokkuleppest. Sarnaselt Peeter Suure Merekindlusega säilisid ka Liepaja massiivsed rannakindlustused pärast õhkimist kohati üsna terviklikult.

⁶³ Die baltische Papierindustrie. Reval, Riga, 1922, lk 74.

⁶⁴ Kuna tööliste elamukvartalid olid mööda orgu ja orunõlvasid laiali puistatud, kujunesid tüüplahenduse järgi valminud hoonetegruppidele nimed nende eristamiseks, nt "Hasenholm", "Schulberg", "Remdenberg", "Neuhausen", "Rigascher Berg". Läti keelde tõlgituna on kohanimedena siiani kasutusel.

juba märksa esinduslikumad, kahepereelamute puhul rakendati nii lopsakat venepärast puitpitsi kui akadeemilist klassitsismi. Valgekraede hoonete juurde kuulusid ajastule iseloomulikud klaasverandad suure aiaga. Juhtkonna eluhooned, sh direktori külalistemaja aga valmisid hoopiski juugendimõjulises pitoreskses vahvärk-stiilis, mis ühest küljest näitas nii omanike kursisolekut moesolevate arhitektuurisuundumistega, kuid teisalt andis omanikele üleüldise venestamispoliitika tingimustes rõhutada oma saksa päritolu. Tehase juhtkonna sotsiaalne ulatus nähtavasti kaugemale tavapärasest töölistkoolooniate vastutustunne rajamisest: nii rajati asulasse alates 19. sajandi viimastest kümnenditest haigla, apteek, sünnitusmaja, kool, saun, kauplus ning seltsimaja (*Gesellschaftshaus*), kus olid saal teatrietenduste ja kontsertide jaoks, raamatukogu ning isegi keeglirada. Esimese maailmasõja ja Läti iseseisvussõja ajal põhjalikult rüüstatud ja hüljatud tehase koos juurdekuuluva asulaga soetas 1920 eesotsas selle aktiivse direktoriga Emil Fahlega Põhja Paberi ja Tselluloosi AS.⁶⁵ Taastatud tehas töötas paberivabrikuna kuni Läti taasiseseisvumiseni, sarnaselt Räpina paberivabrikule jätkab tänapäeval vanapaberi ümbertöötlemisega.

Nõukogude perioodil, täpsemalt Stalini režiimi tingimustes alustati Läti ühe kõige silmapaistvama ja arhitektuurselt kompaktsema monolinna rajamist Põhja-Lätisse. Suure raba serva hakati Seda turbatööstust ja selle töölisasulat ehitama 1952. aastal ning paari aasta jooksul komsomoli löökehitusena kerkinud linna aluseks olid klassitsistlik planeering ja üleliidulised tüüpprojektid (ill 10).

10. Seda. Peatänava perspektiivi lõpetab tänane linnavalitsuse hoone.

⁶⁵ Die baltische Papierindustrie. Reval, Riga, 1922, lk 93.

Kuigi 1960. ja 1970. aastate jooksul lisandusid asulasse ka mitmed modernistlikud hooned - nt linnavalitsus ja asula serva mitmed korterelamud - on Eestis arhitektuurselt sedavõrd terviklikult lahendatud vaid Sillamäe linn. Kõrgaja ligi 4000 elanikust elab tänaseks Sedas veel umbes 1700 inimest, linna valdavalt venekeelsest elanikkonnast on pea pooled turbatööstuse pensionärid. Kuigi turbatööstus, mis oli asula rajamise põhjuseks, veel töötab, ei vaja see sugugi nii palju töölisi kui varasemalt. Töökohtade puudus aga sunnib nooremaid inimesi asulast lahkuma ning majanduslikult perifeerses regioonis ei ole Seda arenguvõimalused kuigi helged. Sarnaselt Mõisakülale on Sedast kujunenud rahulik pensionäride asula.

Analoogne turbatööstusasula rajati alates 1947 Riia külje alla Beloži⁶⁶, kus Läti esimese briketivabriku⁶⁷ tööliste ehitati nii ühekordseid lihtsakoelisi karkasshooneid kui Baltimaades harvaesinevate tüüpprojektide järgi massiivsete sammastportaalidega kahekorruselised tööliste paleed.⁶⁸ Viimaste raskepärane paraadlikkus viitab otseselt palladiolikele häärberitele, mis tööliste diktatuurini olid kättesaadavad vaid ühiskonna privilegieritud klassidele. Tänapäevaks on Belož muutunud sisuliselt Riia eeslinnaks.

Tähelepanuvääriv töölislinn Lätis on ka 1960. aastal rajatud Štucka, mis ehitati algselt Daugava jõe kerkiva Plavinase mastaapse hüdroelektrijaama ehitajatele ja sai nime tuntud Läti kommunisti järgi.⁶⁹ 1966. aastal valminud Plavinase hüdroelektrijaam oli valmides Baltimaade võimsaim HEJ, ületades tootmismahult ka 1936 valminud seni suurimat Kegumsi hüdroelektrijaama, mis jääb Plavinasest allavoolu. Kuna koduperenaisi peeti nõukogude perioodil kodanliku süsteemi igandiks ja rahvamajandusele koormavaks, oli tingimata ka ehitajate naistele vaja töökohad luua. Selleks asutati Štuckas Riias asuva Läti ühe kõige suurema, elektromehaanika tehase VEF filiaal. Viimase laienemine omakorda tõi kaasa täiendava migratsioonilaine uude asulasse.

Looduskaunisse asukohta Daugava jõe kaldal männimetsa rajatud Štucka kerkis eriti 1960. aastatel väga jõudsalt. Nii oli asula elanikkond kasvanud 1967. aastaks 5000 inimeseni, nõukogude aja lõpuks aga 10 000 inimeseni. Asula planeerimisel kasutasid arhitektid Erika Drande ja Pavel Selecky sarnaselt ülejäänud Nõukogude Liiduga alusühikuna mikrorajooni,

⁶⁶ nimetati linnaks 1958. Analoogselt Sedale moodustasid suure uue linna rahvastikust migranttöölised.

⁶⁷ Kuna turbatööstus oli nõukogude perioodil õigupoolest kahjumiga töötav tööstusharu, toodeti ka Beložis sarnaselt Eesti turbatööstustele nn "kooperatiivi korras" suures ulatuses kõrvaltooteid: turbatööstuste seadmeid ja nende varuosasid ning isegi elektroonikaelemente.

⁶⁸ Rahvapärased tuntud ka kui „Stalina mājas“(Stalini kodu/maja).

⁶⁹A. Cinis, M. Dremaite, M. Kalm, Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s-1980s. - Scandinavian Journal of History 2008, 3, lk 9.

mille elanikkonna suuruseks oli küll keskmisest väiksem 1500-2000 inimest. Sarnaselt Eestile hoonestati kuni 1970. aastateni uut sotsialistlikku linna peamiselt hruštšovkadega, hiljem tänu laienenud tüüpprojektide valikule kerkis muuhulgas ka üheksakordseid elamuid. Erinevalt paljudest teistest nõukogude perioodi modernistlikest töölisasulatest ja suuremate linnade magalarajoonidest, kus tihtipeale piirduti vaid hädavajalike koolide ja lasteaedade rajamisega, ehitati Štuckas kui mudellinnas välja ka kõik planeeritud ühiskondlikud hooned: kauplused, lasteaedad, koolid, piirkonnahaigla, raamatukogud, kinod, kultuurikeskus, muusikakool.⁷⁰ Pärast Läti taasisesiseisvumist nimetati asula ümbritseva regiooni järgi Aizkraukleks.

Venemaal kerkis monofunktsionaalseid töölisasulaid alates 19. sajandist, mil koloniseerimise surve nihkus üha tugevamalt ida poole ja kasutusele võeti seal paiknevad maavarad. Ajalooliselt üsna hõredalt asustatud piirkondade puhul ei olnud tööstusasulate rajamisele mingit alternatiivi. Nõukogude ideoloogia alussammasteks said kollektiviseerimine ja industrialiseerimine, 1917. aasta revolutsiooniga kaasnenud seniste ühiskondlike normide kokkuvarisemine ja uute kujunemine viis üsna pea ka uute esteetiliste kategooriate esiletõusmiseni. Suprematismi ja konstruktivismi üheks käivitajaks oli ärapöördumine senisest esteetikast, mida stigmatiseeriti moraalselt aegunuks ja uuele sotsialistlikule elukorraldusele vastuvõetamatuks formalismiks. Uus arhitektuur ja kunst pidid mitte ainult käima käsikäes uue sotsialistliku eluviisiga, vaid seda ka propageerima ja edendama. Idealistlikus loomepuhangus kunstnikud ja arhitektid Malevitš, El Lissitzky, Tatlin, Ginzburg jt löid 1920. aastatel kümneid projekte, maale ning supergraafikat revolutsiooni ja partei kiituseks. Seda pulbitsevat uute ideede leviku perioodi iseloomustab eelkõige *gesamtkunstwerk* põhimõte, mille puhul segunesid arhitektuur, kunst, graafika, skulptuur, poeesia ja muusika. Arhitektihariduse saanud El Lissitzky töötas välja kunstide sümbioosi alusühikuna *proun*, millega loots ületada maali, arhitektuuri ja skulptuuri omavahelised piirid. Sellest omakorda pidi välja kasvama kõiki maailma inimesi ühendav linn, mis on "ehitatud raudbetoonist kommunismi vundamendile".⁷¹ Konstruktivismi teoreetiliseks vundamendiks oli masstootmine, seda ka arhitektuuris. Konstruktivismi ühe voolu häälekaima teoreetiku M. Ginzburgi 1924 ilmunud teos "Stiil ja Epohh" rõhutab muuhulgas ka konstruktsiooni ja dekoratsiooni identsust; ajastule iseloomuliku dünaamilise arhitektuuri jaoks oli vajalik ehituse industrialiseerimine ja standardiseerimine.⁷² Uusi radikaalseid ideid

⁷⁰ samas, lk 10.

⁷¹H. W. Kruft, A History of Architectural Theory: from Vitruvius to the Present. New York: Princeton Architectural Press; London: Zwemmer, 1994, lk 417.

⁷² samas, lk 419.

serveeriti ka linnaplaneerimise kohta, eriti pärast 1929 välja kuulutatud viisaastakuplaani, mis nägi ette 2000 tööstuslinna ehitamist.⁷³ Uut nõukogude linna hakati tähistama uue terminiga - *coyзopод*, sotsialistlik linn. Ühel meelel oli revolutsioonilised teoreetikud vaid selles, et ajalooliselt väljakujunenud linn on kapitalismi produktina kõlbmatu. Ühelt poolt pakuti välja kompaktset keskmise suurusega linna, kus kogu elutegevus lähtuks kollektiviseerimise printsiibist, nii sellest kui ehituse industrialiseerimisest tulenevalt oleks kogu hoonestus unifitseeritud.⁷⁴ Veelgi radikaalsema ettepaneku kohaselt on linn *per se* kapitalismi relikv; tänu transpordi arengule pidi sotsialistliku linna tulevikuks olema madaltihedate lintlinnade rajamine, hiiglasliku urbanistliku konveieri ehitamine.⁷⁵ Kuna kogu ühiskonna edasiviivaks jõuks pidi kujunema industrialiseerimine, tundus fordistliku konveiermeetodi transformeerumine linnaruumiliseks mudeliks ilmselt täiesti loogiline. Sarnaselt teistele kaasaegsetele ettepanekutele põhjendati seda eelkõige elu- ja olmekvartalitele piisava päevavalguse ja värske õhu võimaldamisega.

Nõukogude Liidu majandusliku võimsuse keskpunktiks kujunenud rasketööstuse enim esiletõstetud haruks kujunes metallurgia. Kõrgelt hinnatud metallitööstuse nädislinnaks kavandati aga Uurali jõe ääres Magnitogorski metallurgiakompleks (ill 11).⁷⁶

11. Magnitogorski panoraam.

Nii nagu hiiglaslik metallitööstuskompleks, pidi ka selle juurde kavandatav uus sotsialistlik linn muutuma uue ajastu sümboliks. Sotsialistliku linna mõiste all ei pidanud partei juhtkond

⁷³ samas, lk 421.

⁷⁴ Л. Сабсович, Город будущего и организация социалистического уклада жизни. Москва 1929.

⁷⁵ М. А. Охитович, Заметки по теории расселения. Советская архитектура, 1930. – № 1/2.

⁷⁶ S. Kotkin, Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Los Angeles, Berkeley, London: University of California Press, 1995, lk 33.

silmas mitte ainult linna tööliste majutamiseks, vaid uus linn pidi muutma ka inimeste käitumist ja tugevdama moraali, kokkuvõtvalt vormima sotsialistlikku inimest. Magnitogorski tööstuskompleksi hakkas pärast 1925. aasta parteikongressi projekteerima selleks spetsiaalselt moodustatud asutus Giprometz, vajaliku oskusteabe nappusel aga palgati 1927 appi Chicago inseneribüroo, 1929 aga suurte kogemustega Ohio metallurgiakompanii.⁷⁷ 1929. aasta parteikongressil, mil kuulutati välja esimene viisaastak, määrati NL raua aastatoodanguks ambitsioonikad 17 miljonit tonni, millega kaasnes ka Magnitokorski tehase ümberprojekteerimine. Suurte pingutuste hinnaga õnnestus tehas 1932. aastal osaliselt tööle saada, mida deklareeriti avalikult muidugi kangelasliku töövõiduna. Magnitogorski metallurgiakompleksi töölerakendamine sattus ka välispoliitiliselt Nõukogude Liidule väga sobivale ajale, sest Lääneriikides haripunkti jõudnud majanduskriisi tõttu kukkus tööstustoodang kordades. 1930. aasta linna planeerimise arhitektuurikonkursi võitjaks kuulutati professor S. E. Tšernõšev⁷⁸, kelle projekt – keskse allee äärde rajatud traditsioonilised kvartalid suletud siseõuedega korterelamutega – oli üsna konventsionaalne ega vastanud õigupoolest ootustele uue sotsialistliku linna kohta, mis pidi täiesti erinema kapitalistlike maade linnadest. Tegelikult oli ehitustegevus linnas kaootiliselt juba alanud, sest kümned tuhanded ehitajad vajasisid peavarju. 1930 kutsus NSVL juhtkond Magnitokorskit projekteerima Frankfurti rajatud *Siedlungen* tuntust kogunud linnaarhitekti Ernst May, kes idealistliku Lääne sotsialistina koos ligi kahekümne arhitektiga, „May brigaadiga“, asuski uue sotslinna skeemi välja töötama.⁷⁹ Ta pakkus kollektiivse töö viljana välja „linearse linna“ mudeli, mis oli inspireeritud Arturo Soria y Mata visioonist, ning nägi uut linna pikka massiivina sirutumas paralleelselt tehasekompleksiga; kahte erinevat funktsiooni pidi eristama lai rohevöö. Kohapeal selgus siiski kaks tõsiasi, mis ei võimaldanud tema plaani realiseerumist: esiteks ei võimaldanud seda topograafiline situatsioon ja teiseks käisid ehitustööd suure hooga. May ja tema „brigaadi“ projektide järgi ehitati juba kerkivasse linna siiski mitu kolme- kuni viiekorruselist modernistlikku kommunaalelamut, mille kombineerimisel valmisid paaril järgneval aastal kaheksat kuni kümnet tuhandet töölise mahutavad sõjajärgse terminoloogia kohaselt mikrorajoonid. Sisuliselt oli tegemist hiiglaslike barakkidega, kuid teisalt vastasid need õigupoolest tellija seatud ebamäärastele kollektiivse elu ja industriaalse ehitamise nõuetele. Ilmeka näitena nõukogude elu

⁷⁷ samas, lk 37.

⁷⁸ С. Е. Чернышев.

⁷⁹ S. Kotkin, Magnetic Mountain, lk 109.

variserlikkusest valmis sotsialistliku töölislinna Magnitokorski lähisel 1930 vaid nomenklatuuri eliidile mõeldud luksuslik individuaalelamute rajoon *Березка*.⁸⁰

1933. aastal, koheselt pärast pettunud Ernst May lahkumist Nõukogude Liidust, alustati üleliidulises arhitektuuriajakirjanduses tema projekteeritud linnaosa kritiseerimist, heites sellele muuhulgas ette välisarhitektuuris igasuguse ilu puudumist.⁸¹ May suhtes tehtud avalik kriitika langes tegelikult kokku Moskvas aset leidva üldise arhitektuurse paradigma nihkega revolutsioonile järgnenud industrialiseeritud ehituse eufoorialt ja konstruktivistlikelt utoopiatelt uute arhitektuursete printsiipide suunas. 1931 otsustati partei keskkomitee pleenumil asuda Moskva rekonstrueerimisele, mille kulminatsiooniks pidi saama Nõukogude Palee. "Uus" Moskva ei olnud mitte ainult arhitektuurne eeskuju, vaid ühtlasi võimu kese ja seega pühitsetud ruum, mille poole üles vaadata.⁸² Kujunevat uut suunda demonstreeris ilmekalt Nõukogude Palee arhitektuurikonkursi 1933 võitnud Boris Iofani monstrumlik projekt, mille võimas pateetika ja ajalooliste arhitektuuristiilide kollaaž kujunesid peagi nn sotsialistliku realismi postulaatideks. Üheks Eestile kõige lähemaks juba uute printsiipide järgi ehitatud monofunktsionalistlikuks töölislinnaks sai Leningradi oblastis Narva jõe lähistelega rajatud põlevkivikaevandamise linn Slantsõ, mille ehitamist alustati 1934. Teises maailmasõjas purustatud linn ehitati pärast sõda juba väljakujunenud stalinismi vaimus üles, muuhulgas üleliiduliselt laialt levinud Konstantin Bartaševitši tüüpprojekti järgi paraadlik kultuurimaja, mille analoog valmis 1957 Narva Kreenholmi asumis (ill 12).⁸³

⁸⁰ samas, lk 126.

⁸¹ samas, lk 119.

⁸² K. Clark, *Socialist Realism and the Sacralizing of Space. - The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Eds. E.Dobrenko, E.Naiman. Seattle, London: University of Washington Press, 2003, lk 4.

⁸³ M. Tuuder, Vassili Gerassimovi nim. klubi hoone eksperdihinnang, Narva 2012, lk 3. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

12. Narva Gerassimovi nim. kultuurimaja pomposne kolonnaad.

1.6 Monofunktsionaalsete asulate defineerimine. Tööstuslikud, põllumajanduslikud, militaarasulad

Erinevalt teistest nõ orgaanilisel teel kasvanud asulatest ei ole monoasulad tekkinud keskuskoha funktsioonina, vaid asutatud üsna spetsiifilistel majanduslikel eesmärkidel. Nii ei ole monoasula esmaseks funktsiooniks sugugi mitte oma tagamaa ehk asulat ümbritseva piirkonna teenindamine. Asula funktsiooniks on seega teenindada hoopis mõnda laiemat ja kaugemat piirkonda. Küll aga on mitmed monoasulad tänu logistiliselt sobivale asukohale teatud piirkonna tõmbekeskuseks hiljem muutunud, olgu siin näitena toodud Kehra ja Järvakandi. See täiendav funktsioon on primaarse funktsiooni kadudes ka üks positiivne aspekt, mis aitab asulal kriisisituatsioonis eduka kohandumise korral ümber struktureerida.

Tulenevalt Eesti väiksest rahvaarvust ning Tallinna kui silmatorkavalt suure rahvaarvuga linnast valdava osa Eesti linnade rahvaarv üsna tagasihoidlik. Nii on neljakümne seitsmest Eesti linnast koguni kahekümne kahe linna elanikkond väiksem kui viis tuhat inimest ning neljas linnas on elanike arv kas tuhat inimest või juba alla selle. Seejuures ületab osade alevite ja alevike elanikkond ka linnade oma, mistõttu on selline administratiivne jaotus segadust tekitav. Kuigi Eestis on sarnaselt teistele maadele monoasulate seas nii külasid, alevaid kui linnu, on spetsiaalfunktsioonide domineerimine siiski tõenäolisem pigem väiksemate ja keskmise tasandi asulate puhul. Suurenevate spetsiaalasulate puhul kaasneb aglomeratsiooniefektina ka eraldiseisvate kõrvalfunktsioonide teke.⁸⁴

1.6.1 Terminoloogia

Käesolevas kirjatöös on käsitletavate asulate kohta valdavalt kasutatud terminit monofunktsionaalne tööstusasula, mis tähistab ühe ettevõtte prevaleerimist asulas, mis on kas loodud just selle ettevõtte tööliste jaoks või kus valdav osa tööalisest elanikkonnast töötab/töötas domineerivas või ainsas käitises. Asulana mõistetakse kõiki Eesti administratiivses jaotuses eristatud küla, alevikku, alevit ja linna. Seejuures on käesolevas töös eraldi asulana käsitletud administratiivselt küll vaid Kohtla-Järve linnaosa staatuses olevaid, kuid tegelikult geograafiliselt isoleeritud ja sellistena ka eraldi asulatena hoomatavad asulaid nagu näiteks Oru, Kukruse, Sompna, Viivikonna, mõningal määral ka tänapäevaks

⁸⁴ R. Ernits, Spetsialiseerunud majandustegevusega eraldipaiknevad väikeasulad Eestis: tekkepõhjused ja areng taasiseseisvuse perioodil. - Lendav maailm. Külmale maale: noorgeograafide sügisümpoosioni artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, 2013, lk 192.

paljuski Jõhviga kokku kasvanud Ahtme. Sama määratluse järgi on eristuva asulana vaadeldud ka Rõikat. Asundus tähistab käesoleva töö kontekstis seni asustamata piirkonda rajatud väiksemat ajutist elamispaika, mille asemel püstitakse mõne aja möödudes juba püsiv asula.

Sõna "monofunktsionaalne" ei kasutata külgnevates distsipliinides läbivalt, nii näiteks on majandusgeograafias kasutatud märksa laiemat tähendusväljaga "spetsialiseerunud majandustegevusega asulad" või lühidalt "spetsiaalasulad", mis tähistab ka laiemalt pigem ühe valdkonna domineerimist.⁸⁵ Monofunktsionaalne asula aga on spetsiaalasula üks alaliike, markeerides ühe ettevõtte ülekaalukat valitsemist asula sotsiaal-majanduslikus elus. Nii monofunktsionaalse asula ehk monoasula kui spetsialiseerunud majandustegevusega asula ehk spetsiaalasula terminite kasutamine on akadeemilises uurimuses õigustatud. Siiski kasutatakse erinevate distsipliinide töödes enam monofunktsionaalse asula mõistet.

1.6.2 Monoasulate jaotus

Nii Euroopas kui mujal maailmas eksisteerib väga mitmekesiseid spetsiaalasulaid, nii eristatakse näiteks vanaduspõlve-, meelelahutus-, sadama- ja militaarasulaid, aga ka ülikooli- ja põllumajandusasulaid. Tööstusele orienteeritud spetsiaalasulaid aga jagatakse vastavalt hankiva ja töötleva tööstusega asulateks.⁸⁶ Esimeste hulka kuuluvad näiteks kaevanduslinnad ja muud loodusvarude hankimise asulad, teise kategooriasse aga näiteks autotööstuse, tekstiili, terasetööstuse jne asulad. Seejuures võib eksisteerida ka monoasulaid, kus esindatud on kombinatsioonid loetletud variantidest, näiteks põllumajandustoodangu kogumise ja ühtlasi töötlemise või rauamaagi kaevandamise ja töötlemise asulad, kus ettevõtte tootmistsükkel on mitmeetapiline. Eesti näidete varal on sedavõrd spetsiifilist jaotust asulate kergelt hoomatava hulga tõttu põhjendamatu teha, lisaks pole siinmail mitmeid suurtele riikidele iseloomulikke spetsiaalasulad nagu näiteks vanaduspõlve-, meelelahutus-, sadama- ja ülikooliasulaid.

Alates uusajast kuni 1940. aastani rajati Eestis sisuliselt vaid üks spetsiaalselt sõjasadamana rajatud militaarasula Paldiski, mõningate mööndustega ka I maailmasõja eelsel ajal rajatud Rohuküla pooleli jäänud sõjasadam koos asundusega. Pärast II maailmasõda rajas Punaarmee Eestisse sadu seni asustamata kohtadesse sõjaväeosasid, sealhulgas mitukümmend raketibaasi, mille juurde kerkisid ka väeosa suurusele vastavad asundused. Kui väeosa kontingent oli väiksem, võis kogu asunduse ainsaks eluhooneks lisaks kasarmutele olla ka keset metsa kerkinud üksik viiekordne korterelamu. 1994. aastal lahkusid Eestist viimased vene väeosad,

⁸⁵ R. Ernits, Spetsialiseerunud majandustegevusega eraldipaiknevad väikeasulad Eestis..., lk 184.

⁸⁶ samas, lk 191.

jättes endast maha rüüstatud sõjaväekompleksid ja reostatud looduse; taasiseseisvunud noorel riigil puudus nii vajadus kui võimekus tagada arvukate sõjaväebaaside korrashoidu tagada ja likvideerida aastakümnete jooksul pahatahtliku hooletuse tekitatud looduskahjusid. Täna on need valdavalt metsades paiknevad nõukogude militarismi tunnistajad tänu äärmiselt kehvale ehituskvaliteedile ja rüüstamisele lagunemas, paremini on ajahambale vastu pidanud massiivsed raudbetoonist rajatised nagu varjendid, angaarid ja šahtid. Neis asundustes paiknevate elu- ja olmehoonete rajamiseks kasutati üleliidulisi tüüpprojekte, mida teostasid sõjaväe enda ehitusväeosad.

Üsna spetsiifilise funktsiooniga spetsiaalalal Eestis on Rummu, kus rajati 1938 vangla. Nõukogude perioodil ehitati vangla juurde ka küllaltki suur asula ja hoonestati suurte korterelamutega, mis ehitati eelkõige vanglatöötajate ja lähistele rajatud Ämari lennubaasi sõjaväelaste majutamiseks, mistõttu Rummu kujunes valdavalt venekeelseks asulaks. Vangla rajamise järel rakendati vangid lähistel paiknevas paekivikarjääris tööle, mis oli ka üks peamisi argumente vangla asukoha valikul. Kuigi paekivitööstuse tõttu võib Rummut tinglikult ka tööstusasulaks nimetada, on asula esmane funktsioon ikkagi kurjategijate kinnipidamisasutus. Eesti suurima vangla tõttu oli asula vähehinnatud elukoht ja taasiseseisvumise perioodil on mitmed kortermajad hüljanud ka 1994 Venemaale naasnud ohvitserid perekondadega. Amortiseerunud vangla suleti lõplikult 2012. aastal, 1970. aastatel töö lõpetanud Rummu karjäär on see-eest muutunud vaatamisväärsuseks.

Põllumajanduslike spetsiaalalalena võib reservatsiooniga enne nõukogude okupatsiooni eksisteerinud asulatest käsitleda näiteks Võhmat (ill 13) ja Tapat, mis olid teistest asulatest enam spetsialiseerunud lihatööstusele. Puhtakujulised põllumajandusasulad, mille puhul põllumajanduslik tootmine ühildati linnalise iseloomuga asulaga, tekkisid nõukogude võimu tingimustes kolhoosi- ja sovhoosikeskustena. Seejuures omandas põllumajanduslik tootmine üha enam tööstuslikku iseloomu nii töö jaotuse kui toodetud mahtude osas, ületades tihtipeale mitte ainult ümbritseva regiooni, vaid kogu Eesti nõudluse. Sellise forsseeritud põllumajandustööstuse üheks iseloomulikumaks näiteks on Viiratsi aleviku kõrvale 1971-76 rajatud Eksperimentaalse Seakasvatuse Kombinaat (EKSEKO) seafarm, tuntud ka kui .J.Gagarini nimeline nädissohvhoostehnikum ja Viiratsi alevik kui selle keskus. Põllumajandusliku suurtootmise asulana on tuntud ka 1965 asutatud Eesti suurima Nädislinnavabriku juurde kasvanud Loo alevik. Tihtipeale rajati sovhooside või kolhooside keskused varasemate mõisakomplekside juurde, mis olid alates keskajast kuni 1918. aastal läbiviidud natsionaliseerimiseni samuti maapiirkondade kesksed põllumajandusüksused.

Nõnda võtsid sovhoosid ja kolhoosid õigupoolest üle mõisate majandusliku ja sotsiaalse võtmemängija rolli väikepõllunduse keskses ümbruskonnas. Mõisate ja kolhooside kui suurte tootmisüksuste peamiseks probleemiks oli tööjõupuudus, mida leevendati enamasti mitmelaadsete repressiivvahendite kasutamisega. Kui mõisate puhul kasutati teopäevi, siis kolhoosidega liitumise sundimiseks ehk kollektiviseerimiseks tõsteti järsult põllumeeste makse, rekvireeriti maad ja töövahendeid ning otsustava meetmena viidi läbi küüditamine. Kolhooside kui sotsialistlike latifundiumite töötajad koondati võimalusel asulasse, rajades neile linnalisele asulale omased kortermajad. Seeläbi muutus maaga lähedalt seotud põllumees kolhoosist sõltuvaks palgatööliseks; põllumajanduslikud asulad hakkasid üha enam sarnanema tööstusasulatele nii urbanistliku planeeringu, tüüpprojektide järgi lahendatud hoonestuse kui piiratud kättesaadavusega teenuste poolest.

13. Funktsioonita Võhma Lihakombinaat. 1974.

1.6.3 Tööstuslikud spetsiaal- ja monoasulad

Tööstusasulate arenemislugu on üsna erinev ja nii saab välja tuua põhiliselt nelja tüüpi asulaid.

Esiteks sellised monoasulad, mis tekkisid varem asustamata ja teistest asulatest eemal asuvasse paikadesse vabriku asulana ning kus vähemalt 1991. aastani või vabriku lõpliku sulgemiseni oli sisuliselt ainsaks tööandjaks algse tööstusharu ettevõtte. Tehase paternalism hõlmas asulasse elu- ja ühiskondlike hoonete ehitamist, sotsiaalseid kohustusi koolihariduse ja arstiteenuse organiseerimise näol. Sellisteks konventsionaalseteks monoasulateks võib lugeda Meleski, Sindi, Kunda, Järvakandi, Lavassaare, Kukruse, Küttejõu, Viivikonna, Lehtse (Rabasaare), Tootsi, Kehra, Sompa, Oru, Sirgala.

Teine kategooria hõlmab neid asulaid, kus peamiseks erinevuseks esimest tüüpi asulatest on see, et aja jooksul on üks ettevõtte asendunud teise tööstusega. Selliseks asulaks võib lugeda Aseri, kus 1927. aastal töö lõpetanud „Asserin“ tsemenditehase asendas ainsa tööandjana alates 1937. aastast tellisetehas⁸⁷ ja Turba, kus asuv Ellamaa elektriyaam lõpetas töö 1966 ning asula peamiseks tööandjaks kujunes 1968 valminud „Eesti Energoremondi“ tootmisbaas mitmesuguste elektrikonstruktsioonide tootmiseks.⁸⁸

Kolmandaks grupiks on sedalaadi töölisasulad, mis küll algselt asutati varem asustamata piirkonda monotööstusasulana, kuid kuhu aja möödudes rajati ka üks või mitu täiendavat tööstusettevõtet, muutes asula majanduslikku struktuuri polüfunktsionaalsemaks. Selliste asulate tinglikku nimekirja kuulub: 1899 raudteetehase linnana asutatud Mõisaküla, kuhu 1912 rajati täiendavalt linavabrik; Loksa, kus 1874 asutatud tellisetehasele lisandus 1905 laevatehas; 1922 rajatud Kiviõli, mis oli esmalt vaid põlevkiviõli vabriku ja kaevanduse asula ja kuhu 1950. aastatel loodi õmblusvabrik. Viimane rajati küll rohkem seepärast, et Kiviõli naised tööle rakendada. Algselt kaevandusasulana tekkis 1924 ka Kohtla-Järve, kuid juba nõukogude perioodi algusaastatel kujundati Kohtla-Järvest regiooni põlevkivitööstuse keskpunkt ning lisati asulasse mitmeid teisi tehaseid nagu 1964 Autokummide Remondi Tehas, kõige suuremana aga 1979 valminud mineraalväetiste tehas. Siia loetellu võib lisada ka Sillamäe, kus 1928 ehitati põlevkiviõlivabrik, pärast Teist maailmasõda aga kurikuulus

⁸⁷ Aseri Keraamikatehase tehnikasaavutuste ülevaade. Käsikiri. Tallinn, 1977, lk 8-10. Kättesaadav Aseri rahvamajas.

⁸⁸ Viiskümmend aastat Eesti energiasüsteemi. Koost. K. Hein. Tallinn: Valgus, 1991, lk 275.

uraanirikastamise tehasekompleks, mis 1950. aastatel jäi asula elanike ainsaks tööandjaks. Alates 1960. aastatest kolisid Sillamäele ka Eesti Põlevkivi kaevurid ning 1970. aastatel rajati asulasse näiteks Pöögelmanni nim. Elektrotehnika tehase filiaal.

Neljanda grupina võib arvestada selliseid ajalooliseid asulaid, kus aja jooksul hakkas üks ettevõtte domineerima, mida tuli eriti ette nõukogude perioodil, mil lähtuti põhimõttest „suurem on parem“. Sellisteks asulateks on näiteks lubjatööstuse asulaks muutunud Rakke, lihatööstuse asula Võhma, Autoremonditehase asula Koeru, Haapsalu EPT keskus Taebla, Aravete Ehitusmaterjalide Tootmise Ettevõtte (KETE) asula, ehitusmaterjalide tehase asula Palivere, Sangla briketivabriku asula Puhja.

2. EESTI TÖÖSTUSASULATE KUJUNEMINE JA ARENG

Eesti tööstuslike monoasulaid saab kirjeldada ja analüüsida mitmete erinevate parameetrite järgi: rajamise aeg, tööstusharu, topograafiline paigutus ja seos teiste asustatud punktidega, tööstuste ja asulate suurus, planeerimise printsiibi, erakapitali või riigi poolt, turumajanduse või käsumajanduse tingimustes rajatud tööstus/asula.

2.1 Kronoloogiline areng

Loetletud näitajatest üheks olulisemaks on rajamise aeg, mis määratles eelkõige ühiskonna majanduspoliitilise faasi, kuid sama olulisena ka selle ideoloogilise ja kultuurilise arengujärgu. Nii tehnilised kui ideoloogilised tingimused piiritlesid uute tööstuste ja tööstusasulate asutamist ning määrasid nende kujunemist. Tööstuslike monoasulate rajamise periood Eestis langeb ajavahemikku 1795-1960: esimene daatum tähistab esimeste tänaseni säilinud monoasulate Rõika ja Meleski ehitamise algust, teine aga viimaste monoasulate Oru ja Sirgala püstitamist. Sellesse ligikaudu 170-aastasessse perioodi langevad murrangulised ajaloolised sündmused ja protsessid Eestis: eestlaste rahvusliku ja kultuurilise identiteedi väljakujunemine pärisorjuse kaotamisest rahvusliku ärkamise ja viimaks iseseisva riigi tekkimiseni, industrialiseerimise levik, kaks maailmasõda, Eesti Vabariigi okupeerimine. Loomulikult olid kõik poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised arengud seotud ja tihtipeale ka tingitud mujal Euroopas, eriti Venemaal toimunud protsessidest ja kataklüsmidest. Seepärast kohaldaksin majandusajaloos levinud Eesti industrialiseerimise etapilist jaotust ka monofunktsionaalsete tööstusasulate evolutsiooni kirjeldamiseks.

Manufaktuurse tootmise perioodi on mõneti raske eristada; ometi on tegemist väga olulise üleminekuetapiga käsitööstuslikust tootmisest vabrikutootmisele. Ajaliselt (seejuures üsna tinglikult) saab manufaktuuride perioodi piiritleda 17. sajandi algusest kuni 19. sajandi I kolmandikuni. Mitmed neist manufaktuuridest tegutsesid lühiajaliselt, tingituna keerulistest sotsiaalmajanduslikest oludest Euroopas; seejuures tekkisid ning enamasti häabusid väga erinevate valdkondade manufaktuurid. Nii näiteks tekkis Hiiumaal Kõrgessaare mõisa juurde Jakob de la Gardie poolt 1628 asutatud ja teadaolevalt 1663/64. aastani tegutsenud klaasimanufaktuur, nn Hüti klaasikoda.⁸⁹ Teistest manufaktuuridest elujõulisem oli aga

⁸⁹ M. Roosma, Hüti klaasikoda Hiiumaal: jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandi. Tallinn: Kunst, 1966, lk 15, 44.

Räpinas Võhandu jõele 1734. aastal kohaliku mõisniku Loewenwolde rajatud paberimanufaktuur (paberiveski), mis on hetkel Eestis kõige vanem jätkuvalt töötav vabrik.⁹⁰ Seda perioodil hakkas kiirelt arenema mõisatööstus: ettevõtlikumad mõisnikud rajasid saeveskeid, tellisepõletuslööve, lubjapõletusahje, viinakööke – edukamatest mõisatööstustest, mis olid valdavalt abitootmise funktsioonis, kasvasid ajapikku eraldiseisvad tööstused. Eriti paistis selles vallas silma 18. sajandi teisel poolel tegutsenud Põltsamaa mõisnik Woldemar Johan Lauw, kes koos Uue-Põltsamaa mõisniku Jacob Heinrich von Lilienfeldiga rajas 1750. aastatel Põltsamaale vasesulatuskoja, tärklisvabriku, puudrivabriku, nahaparkimistöokoja ja klaasimanufaktuuri.⁹¹ Tema rajatud klaasikojad Tirnas, Laevas, lihvimiskoda Kamaris ja peeglite poleerimise ning elavhõbedaga katmise töökoda Vana-Põltsamaal olid oluliseks tõukeks samas piirkonnas asuvate Rõika ja Meleski peegli- ja klaasitöökoja asutamisele 1795. aastal. 18. sajandil tõusis kõige olulisemaks mõisatööstuse haruks piiritusetööstus. Mitmed 18. sajandil mõisate juurde rajatud viinaköögid arenesid 19. sajandil suuremateks piiritusepuhastusvabrikuteks, nagu näiteks Moe, Kaarma ning toorpiirituse vabrikuteks (Roosna-Alliku).⁹² 1822. aastaks tegutses Eestis 14 suuremat, st üle 15 töölisega manufaktuuri tüüpi ettevõtet, rohkem kui 100 töölise töötas Rõika-Meleski klaasimanufaktuuris ja 1808 krahv G. Rehbinderi asutatud Udriku kalevimanufaktuuris⁹³; viimane lõpetas oma tegevuse küll juba 1823. aastal.⁹⁴

Polli abimõisa juurde rajatud Udriku kalevimanufaktuuri kõrvale tööstusasulat teadaolevalt ei rajatud, sest rõhuv osa töölisi olid ümberkaudsetest küladest pärit Eesti pärisorjad. Rápina paberiveski - alates 1965 aastast vabrik – tööliste arv kõikus alates rajamisest kuni nõukogu perioodini saja hinge ümber ja nende majutamiseks pidi tehase omanik elamud püstitama. 1792. aastal kuulusid paberiveskile juurde veel paberimeistri ja direktori elamud, kümne veskitöölise vahvärkelamut ja viis puitelamut kokku 30 korteriga.⁹⁵ Manufaktuurse perioodi

⁹⁰ O. Karma, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963, lk 25.

⁹¹ V. Dreving, Meleski klaasivabriku kolm sajandit. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013, lk 18.

⁹² H. Gustavson, Tootmiskoondise „Liviko“ ajalugu. II osa. Käsikiri. Tallinn, 1979. Kättesaadav TLÜAR Baltika kogus.

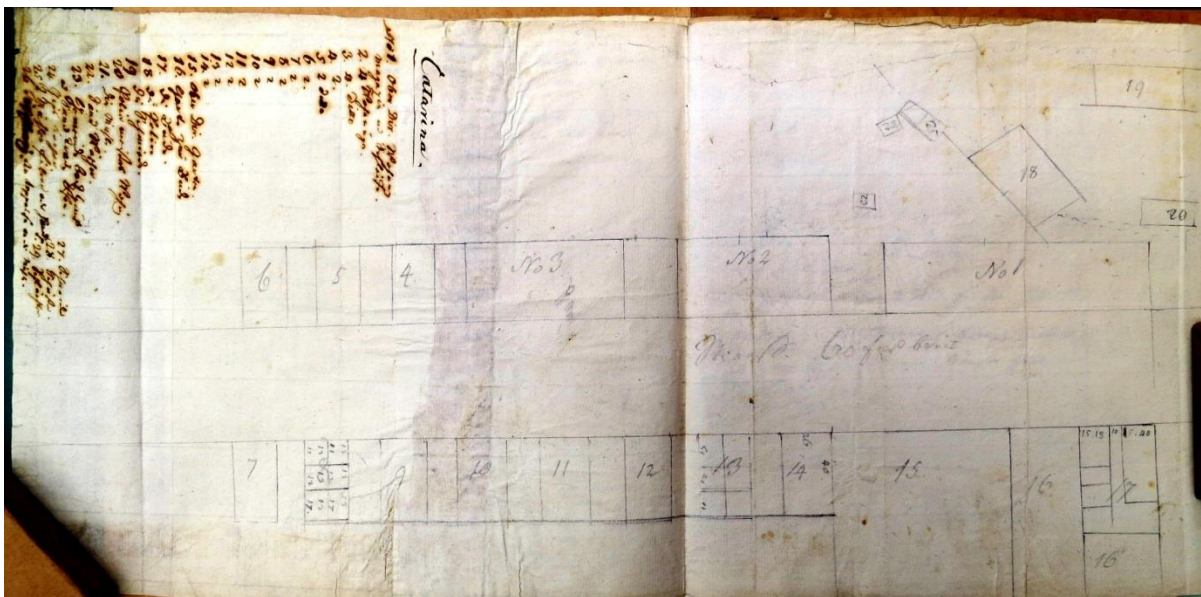
⁹³ T. Rosenberg, Tööstus ja käsitöö. - Eesti ajalugu. V, pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. S. Vahre, T. Karjahärm, T. Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 150. Udriku manufaktuur lõpetas küll 1820. aastatel juba tegevuse.

⁹⁴ ERA, f 5025, n 2, s 5661: Lääne-Viru maakond Tapa vald Imastu küla. Imastu mõisa peahoone. Arhitektuuriajalooline ülevaade ja muinsuskaitseks ettekirjutused hoone renoveerimiseks. Kunstiväärtuslike detailide inventeerimine. A. Hein. Tallinn, 2000, lk 9. Kättesaadav Muinsuskaitseametis arhiivis.

⁹⁵ Ö. Utter, L. Utter, Rápina paberivabrik: peatükke arenguloost Teise maailmasõjani. Rápina: Eesti Isikulooskeskus, 2014, lk 57.

pesuehtsateks monofunktsionaalseteks tööstusasulateks kujunesid aga 1795 rajatud Rõika ja Meleski.

Rõika ja Meleski. Eesti vanima ajalooga monoasulate paari Rõika ja Meleski rajas Saksamaalt pärit Anton Carl Friedrich Amelung 1795. aastal, tuues Saksamaalt kaasa 40 töölisperet. Nii peeglivabrik Rõikal kui klaasikoda Meleskis (ill 14) rajati sisuliselt keset metsa, mis tollal ainsa küttematerjalina oli aga väga oluline ressurs. Vabrikud ristiti Võisiku mõisniku ja firma kaasomaniku G. von Bocki õe ja tütre järgi Catharinaks (Rõika) ja Lisetteks (Meleski)⁹⁶. Lisette-Katariina klaasimanufaktuuri nime all tegutses tehas veel Eesti Vabariigi ajal.⁹⁷

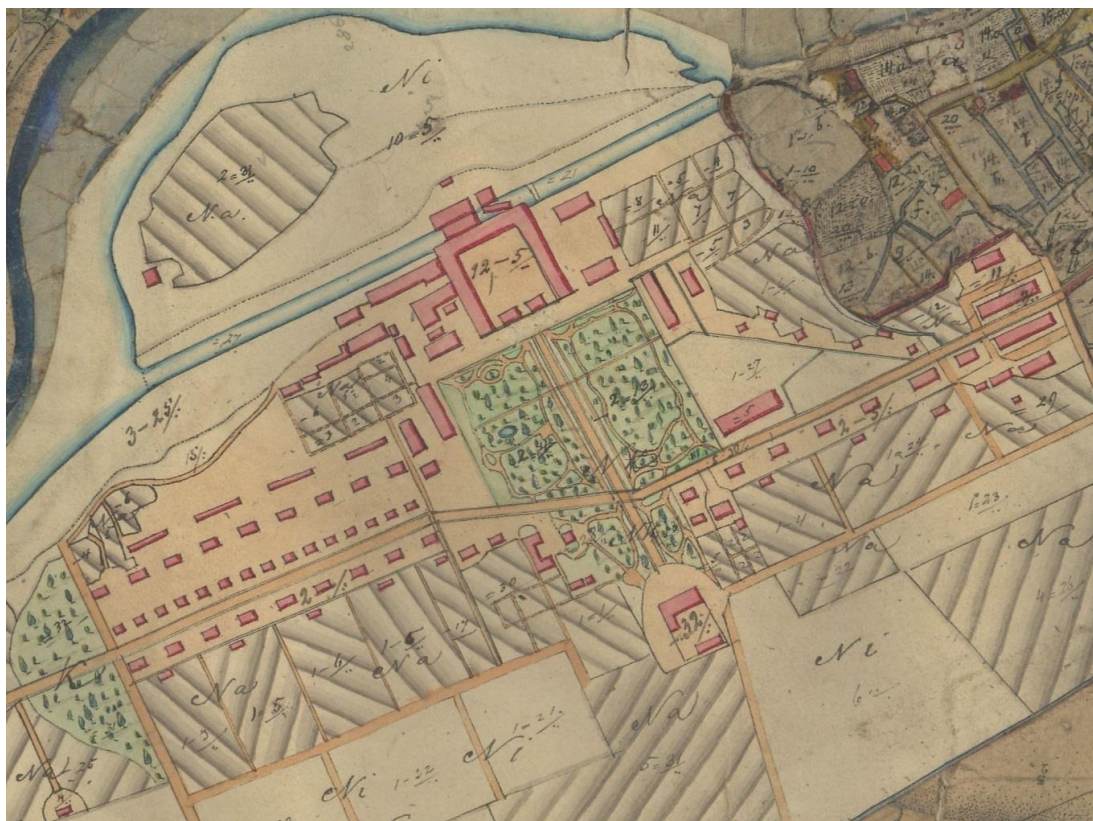
14. 1794. a. Rõika skemaatiline üldplaan koos spetsifikatsiooniga.

Industrialiseerimise I etapi algusajaks võib pidada ajavahemikku 1830. aastatest 1871; sel ajajärgul alustasid tööd juba suured tööstusettevõtted, nagu Kärkla kalevivabrik, Sindi kalevivabrik, 1850. aastatel aga üks Eesti gigante – Kreenholmi puuvillamanufaktuur. Seda perioodi iseloomustab loobumine manufaktuuridele iseloomulikust käsitöenduslikust tootmisest ning suurtootjate esiletõus. Samas on ka sel perioodil veel suurtööstuste rajamisel üheks olulisemaks tingimuseks piisavalt suure jõe olemasolu, kuna vaid veejõud suutis mehaaniliselt töötavat sisseaset kaivitada. Kõige selgepiirilisevalt monofunktsionaalseks asulaks sel perioodil on 1833 rajatud Sindi, mõõndustega ka 1857 rajatud Kreenholmi tehase asum.

⁹⁶ V. Dreving, Meleski klaasivabriku kolm sajandit. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013, lk 29.

⁹⁷ EAA, f 3760, n 1, s 6734: Viljandimaa Võisiku mõisast eraldatud kinnistu "Lisette ja Katariina (Rõika ja Meleski) vabrik". Kinnistu nr 600.

Sindi. Selle perioodi kõige olulisemaks monofunktsionaalseks tööstusasulaks sai Sindi asutamine 1833, mil Riia kaupmees J. C. Wöhrmann kasutas soodsat majanduspoliitilist olukorda Liivi- ja Eestimaa kõige suurema kalevimanufaktuuri rajamiseks Pärnu lähistele jõe kaldale. Sindi tööliste ja meistrite elamud ehitati vabriku lähistele piki jõge, seejuures järgiti hoonestuse rajamisel ajastule iseloomulikult nii sümmeetrilist kui hierarhilist printsiipi (ill 15). Sümmeetriaprintsiibist lähtudes valmis 1834 ka U-kujuline tellistest tootmiskompleks, mille peahoone oli viie-, külgnevad hooned kolmekorruselised, aga ka 1901 tehase peateljel valminud kolmekorruseline kroonu-historistlik koolimaja. Tööliste esimesed ühekorruselised pikad kasarmud kerkisid tehasesest kirdesse, meistrite kahepereelamud edelasse; 1841. aastaks oli valminud juba 57 puust elamut⁹⁸, 1880. aastatel oli Sindis 49 väiksemat töölistmaja ja 9 suurt kasarmut.⁹⁹ Tööliste elutingimused olid äärmiselt kasinad, kasarmute ülerahvastatusele vastandub meistrite elamute privaatsus. 1830. -40. aastatel ehitatud meistrite elamud on lihtsakoelised ja traditsioonilise ilmega: kõrge kividest kelpkatuse ja vertikaalse laudisega, kuueosalise raamijaotusega akendega, sissepääsudega hoone keskeljel.

15. Väljavõte Sindi mõisa plaanist, 19. saj. keskpaik

⁹⁸ A. Must, Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik 1833-1985. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 60.

⁹⁹ M. Siilivask, Sindi tekstiilivabriku töölistelamud Kooli 4 ja Kooli 6 remondi- ja hooldusjuhend, muinsuskaitse eritingimused konserveerimis- ja restaureerimistöödeks. Käsikiri. Tartu: Muinsuskaitseamet, 2012, lk 3. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

Tänaseni on oma algupärasel kujul säilinud neli meistrite elamut Wöhrmanni puiesteel, mille arhitektina on nimetatud Ebenwein (Erbenwin), sama tüübi järgi ehitatud hoonetest on ümberehitatuna säilinud veel seitse maja¹⁰⁰. Säilinud ei ole ajaloolise Sindi tööstuasula kõige arvukam tööliselamu tüüp: neljast kööktoast koosnev väike kelpkatusega maja. 20.sajandi alguses ehitati juurde mitu kahekorruselist üürikasarmut, tänaseni on säilinud kaks kõrge poolkelpkatusega juugendlike detailidega töölikasarmut Kooli 4 ja 6, millest esimene valmis 1911.¹⁰¹ Nõukogude perioodil kerkisid asulasse nii stalinistlike kui modernistlike tüüpprojektide järgi mitmed uued korterelamud.

Kreenholm. 1854 pandi sel perioodil alus Põhja-Euroopa suurimale tekstiilitehasele Kreenholmi manufaktuurile (ill 16) ja selle asumile Narva linna külje all. Eesti mastaabis hiiglaslik Kreenholmi tehas ja sellega paralleelselt ehitatud asula on ka arhitektuurselt üks Eesti silmapaistvamaid ning terviklikumaid ansambleid, mida projekteerisid vabrikuarhitektidena esmalt Roman Heinrichsen, seejärel Paul Alisch ja enne I maailmasõda Aleksander Vladovski. Pärast Teist maailmasõda täiendati Kreenholmi mitmete stalinistlike korterelamute ja pomposse klubihoonega. Asum oli kuni 1917. aastani Narvast administratiivselt sõltumatu, asudes erinevalt viimasest Eesti kubermangus ja tal olid õigupoolest kõik monofunktsionaalse asula tunnused: domineeriv suurtööstus, mis rajas kuni I maailmasõjani tööliste, meistrite ja juhtkonna elamud, ühiskondlikud hooned lasteaiast

16. Kreenholmi saar ja manufaktuuri kõige esimesed vabrikud.

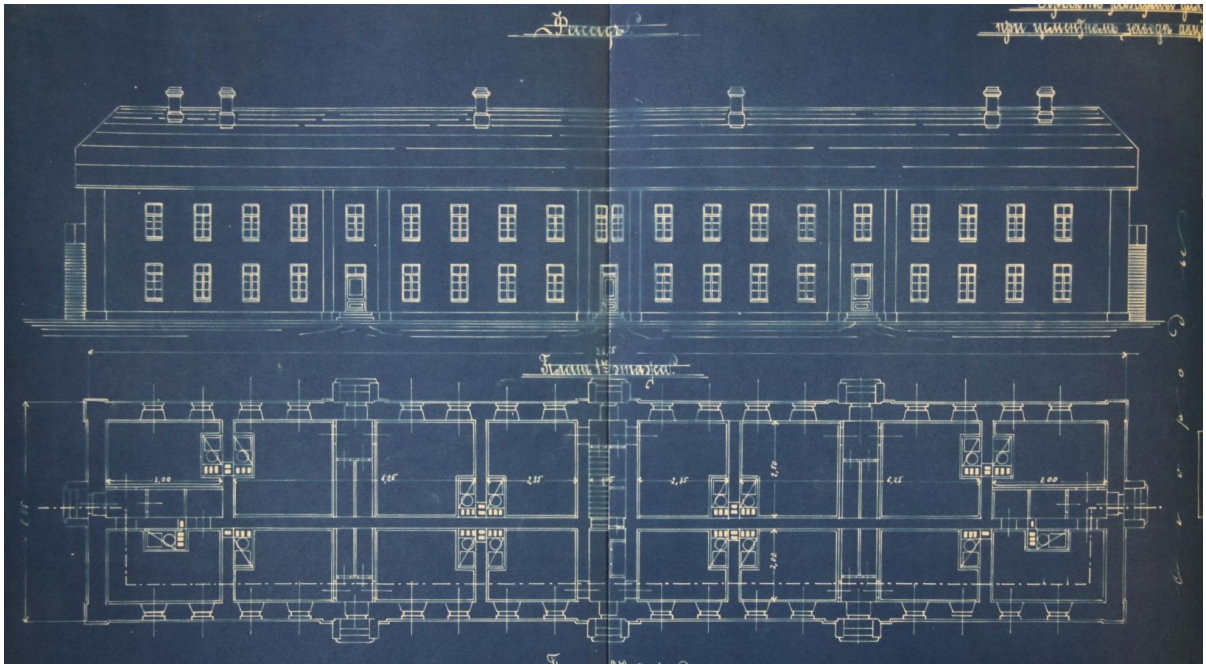
¹⁰⁰M. Siilivask, Sindi Kalevivabriku meistrite elamud Wöhrmanni pst 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 18 muinsuskaitse eritingimused remondi- ja restaureerimistöödeks ning mälestiste kaitsevööndi planeerimiseks ja heakorrastamiseks. Käsikiri. Tartu: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 6. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

¹⁰¹M. Siilivask, Sindi tekstiilivabriku tööliselamud Kooli 4 ja Kooli 6 remondi- ja hooldusjuhend..., lk 3.

kaupluseni, suurele asulale vajalikud tuletõje, politsei, haigla ning luteri ja vene-õigeusu kirik. Oma asukoha tõttu Narva külje all oli Kreenholmi siiski Narvaga igapäevaselt tihedalt seotud ja kui Narva poleks kuulunud Peterburi kubermangu, oleks Kreenholm tõenäoliselt juba varem ametlikult Narva linnaosaks muudetud.

Industrialiseerimise II etapi algus on seotud üha konkreetse sündmusega – Peterburi-Narva-Tallinna-Paldiski raudtee valmimisega 1870. aastal ja lõpp samuti konkreetse sündmusega - II maailmasõja algusega. Raudtee kui põhiline inimeste, kuid eelkõige toorme ja toodangu transpordivahend võimendas nii juba seniseid tööstusettevõtteid kui võimaldas rajada seni tootmise vaatevinklist mitteatraktiivsetesse asukohtadesse uusi käitiseid. Kiirem ja odavam ligipääs nii toormele kui turgudele ergutas ühtlasi ka mitmete uute tööstusalade teket ja arenemist, nagu nt keemia- ja elektroenergeetikatööstus, pärast Eesti Vabariigi teket ka põlevkivikaevandamine ja põlevkivikeemiatööstus. Lisaks raudtee levikule toimus 19. sajandi teisel poolel ka energeetiline murrang, kõigepealt aurujõu ja sajandi lõpul viimasega kombineeritult elektri tööstusi käivitava jõuna kasutusele võtmise näol, mis andis võimaluse tehaste rajamiseks tooraine lähisteel. Mitmed seni tagasihoidlikus mahus tegutsenud tööstusharud – ehitusmaterjalitööstus, paberi- ja tselluloositööstus, metalli- ja masinatööstus – kasvasid plahvatuslikult. Tööstussektori eksponentsiaalne kasv hakkas üha rohkem mõjutama ühiskonda kogu selle erinevates tahkudes: urbaniseerumine võttis tänu tööliste kiirele kasvule sajandivahetuseks enneolematud mõõtmed, elanikkond hakkas üha enam tarbima tööstustoodangut jne. Üha olulisemaks faktoriks tootmises muutus lisaks toormele ja turgudele ka ligipääs energiale, mis tõukas energeetikasektori kiirele kasvule.

Sel ligi kuuekümnepikkusel perioodil asutati valdav osa Eesti monofunktsionaalsetest asulatest: 1871 Kunda, 1874 Loksa, 1879 Järvakandi, 1891 (1910) Rakke, 1899 Aseri (ill 17), Mõisaküla, 1921 Kukruse, 1919 Lavassaare, 1922 Kiviõli, 1923 Turba, 1923 Ulila, 1924 Kohtla-Järve, 1925 Küttejõu, 1928 Sillamäe, 1937 Kohtla, Viivikonna, 1937 Lehtse (Rabasaare), 1938 Tootsi ja Kehra. Tähelepanuväärne on uute monoasulate suur arv just Eesti Vabariigi perioodil - üllaloetletud 19 asulast, millest kuus on kasvanud linnadeks, rajati koguni 12 lühikesel maailmasõdadevahelisel perioodil. Ühtlasi domineerivad nimekirja peamiselt kahe maavara, turba ja põlevkivi, kaevandamiseks ja töötlemiseks asutatud asulad.

17. Aseri tsemenditehase „Asserin“ tööliselamu projekt 1906.

Kõrgindustrialiseerimise periood. II maailmsõja järgsetes oludes alustas NSV Liit Eestis ekstensiivset industrialiseerimist, mis 1940. ja 1950. aastatel rõhus peamiselt rasketööstusele: põlevkivikaevandamine, põlevkivikeemiatööstus, masina- ja metallitööstus. Nõukogude võimu esimestel dekaadidel oli tööstusalaste investeeringute ülekaalukalt peamiseks sihtpiirkonnaks Ida-Virumaa. Lisaks juba sõjaeelsetel aastatel tegutsenud käitiste taastamistele ja nende tootmisvõimsuste mitmekordistamisele rajati nõukogude sõjatööstuse osana 1946 Sillamäe põlevkiviõli asemel uraanirikastustehas, mis kuni 1952. aastani töötles kohalikku diktüoneemakilti.¹⁰² Üsna kiirelt kasvasid ka teised valdkonnad, sh ajalooliselt Eesti suurim tööstusala tekstiilitööstus. Kõrgindustrialiseerimine kestis Eestis õigupoolest kuni Eesti taasiseseisvumiseni, mil käsumajandusele tuginenud tööstussektor valdavalt kokku varises.

Nõukogude perioodi monofunktsionaalsete asulate rajamise tung jääb selle esimesse poole, valdavalt seejuures stalinistlikule perioodile: 1948 Ahtme, Sompa (ill 18), 1958 Oru, 1959 Sirgala. Tinglikult võib ka Sillamäed lugeda nõukogudeaegseks tööstuslinnaks, sest II maailmasõjas hävinud senise hoonestuse asemele sõjajärgsel perioodil tehase võõrtöölise majutamiseks ehitatud stalinistlik linnaosa on Eesti kontekstis haruldase tervikliku planeeringulise ja arhitektuurse ansamblina realiseeritud. Juba 1960. aastate alguses asusid

¹⁰² E. Meremäe, Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö 1946-1952 (1973): Eesti diktüoneemakildi kasutamine. – Akadeemia 2000, nr 3, lk 505.

Sillamäele elama ka lähedalpaiknevate Sirgala ja Viivikonna kaevurid ning linna rajati ka teisi tööstusettevõtteid.

18. Sompka kaevanduslinna hoonestamiseks kasutati üleliidulisi tüüpprojekte, sh populaarsest A. Kotli 1-285 seeriast. Tänapäeval on paljud korterid tühjad.

2.2 Turbatöötlemise asulad

Täiesti eraldiseisva peatüki Eesti monofunktsionaalsete asulate loetelus moodustavad turbatootmisega seotud tööstusasulad. Tulenevalt otseselt turba kui maavara leiukohtadest on turbatöötlemisega seotud ettevõtteid rajatud eranditult seni asustamata piirkondadesse, valdavalt suuremate rabade piirile. Nende tööstuste rajamise kõrgaeg langeb 1920. ja 1930. aastatesse, mil tekkisid uued turbatöötlemise tööstused ja asulad: Lavassaare Pärnumaal, Lehtse (Rabasaare) Lääne-Virumaal (ill 19), Turba Harjumaal (ill 20), Ulila Tartumaal, Tootsi Pärnumaal. Turbabriketitööstuse kõrgajal nõukogude perioodil rajati 1960. aastate jooksul Euroopa üks suuremaid, Oru briketitehas ja selle asula Ida-Virumaal, viimase briketitehasena 1878 tööd alustanud Sangla briketitehase töölised elavad lähistel asuvas Puhjas.

Käsitööstuslikult on Eestis turvast lõigatud juba keskajast, esimesed muutused olid seotud tehnoloogia arenguga ning suurtööstuste tekkega. Nii alustati teadaolevalt esimesena mehhaniseeritud turbatootmist, st turvase pressimist lokomobiilide abil Sindi kalevivabriku lähistel 1860. aastal.¹⁰³ Kuid turbatootmise mehhaniseerimine võttis siinmail üsna kaua aega ning veel II maailmasõja ajal tõdeti, et suurem osa turbatootmisest toimub käsitsi ja anti välja juhendmaterjale.¹⁰⁴

¹⁰³ A. Juske, Mehhaniseeritud turbatootmise algusest Eestis. - Turbatootmine Eestis. Artiklite kogumik. Koost. A. Juske. Pärnu: Eesti Turbaliit, 1995, lk 35.

¹⁰⁴ A. Raudsepp, Enam Turvast!. Tallinn: Agronoom, 1942.

19. Rabasaare elaniketa tööliselamud. Projekteerinud oletatavasti ins D. Tõnisberg, 1937

Turbaväljade intensiivne kasutamiselevõtt on tihedalt seotud energeetikaga. Ajaks, kui Eesti Vabariik iseseisvus, oli muutunud üheks väga oluliseks majanduslikuks küsimuseks ligipääs elektrile, seda nii tööstuste kui eratarbijate jaoks. Kuigi Eesti esimene elektrijaam olid hüdroelektrijaam – 1893. aastal Kunda jõel valminud hüdroelektrijaam oli esimene Baltimaades – siis energeetikud teadvustasid, et Eestis puuduvad õigupoolest looduslikud eeldused kogu maa varustamiseks hüdroenergiaga. Seda enam, et veel vahetult enne II maailmasõda ei eksisteerinud Eestis üleriigilist elektrienergiaga varustavat võrku, vaid arvukalt autonoomseid lokaalseid elektrijaotusvõrke. Kui suuremate linnade varustamiseks rajatud elektrijaamad – Tallinnas, Tartus, Pärnus – rajati enne I maailmasõda ning töötasid valdavalt inglise päritolu kivisöel, siis maailmasõjaga kaasnenud tarnekriisi mõjul oli äsjasündinud riigi valitsus sunnitud tegema korrekture. Vahetult pärast Vabadussõda olid ka patriotlikud kaalutlused väga tähtsalt kohal, mistõttu alustati aktiivselt tegelemist kahe Eestis leiduva maavaraga: põlevkivi ja turvas. Leiti, et turbas sobib väga hästi elektrijaamade kütteks ning peaks moodustama ka mõistliku alternatiivi küttepuule laiema elanikkonna hulgas. 1923 ehitati nii Ellamaa (Turba) kui Ulila elektrijaamad. Turbaga kütmist katsetati aktiivselt nii raudtee- kui meretranspordis, põllumajanduses suurenes alusturba kasutus ning 1920. aastate algul tehti katseid isegi piiritust turbast valmistada.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Eesti tööstus, kaubandus ja pangad. Toim. H. Schulmann. Tallinn: Kiri, 1924, lk 12.

20. Ellamaa elektrijaam. Arh A. Vladovski, 1923. Ellamaa el jaam varustas elektriga nii Haapsalu kui Tallinna

Põlevkivitööstuse asulad

Sarnaselt turbatööstusele moodustavad omaette monoasulate kobara ka geograafiliselt lähedikkude paiknevad põlevkivitööstuse asulad, mida hakati tööstusharu hilise arengu tõttu rajama pärast 1918. aastat. Esimest hulgas rajati Eestis 1916 avatud Kukruse kaevanduse asula, 1922 Kiviõli kaevandus koos põlevkiviõlitehase ja selle ümber kasvanud linnaga, 1924 Kohtla-Järve (Käva) kaevandus, põlevkiviõlitehas ja tööstuslinn, 1925 Küttejõu kaevandus ja selle asula, 1926 väike Ubja kaevandusasula Kunda lähisel¹⁰⁶, 1928 Sillamäe põlevkivi õlivabrik asulaga, 1937 Kohtla kaevandusasula, 1937 Viivikonna karjääri asula, 1948 Ahtme, Sompa ja 1960 Sirgala kaevurite asulad. Värvika näite põlevkivitööstuse asulas kasvust ja närbumisest pakub Viivikonna. Viivikonna asula rajati esmalt Sillamäele (Türsamäe) Eestimaa Õlikonsortsiumi 1928 rajatud õlivabriku varustamiseks; kuigi kontsessioon kaevandamiseks anti ettevõttele juba 1924, alustas karjäär varsti alanud majanduskriisi venimise tõttu tööd alles 1936.¹⁰⁷ Kuigi seejärel ehitati asulasse üksikud tööliste barakid, algas asula suurem hoonestamine 1937. aastal, mil ehitati tänaseni säilinud pooleteistkorruselised kõrge viilkatusega kivist traditsionalistlikud kortermajad Torni tänaval.

¹⁰⁶ A. Toomik. Ubja ja Vanamõisa kaevandus. – 90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis: tehnoloogia ja inimesed. Toim. K. Suuroja. Tallinn: GeoTrail KS, 2008, lk 25.

¹⁰⁷ P. Vesiloo, H. Sander. Viivikonna põlevkivikarjääri ajalugu. - 90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis: tehnoloogia ja inimesed. Toim. K. Suuroja. Tallinn: GeoTrail KS, 2008, lk 95.

¹⁰⁸ 1946. aastaks oli sõja vähemal või suuremal määral üle elanud 28 elamut ja 11 ühiskondlikku hoonet. Karjääri taastamisprojekti ja asula planeeringu koostas 1947 Leningradi projekteerimisinstituut „Giprošaht“, mis on ka mitmete teiste Kirde-Eesti kaevandusasulate projektide koostajaks. ¹⁰⁹ Juba 1946 algas asulasse elamute ehitamine, esmalt valmisid tüüpprojekti järgi peamiselt Pärna tänaval barakilaadsed ühekordsete elamud. 1948-49 ehitati samuti üleliiduliste tüüpprojektide järgi kahekordsed kortermajad (ill 21) Kaevurite ja Tornu tänaval, seejärel hoonestati Rahu tänav, kus 1954 valmis klassitsistlik koolimaja. Sama ajastu kihistusse kuuluvad veel haigla/ambulatoorium, väike kauplusehoone ja suurejooneline sammaste ja frontooniga kaevanduse/karjääri peahoone. Kuigi veel 1974 ehitati modernistlik karjääri olmeplokk ja mitmed muud kaevandamise abihooned, asulasse enam hoonestust ei lisatud ning alates 1960. aastatest anti Viivikonna karjääri kaevuritele kortereid juba Sillamäel. 1987 liideti Viivikonna karjäär Sirgala (ill 22) karjääriga, millega asula määrati juba nõukogude ajal hääbumisele, kataklüsm asulas leidis aset aga juba taasiseseisvunud Eestis. Ligikaudu 1600 elanikust on asulasse tänaseks jäänud umbes 100 inimest, kellest suur osa on pensionärid. Nõukogude perioodi administratiivse veidrus tõttu on Viivikonna koos Sirgalaga Kohtla-Järve linnaosa. Kohtla-Järve linn tegi Vaivara vallale ettepaneku liita endine tööstusasula valla territooriumiga, kuid ilmselt arvukaid kommunaal- ja sotsiaalprobleeme pelgav Vaivara vald keeldus.¹¹⁰ Tunnistades vaikimisi asula hääbumist, ei ole Kohtla-Järve linn algatanud ka Viivikonna üldplaneeringu koostamist.

21. Viivikonna asula 1950. aastate alguses valminud stalinistlikud kortermajad on valdavalt maha jäetud.

¹⁰⁸ ERA, f T-6, n 3, s 121: IV-43 Virumaa.

¹⁰⁹ P. Vesiloo, H. Sander. Viivikonna põlevkivikarjääri ajalugu, lk 96.

¹¹⁰ Vestlus Kohtla-Järve linnaarhitekt Rita Burenkovaga 12.03.2015.

22. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate alguses hoonestatud Sirgalas on suur osa kortermajadest hüljatud. Sirgala jäigi lõpuni ehitamata.

Rahvastik

Monoasulate elanikkonna kasv ja kahanemine toimub reeglina kordades kiiremas tempos kui teistes linnades, kasvu põhjuseks on linna tööstuse ja selle asula rajamine, kiire kahanemise põhjuseks aga tööstuse sulgemine. Esimese rahvaloenduse ajal 1881. aastal ei olnud suurem osa sajand hiljem eksisteerinud monotööstusasulatest veel rajatud või saanud linnastaatust, mistõttu nende rahvaarvu eraldi välja ei toodud; sama kehtib ka järgmise, 1897. aasta üleriikliku rahvaloenduse kohta. 1922. aasta rahvaloenduse ajaks olid kaks suuremat monotööstusasulat - Sindi ja Kunda (ill 23) - saanud äsja aleviõigused ja nende populatsioonist saame siis esimest korda ülevaate.¹¹¹ Mõisaküla, mis küll sajandivahetusel rajati monoasulana, kuid 1909 asutatud linavabriku ja ümbritseva maapiirkonna teeninduskeskuseks muutumise tõttu sisuliselt enam ei olnud. Veel 1934. aasta rahvaloenduse ajaks ei olnud teisi monoasulaid linnaks või aleviks nimetatud ja seetõttu ametlikku statistikat nende rahvaarvu kohta ei esitatud. Järgmise, 1959. aastal toimunud rahvaloenduse ajaks on Eesti demograafiline situatsioon ja asulate ning piirkondade administratiivne korraldus kardinaalselt muutunud.

¹¹¹ 1881–2000 Rahvaloendused elukoha ja rahvuse järgi. Statistikaamet: <http://www.stat.ee/pp-ajaloolised-nopped>. 27.03.2015.

23. Kunda plaan 1943. aastast.

2.4 Pilpakülad

Mõneti üleminekuvaladena urbanistlikult ruraalsele eluviisina võib seejuures käsitleda paljude monoasulate kõrvale kasvanud isetekkelisi väikepõllunduse kvartaleid, kus tööliste perekonnad saavad kasvatada väiksemas koguses köögi- ja puuvilju ning ühtlasi puhata. Huvitaval kombel nimetatakse mitmes monoasulas neid piirkondi literaalselt "Põrgupõhjaks", mis iseloomustab ka elanike endi hinnangut nende kvartalite ilmele. "Pilpakülad" isetekkeline ökosüsteem, meenutades tihedama hoonestuse korral kurikuulsaid *favela*'sid, on teravas vastuolus enamasti regulaarse planeeringu ning tüüpprojektide järgi ehitatud töölisasulate enda arhitektuurse keskkonnaga. Valdavalt puuduvad neis minikülades ametlikult sillutatud teed, vee- ja kanalisatsioonitrassid, tänavavalgustus, elektrivõrk. See ei tähenda siiski nende puudumist.

Nii materjalikasutus kui hoonetüübid annavad tunnistust enamasti tillukese krundi kasutaja pealehakkamisest, võimekusest nõukogude ajal tihtipeale defitsiitseid ehitumaterjale hankida ning fantaasiast või ettekujutusest heast ruumist. Erinevalt eramute ehitajatest ei piiranud pilpakülade ehitajaid ka nõukogude ehitusregulatsioonid, kuid nii kruntide väiksuse kui valvsate naabrite (kes vastasel korral teatasid "kuhu vaja") tõttu olid enamik *daatša*'dest kas päris hütimõõtu või miniatuursed ühekorruselised majad. Nii asusid sõbralikult kõrvuti käepärastest plekktahtlitest kokkusobitatud lobudik ning korrektselt pügatud muruga silikaattellistest väiksema eramu mõõtu maja. Samuti peegeldab just pilpakülad visuaalne keskkond kõige ilmekamalt oma kasutajate elukutset ja kultuurilist tausta. Nii võib näiteks kaevurite asulate (Viivikonna, Sirgala, Sompa) pilpakülade aiapiiretena kohati kaevandusest toodud puure.

Pilpakülad ei ole muidugi ainult monoasulate eripära, vaid levisid ka suuremate tööstuslinnade juures nii Nõukogude Liidu kui endise sotsbloki maades. Nii näiteks rajasid "Dvigateli" tehase töölised endale teisele poole lennujaama aianduskooperatiivi, mis Soodevälja pilpakülana ületas mõne aasta eest ka uudiskünnist seoses Tallinna lennujaama laienemisplaanidega.

Kuna erinevalt tehaste ametiühingute jagatud ametlikest suvila- või eramukruntidest või ehituskooperatiivide rajatud piirkondadest kerkisid pilpakülad ilma projektide ja ehituslubadeta, siis oli ka nõukogude perioodil sisuliselt tegemist ebaseaduslike ehitustega, mida ehitusregistrisse ei kantud.

2. 5 Linnastumine 1918-1991

Rahvastikuteaduse vaatevinklist seostub monoasulate tekkimine linnastumise protsessidega laiemalt. Eesti demograafia traditsioonilise määratluse järgi kuuluvad linnaliste asulate hulka linnad ja alevid, maaelanikeks on alevike ja külade elanikud¹¹². Eestis ei ole ajalooliselt kriteeriumeid linnaliste asumite määratlemiseks fikseeritud, alevid eksisteerisid Eestis 1926-38 ja edasi alates 1945. aastast, neljakümnendate aastate lõpul kandsid osa neist töölisaleva - nt Tootsi - või linna tüüpi alevi nime.¹¹³ 1918. aastal oli Eestis 17 linnalist asulat, sh 13 linna ja 4 alevit, millele järgmise kolme aasta jooksul lisandus veel kolmteist alevit, millest

¹¹²K. Laas, Eesti linnastumine. - Akadeemia 1992, 9, lk 1898.

¹¹³ samas, lk 1898.

monoasulateks võib kindlasti liigitada Kunda ja Sindi. 1938 anti kõikidele senistele alevitele, va Võõpsu linnaõigused ning Narva-Jõesuu liideti Narvaga; 1941. aastal oli Eestis 32 linna. Pärast Teist maailmasõda järgnes Eesti asustuse struktuuri kardinaalne muutus ning ajavahemikus 1945-54 lisandus 30 uut linnalist asundust: Kohila, Järva-Jaani, Pärnu-Jaagupi, Võhma, Kütte-Jõu, Rapla, Kehra, Räpina, Järvakandi, Märjamaa, Vändra, Abja-Paluoja, Lihula, Nuia, Ambla, Kohtla-Järve, Kiviõli, Ahtme, Somp, Loksa, Lavassaare, Tootsi, Sillamäe, Kukruse, Viivikonna, Maardu, Püssi, Kohtla, Tamsalu.¹¹⁴ Neist koguni 19 - Kohila, Võhma, Kütte-Jõu, Kehra, Järvakandi, Kohtla-Järve, Kiviõli, Ahtme, Somp, Loksa, Lavassaare, Tootsi, Sillamäe, Kukruse, Viivikonna, Maardu, Püssi, Kohtla, Tamsalu - olid kas linnaliseks asulaks tunnistamise ajal monofunktsionaalsete tööstus- või kaevandusasulate tunnustega. 1957 liideti Kütte-Jõud Kiviõliga, järgmiste aastate jooksul liideti 1946. aastal linnaõigused saanud Kohtla-Järvega aga suur hulk asulaid: Jõhvi, Ahtme, Kohtla, Kukruse, Viivikonna, Somp ja uued asulad Oru ning Sirgala.

Linnaliste asulate puhul eristab demograafia loomulikku ja mehhaanilist iivet; monoasulate rajamisel saab juttu olla muidugi vaid mehhaanilisest iibest ning alles järgmise põlvkonna puhul loomulikust iibest. Tähdeldatud on, et kui 1920.-30. aastatel oli linnades suurenes elanikkond peamiselt mehhaanilise iibe najal ning valdavalt olid linnad negatiivse loomuliku iibega, siis 1970. aastate alguseks tulenes linnade kasv nii loomulikust kui mehhaanilisest iibest. Seejuures kõige kiirem linnastumise tempo protsentuaalselt oli Eestis 1950. ja 1960. aastatel. Linnade kasv vahetult pärast sõda toimus suuresti Nõukogude Liidust sisserännanute arvel, millele 1950. aastatel lisandus palju sisemigratsiooni linnadesse. 1970. aastatel Eesti linnade kasv pidurdus, kuid näiteks 1970. aasta rahvaloenduse andmete põhjal oli 43% viimase kahe aasta jooksul linnadesse asunutest pärit väljastpoolt Eestit, 1985 moodustas linnade mehhaanilisest iibest koguni 82,9% Nõukogude Liidu erinevatest piirkondadest sisserännanud, sh venelased 66,1% ja ukrainlased 16,8%.¹¹⁵ Seetõttu on mõneti mõisteta, et kiirelt kasvavad tööstuslinnad, millest paljud oli monoasulad, olid valdavalt venekeelse rahvastikuga. Eelkõige kehtib see radikaalse restruktureerimise üle elanud Ida-Eesti kohta, kuid kohati ka seni homogeense eestikeelse elanikkonnaga monoasulates - Sindi, Loksa, Kehra, Maardu. Nõukogude võimu poolt Kirde-Eestisse rajatud uued asulad mehitati rõhuvas enamuses sisserännanud tööjõuga.

Stalinistlik monoasula kui koloonia

¹¹⁴ samas, lk 1902.

¹¹⁵ K. Laas, Eesti linnastumine, lk 1908.

Nii mitmeski vaatenurgast - majanduslikust, poliitilisest, demograafilisest, kultuurilisest - on monoasulate rajamist Teise maailmasõja järgsel stalinistliku vägivaldarežiimi tingimustes võimalik käsitleda koloniseerimisena. Seetõttu on postkolonialistliku teooria kohandamisele Eesti situatsioonile nõukogude perioodil viidanud nii kirjandus- kui kunstiteadlased¹¹⁶, seejuures täideti Jaak Kangilaski hinnangul Eestis kõik koloniseerimisele esitatavad "normid": koloonia majanduse maksimaalne ekspuuteerimine ja oma sõjalise võimsuse kasvatamine, kõikide oluliste otsuste langetamine metropolis. Ideoloogiliselt rüütsid koloniseerimispoliitikat kommunistlikud ideed. See võimaldas ühtlasi vallutajal võtta omale valgustaja, kultuuritooja rolli; kolonisaatorile omaselt kaasnes sellega vastuvaidlematu arusaam oma keele ja kultuuri ülimuslikkusest. Kultuuriajaloolisest aspektist on just võimu poolt pealesurutud sotsialistlikuks realismiks nimetatud piiritletud esteetiline diskursus pigem kultuuriimperialism, mis esinedes isoleeritud episoodina eristub erinevate kultuuride loomulikust üle riigipiiride kanduvast mõjust. Kahtlemata on võimalik tuua paralleele Eesti sõjaeelse perioodi ametlikus arhitektuuriideoloogias valitsenud klassitsismihäluse ja stalinistliku pomposse klassitsismi vahel, kuid siiski on tajutav põhimõtteline erinevus eesti arhitektide stalinismi ning põlevkivibasseini hermeetiliste monoasulate linnaehituslikes ja arhitektuursetes printsiipides.

2.6 Nõukogude asustuse planeerimise printsiibid

Linnade planeerimine oli sõjajärgsetel aastatel arusaadavatel põhjustel äärmiselt aktuaalne teema, kuna sõja käigus oli purustatud paljud Eesti linnad; teisalt nõudis uus võim stalinliku klassitsismi reeglite järgimist ka linnaplaneerimises. Eesti NSV äsja moodustatud projekteerimisinstituutides koostati aastatel 1945-47 lausa 27 linna generaalplaanid/üldplaneeringud, sealhulgas mitme tööstusasula kohta: Sindi (ins. E. Arman), Kohila (arh. R. Raidna), Loksas (arh. R. Raidna), Kehra (arh. R. Raidna), Mõisaküla (ins. O. Pikson); samal ajal töötati üleliidulistes projekteerimisorganisatsioonides välja Kohtla-Järve (Gorstroiprojekt), Sompa, Ahtme ja Jõhvi (Giprošaht) üldplaanid.¹¹⁷ Kirde-Eesti põlevkivibasseini planeerimisele ning väljaehitamisele olid sõjajärgsetel aastatel suunatud suured ressursid. Kogu Eesti mastaabis hiigelala planeerimine teostati üleliiduliste projekteerimisorganisatsioonide poolt – 1945 pandi RPI „Giprošaht“ Leningradi osakonnas paberile põlevkivibasseini kaevanduste ja karjäärade paiknemise üldine planeerimiskava;

¹¹⁶ E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini. - Vikerkaar, 2007, 3; J. Kangilaski, Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 1-2, 2011.

¹¹⁷ L. Volkov, Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940-1988. I peatükk. Käsikiri. Tallinn, 1980, lk 42. Käsikiri TLÜAR Baltika kogus.

vastavalt kaevandustele planeeriti ka asundused, sealhulgas mitmed täiesti uued linnad. Sellest kavast lähtudes projekteeris 1947 RPI „Gorstroiprojekt“ Leningradi osakond Kohtla-Järve uue, „sotsialistliku“ linnaosa planeeringu, mis suures osas ka ellu viidi. Kompositsiooniliseks teljeks on pompoosne Keskallee (algelt Võidu allee) (ill 24), mis on ääristatud stalinistliku klassitsismi vaimus ülevoolavalt dekoreeritud hoonetega.¹¹⁸

24. Kohtla-Järve Keskallee (Võidu allee) valmimise järgselt.

Kahe uue kaevanduslinna Ahtme ja Sompa 1947 RPI-s „Giprošaht“ valminud üldplaanid lähtuvad juba eelnevatel kümnenditel nõukogude liidus rajatud kaevanduslinnade klassitsistlikust skeemist – regulaarne tänavavõrk ühe-kahekorruseliste korterelamutega, avar keskväljak mõne pillavamalt dekoreeritud ühiskondliku hoonega. Hoonete tüüpprojektid, samuti planeeringuline lahendus oli üsna võõras senisele Eesti asulate väljakujunenud struktuurile ja arhitektuursele keelele, kuid mõjus kahtlemata koduselt naaberblastitest migreerunud tööjõule, kes uued linnad valdavalt asustasid. Juba 1951 koostati uus kava (O.Keppe)¹¹⁹, mille tingis nii Ahtme kiire kasv kui lähedus Jõhvile; 1960 liideti tekkinud valdavalt põlevkivi kaevandamise ja töötlemisega tegelev aglomeratsioon ka administratiivselt, kui Kohtla-Järve, Jõhvi, Ahtme ja Sompa ühendati Kohtla-Järve laialivalgುವaks linnaks.

Nõukogude planeerimise põhimõtteid iseloomustas tugev teoreetiline vastandumine Lääne planeerimise põhialustele. Marksismi teeside kohaselt kaotas sotsialistlik revolutsioon asustuse klassivahed. Kommunistlike teoreetikute hinnangul on varasemate ühiskonnakorralduste ajal rajatud asustuse struktuur vastuolus kommunistliku ühiskonna

¹¹⁸ L. Volkov, Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940-1988, lk 66.

¹¹⁹ Samas, lk 68.

sotsiaalse struktuuriga ja seetõttu peab kommunistlik ühiskond rajama uue asustuse.¹²⁰ Ei saa ka märkimata jätta, et veel 1960. aastatel tähendas uue asustuse rajamist vana ja "aegunud" asemele. Kommunistliku asustuse printsiibid olid sel hetkel järgmised: 1) linna ja maapiirkondade erinevuste likvideerimine; 2) tootmise ja elanik ühtlasem paigutus; 3) suurlinnade kadumine; 4) tööstuskeskuste ja tööliste arvu kasv. Neist esimene põhimõte maapiirkondade erinevuste likvideerimisest tähendas sisuliselt maaelanike urbaniseerimist, perspektiivis nähakse lausa ette põllumeeste asumist linnadesse. 1960. aastatel levinud küberneetika ja teaduslike planeerimise õhinas soovib Ants Mellik nt rakendada ühtse territoriaalplaneerimise raames asustuse algühikuna elementaarlinna, mis teiste sarnaste, lähiste rajatavate elementaarlinnadega moodustaks omalaadse linnastu, kommunistlik suurlinn, mille eelduseks oli kiirelt arenev transpordivõrk.¹²¹ Muuhulgas peaksid üksteile lähistele kerkima sarnase profiiliga tööstusasulad. Sellele kommunistlikule ideaalile on kõige lähemal vast Kirde-Eesti asustusstruktuur, kus mitmed suuremate linnade ümber asuvad monoasulad moodustavad omalaadse kärgasustuse.

2.7 Põlevkivibasseini planeering

Arhitektuur ja linnaplaneerimine olid kommunistliku ideoloogia üheks olulisemaks kandjaks, mille kõige kesksamaks sümboliks ja arhetüübiks sai "uus" Moskva. Pea sama kaalukas oli nõukogude võimu ideoloogiale omane soov puhastada linnaruum väikekodanlikust igandist. Oluliselt lihtsam viis selle eesmärgi saavutamiseks oli aga alustada nullist, ehitada üles uus ja "puhas" sotsialistlik linn. Lisaks mainitud printsiipidele oli uusi linnu võimalik ehitada juba uue esteetilise kategooria, sotsialistliku realismi võtmes. Selle antagonistliku ideoloogia peamisteks tunnusjoonteks on nimetatud kohustuslikku optimismi, esteetilist konservatiivsust ja moraalset puritaanlust.¹²² Vaadates stalinistlikku planeerimis- ja ehitustegevust loetletud aksioomide valguses, pole üllatav sedavõrd paljude uute linnade planeerimine ning jõudumööda ka ehitamine sel perioodil.

Stalini võimuperioodi laiaulatuslikud urbanistliku struktuuri ja looduskeskkonna ümberkujundamise projektid olid Nõukogude Liidus juba enne II maailmasõda muutunud üheks riigi ideoloogiliseks sambaks, sotsialistliku eduloo kõige evidentsemaks osaks.

¹²⁰ A. Mellik, Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. - Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s: artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 7.

¹²¹ samas, lk 15.

¹²² K. Clark, Socialist Realism and the Sacralizing of Space. - The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space. Eds. E.Dobrenko, E.Naiman. Seattle, London: University of Washington Press, 2003, lk 3.

Samalaadseid urbanistlikke utoopiad asuti pärast Teist maailmasõda ellu viima ka vasalli staatuses sotsbloki maades. Üks tuntumaid neist on Nowa Huta, uus sotsialistlik linn Krakowi külje all Poolas, mis muutus Nõukogude Liidu Ida-Euroopa satelliitriikides stalinistliku perioodi majandus- ja planeerimispoliitika sünonüümiks.¹²³

Käesolev peatükk vaatleb ühte omapärasemat ja laiahaardelisemat episoodi Eesti planeerimise ajaloos. Kirde-Eesti põlevkivibasseini planeering, mille koostas "Estonprojekt" ajavahemikus 1947-1950, on stalinistliku gigantomaania üks vilju, illustreerides ilmekalt ajastu nomenklatuuri mõtteviisi. Äsja laastava sõja üle elanud Eestis oli sedavõrd mastaapne regiooni ümberstruktureerimine enneolematu väljakutse seni vaid linnade planeeringuid koostanud arhitektidele.

Nõukogude Liidu majanduse üheks tunnusjoones oli majandussektorite tasakaalustamata areng, eelisarendati rasketööstust - metalli,-masina,-keemia, aga ka energiatööstust. Üheks põhjuseks oli maailma esimese sotsialistliku riigi agressiivne militarism nii sise- kui välispoliitikas. Kurnava Teises maailmasõja tulemused võimaldasid asuda ka äsja liidetud või sõltuvate riikide varasid ekspuaterima ning rasketööstuse eelistamise tendents jätkus. See kehtib ka Eesti ja eriti Virumaa kohta.

Kuigi liiduvabariikide valitsemisstruktuur ja -asutused olid valdavalt Moskva pealt kopeeritud, tuginedes 1936. aasta NSVL konstitutsioonile, asutati Eestis ainsana kogu Nõukogude Liidus Põlevkivi- ja Põlevkivikeemiatööstuse Rahvakomissariaat¹²⁴, mis üleliidulise võimuaparaadi ümbernimetamise käigus nimetati 1946. aastal Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Ministeeriumiks.¹²⁵ Mõistagi oli see erand seotud asjaoluga, et põlevkivi leidis ainult Eesti territooriumil ja osaliselt ka Leningradi oblastis Eesti lähistel. Kuigi ENSV Ministrite Nõukogu esimees Arnold Veimer toetas põlevkivitööstuse jätmist vabariikliku tähtsusega tööstuste hulka, olid Moskva plaanid põlevkiviga märksa suurejoonelisemad, väljudes nii ettevõtmise mastaabilt kui sisult juba liiduvabariigi vastutusalast. 10. juunil 1945 võttis NSVL Riiklik Kaitsekomitee vastu määruse põlevkivitööstuse taastamisest ja arendamisest Eesti NSV-s ja Leningradi oblastis, mille kohaselt lahutati põlevkivikaevandamine põlevkiviõli tootmisest.¹²⁶ Selle otsuse põhjal anti 1946 NSVL

¹²³ K. Lebow, *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism and Polish Society 1949-56*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.

¹²⁴ O. Liivik, *Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1945-1953*. Doktoriväitekiri. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 66.

¹²⁵ Alates 1950 Kohaliku, Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Ministeerium.

¹²⁶ O. Liivik, *Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng...*, lk 101.

Söetööstuse Ministeeriumi asutusele „Eesti Põlevkivi“ (Estonslanets) Kukruse, Käva ja Viivikonna kaevandused, Kohtla-Järve põlevkiviõlitehas aga NSVL Naftatööstuse ministeeriumi all töötava Glavgaztoppromi valdusesse.¹²⁷

Nõukogude Eesti ja Moskva vaheliste suhete iseloomustamiseks on kasutatud väljendit "direktiivne", st kõik olulisemad otsused langetati Moskvast ning Eesti võimuorganitelt, olgu siis EK(b)P KK-lt või ENSV Ministrite Nõukogult ei oodatud vähimatki initsiatiivi.¹²⁸

Põlevkivibasseini arendamisest

Suurt osa Virumaast kattev põlevkivibasseini mõiste on viimastel aastakümnetel aktiivsest kasutusest kõrvale jäänud. Siinkohal mängib ilmselt rolli ka selle termini nõukogudeaegne konnotatsioon ja seos teiste tuntud NSVL maavarade kaevandamise piirkondadega, nt Donbassi kivisöe basseiniga. Sellegipoolest hõlmab just see termin kõige paremini seda laiaulatuslikku erinevatest struktuuridest koosnevat põlevkivi kaevandamise ja töötlemisega seotud masinavärki, haarates oma mõistevaldkonda nii urbanistlikke kui industriaalseid struktuure. Just seoses põlevkivi tööstusliku kaevandamise ja selle töötlemise algusega eristus Virumaa, eriti selle idapoolne osa teistest Eesti regioonidest märgatavalt juba 1930. aastatel, mil põlevkivitööstuse asulad Kiviõli, Kohtla-Järve, Sillamäe jne muutsid kardinaalselt piirkonna iseloomu.

Radikaalne muutus Virumaal leidis aset pärast Teist maailmasõda. Põlevkivi tõusis Moskva huviorbiiti mitmel erineval põhjusel: põlevkivigaas küttena, põlevkiviõli keemia- ja sõjatööstusele ning põlevkivi soojuselektrijaamade toorainena. 1947 valmis nõukogude Eesti viisaastaku kõige olulisema ehitusena Kohtla-Järve põlevkivigaasi tehas ja seda Leningradiga ühendav torustik. Ka pärast torujuhtme valmimist forsseeriti põlevkivi regiooni eksploateerimist ja põlevkivi tööstusahelate ehitust. Üsna usutav on väide, et kuni 1950. aastani suunati 40% Eesti territooriumi tööstusinvesteeringutest põlevkivitööstusesse.¹²⁹

Asjaolu, et Ida-Virumaa oli elanikest sõja käigus tühjaks voolanud, oli suureks väljakutseks põlevkivibasseini forsseeritud ja suuremastaapsel industrialiseerimisel vahetult sõjajärgsetel aastatel. Probleemi üritas lahendada liiduvabariigi juhtkond juba tuntud sunnimeetodil: 1948.

¹²⁷ M. Pihlamägi, Policy of transition. Industry in the Estonian SSR during the first post-war period (1946-50). - Acta Historica Tallinnensia 15/1. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2010, lk 153.

¹²⁸ O. Liivik, Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng..., lk 73.

¹²⁹ O. Mertelsmann, Turumajanduselt käsumajandusele. - Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk 450.

aasta oktoobris saatsid ENSV partei- ja valitsusjuhid Nikolai Karotamm ja Arnold Veimer Moskvasse ettepaneku asustada Virumaa põlevkivikaevanduste piirkonda sunniviisiliselt ümber "kulakuid".¹³⁰ Seda ideed Moskva ei toetanud ning "kulakud" ja "kollaborandid" küüditati järgmise aasta märtsis hoopiski Siberisse. Massiline migratsioon Venemaalt ei olnud teadaolevalt siiski NL sihipärane poliitika, vaid kujunes selleks pigem asjaolude kokkulangemisel: laastava sõja, masendatavate elu- ning töötingimuste pärast oli Virumaal suur tööjõu puudus, millele vastas näljahäda ja sellest tulenev migratsioonisurve Venemaalt.¹³¹ Ilmselt vaid Sillamäele kui eriti salajasse linna asustati teadlikult ideoloogiliselt ustavad seltsimehed.

Hoolimata mastaapsest migratsioonist tegid tuntava osa põlevkivibasseini ehitustööst, nii kaevanduste rajamisest kui asulate ja tööstuste ehitusest saksa ning eesti päritolu sõjavangid. Väidetavalt rakendati 1946. aastal Eestis tööle 46 000 sõjavangi, kellest kolm neljandikku töötas Virumaal.¹³² Pärast järk-järgulist vabastamist asendasid viimaseid paranduslike töö laagrite süüdimõistetud.

Ehitustegevus Ida-Virumaal pärast sõda toimus peamiselt kahe üleliidulise ja ühe kohaliku ministeeriumi jõuväljas. Nendeks olid NSVL Söetööstuse ministeerium, mille kohalikuks käepikenduseks oli Estonslanets (Eesti Põlevkivi), NSVL Naftatööstuse ministeerium, millele allusid Kohtla-Järve ja Ahtme käitised ning ENSV Põlevkivi- ja Keemiatööstuse ministeerium. Arusaadavalt olid jõupositsioonil üleliidulised ministeeriumid ja neile alluvad tehased, mis arendasid oma tootmist ning ehtasid linnu vastavalt oma plaanidele tülika kohaliku võimu sekkumiseta. Nii tunnistavad ka planeeringu seletuskirja koostajad, et Kohtla-Järvel käib intensiivne ehitustegevus Lengorstroiprojekti projekti järgi.¹³³

Ehitustegevus põlevkivibasseinis toimus intensiivselt ja kaootiliselt, üleliidulise alluvusega ettevõtted ignoreerisid kohaliku võimu seisukohti. Nii kurdab näiteks Virumaa TK arhitektuuriinspektor J.Kudevits 1948 ENSV Arhitektuuri Valitsusele saadetud kirjas, et Estonslanetsi ehitusorganisatsioon "Eesti Põlevkiviehitus" on Jõhvis, Ahtmes ja Sompas andnud inimeste kasutusse terve hulk elamuid, millel on välja ehitamata vee- ja

¹³⁰ O. Liivik, Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng..., lk 45. Autori hinnangul võis selle ettepaneku taga olla liiduvabariigi juhtkonna oportunism, erinevalt 1949. aastal esitatud Moskvast saadud suuniste järgi koostatud kulakute Siberisse küüditamise ettepanekust.

¹³¹ O. Mertelsmann, Turumajanduselt käsumajandusele, lk 460.

¹³² O. Mertelsmann, Turumajanduselt käsumajandusele, lk 448.

¹³³ ERA, f R-1527, n 2, s 44: Eesti NSV põlevkivibasseini tööstusliku ja linnaehituse väljaarendamise plaan ja plaanilised ülesanded. Juurdekuuluvad skeemid ja kaardid. Tallinn 1948-50. lk 35. Täpsemalt oli tegemist NSVL Rasketööstuse Ministeeriumi Projekteerimistrusti Leningradi osakonnaga "Gorstroiprojekt".

kanalisatsioonivarustus. "Tegelik olukord näitas, et varem Jõhvis vastu võetud 96 inim. ühiselamu, milline on ilma kanalisatsioonita ja vesivarustuseta, on praegu äärmiselt halvas seisukorras: igalpool mustus ja sõnnik, samuti ümbrus väljaspool igasugust arvestust". "Põlevkiviehituse" peainsener aga teatanud, et Moskvast on lubatud selliseid hooneid ekspluatatsiooni anda, kuigi see oli vastuolus ENSV Ministrite Nõukogude kehtestatud määrusega.¹³⁴ Suur osa uutest töötajatest elasid sellest hoolimata kas kiiruga ehitatud kipakates barakkides või Soomest reparatsiooni korras saadud monteeritavates "soome majades". Nagu mainitud, rakendati suurem osa sõjavange just Kirde-Eesti ehitamisel, mistõttu asusid paljude linnade juures ka suured sõjavangide ja karistusalauste laagrid.

Kuna Ida-Virumaa regiooni, täpsemalt põlevkivibasseini arendamine muutus Eesti NSV-s majanduse taastamise raames prioriteediks, oli põhimõtteliselt vältimatu nii kogu regiooni üldplaneeringu kui linnade ja asulate üldplaneeringute koostamine.

Sõjajärgsest planeerimisest

Sarnaselt Eesti NSV paralleelsüsteemis võimukorraldusele, kus EKP ja Ministrite Nõukogu dubleerisid üksteist, toimus analoogselt ka arhitektuurne planeerimine. Seejuures on mõneti sümptomaatiline sõjajärgsete aastate korrastatud kaosele, et üld- ja osaplaneeringud võisid omavahel täielikus vastuolus olla või koostati osaplaneeringud enne üldplaneeringuid. Seda vastuolu ei peetud ilmselt problemaatiliseks: 1947. aasta Eesti NSV Arhitektide Almanahh mainib, et ajavahemikus 1945-47 on koostatud Kohtla-Järve (Gorstroiprojekt), Sompaa (Giprošaht), Ahtme (Giprošaht), Jõhvi (Giprošaht) üldplaanid ja et "suurema planeerimistöona on alustatud terve põlevkivirajooni üldplaneerimiskava koostamist".¹³⁵

Äraspidise planeerimise põhjuseid on mitu. Esiteks, põlevkivibasseini linnade planeeringuid koostasid üleliidulised projekteerimisasutused, mis lähtusid planeerimiskavade koostamisel juba 1930. aastatel Nõukogude Liidus välja kujunenud lahendustest ning üleliiduliste ministriumite korraldustest. Kuna põlevkivibasseini peamised projekteerimisorganisatsioonid - NSVL Söetööstusministeeriumi Projekteerimistrusti Leningradi osakond "Giprošaht" ja NSVL Rasketööstuse Ministeeriumi Projekteerimistrusti Leningradi osakond "Gorstroiprojekt" - asusid Venemaal, ei olnud neil mingit seost kohaliku situatsiooni, väljakujunenud linnaplaneerimise traditsioonide ega projekteerimistavadega.

¹³⁴ ERA, f R-1992, n 1, s 182 :Kirjavahetus Virumaa ja põlevkivirajooni linnade ning asulate planeerimise küsimustes.

¹³⁵ Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1947. Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus, 1948, lk 87.

Teiseks oluliseks kriteeriumiks oli kiirus: sellal, kui ENSV Arhitektuuri Valitsus, mille kompetentsi formaalselt kuulus Eesti NSV-s üld- ja detailplaneeringute koostamine ning kooskõlastamine, alles vaagis võimalikke variante, käis üleliiduliste projekteerimiskombinaatide koostatud stamplahenduste eeskujul koostatud planeeringute ja tüüpprojektide alusel põlevkivibasseini linnades juba hoogne ehitustöö. Üllatavana mõjub asjaolu, et vahetult sõjajärgsetel aastatel - 1946-47 - valitses ka sõja ajal NSVL tagalas olnud eesti arhitektide hulgas naiivne optimism ja idealism nõukogude riigikorra suhtes, millest annab tunnistust nii nende tegevus kui publikatsioonid. Veel 1947 valmis "õigel" pool rindejoont, st Punaarmee tagalas olnud arhitekt Ernst Ederbergil Narva vanalinna taastamise plaan, mille kohaselt nägi ta ette taastada lisaks linnaruumi struktuurile ka suur osa ajaloolistest hoonetest ja uushoonete arhitektuur sobitada ajaloolise hoonestusega.¹³⁶

Optimismi kultiveeriti ka riiklikul tasemel ja mida armetumaks muutus ümbritsev reaalsus, seda totramalt suurelennulisemaid pilte maalis lähitulevikust propaganda. Nii näiteks väideti tõsimeeli 1953. aastal ilmunud Nõukogude Liidu gigantseid ehitussaavutusi tutvustavas teoses, et juba lähitulevikus kasutatakse põldudel vaid elektritraktoreid.¹³⁷ Samas polnud selleks ajaks suur osa kolhoosnikke ka kõige tavalisemat traktorit veel kohanud.

Oma mälestustes meenutab Eesti Vabariigi ajal peamiselt Nõmmel projekteerinud, kuid mõne aasta jooksul ka pärast sõda "Estonprojekti" eelkäija juures tegutsenud arhitekt Friedrich Wendach, et sõjajärgselt koostati hulgaliselt linnade ja piirkondade generaalplaanid. Seejuures tegutseti katatoonilises situatsioonis, kus ka ENSV juhtorganitel ei olnud tegelikku ettekujutust edasise arengu kohta ja tulemuseks oligi pahatihti skeemide aegumine või nõuetele mittevastamine.¹³⁸ Mart Port kritiseerib kaks aastakümnet hiljem 1940. aastate teise poole linnaplaneerimist: "Sellega tegeldi õndsas veendumuses, et autori silmad ei näe kunagi seda aega, mil täna paberile veetud jooned kujunevad reaalsuseks. Valitses üldine arvamus, et... planeerimisprojektid, mis pidid tuleviku ehituspoliitikat suunama vähemalt 20..30 aastaks, vananevad naganii juba ligema 3..5 aastaga". Üsna avameelselt kõlab ka tema järgmine mõte: "Oli ju teada, et tüüpprojektid pidevalt muutuvad, hoonete korruselisus ja

¹³⁶ E. Ederberg, Narva vanalinna ülesehitamise probleeme. - Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1947. Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus, 1948, lk 60-65.

¹³⁷ V. Tarmistu, Stalinliku ajastu suurehitused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, lk 225.

¹³⁸ F. Wendach, Meenutusi Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskuse tegevusest aastail 1945-1948. - Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969, lk 20.

elamispinna norm suurenevad ning kontrollimatu migratsioon pöörab pea peale projekteerimise lähteandmetes fikseeritud linnaelanike arvud".¹³⁹

Põlevkivibasseini planeeringu koostamine ajavahemikus 1947-50 langes kokku suuremate ümberkorralduste ja segaduste ajaga ka projekteerimisorganisatsioonis. Nimelt moodustati Vabariiklik Projekteerimise Trust "Estonprojekt"¹⁴⁰ 1949. aastal, liites kaks eraldiseisvat organisatsiooni: ENSV Ehituse ja Ehitusmaterjalide Tööstuse ministeeriumi juures asunud Riiklik Ehituste Projekteerimise Instituut ja ENSV Arhitektuuri Valitsuse Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. 152 töötajaga "Estonprojekt" allus esialgu ENSV Arhitektuuri Valitsusele.¹⁴¹ Iseloomulik skisofreenilisele ajastule oli ühest küljest institutsioonide juhtkonna mehitamine kas Venemaa eestlaste või venelastega, teisalt aga ka nende pidev väljavahetamine. Nii näiteks oli aastatel 1947-48 Riikliku Projekteerimise Instituudil järgemööda lausa kolm Venemaalt tulnud peainseneri.¹⁴² Ilmselt ei piisanud õigest ideoloogilisest meelsusest siiski spetsiifilise töö juhtimiseks. Lisaks anti plaaniorganite poolt asutustele tihtipeale ette utoopilisi aastaplaane, mille täitmiseks puudusid nii inimesed kui vahendid. Nii figureerivadki Eesti arhitektuuriajaloo mitmed sõjajärgsel perioodil tihti esinevad nimed vaid episoodiliselt, seondudes spetsiifiliselt just stalinistliku arhitektuuri võidukäiguga.¹⁴³

Planeeringu koosseis ja koostajad. Põlevkivibasseini planeering on jagatud 14 ossa: kartograafia, looduslikud tingimused, veevarud ja -majandus, metsavarud ja -majandus, maakasutus, tööstus, energeetika, põllumajandus, transport ja teedevõrk, rahvastik ja asustus, kanalisatsioon, puhkuse organiseerimine, regiooni sanitaarne iseloomustus, arhitektuur ja planeerimine. Põhjalikku seletuskirja illustreerivad erinevaid teemasid käsitlevad joonised, kus on nii olemasolevat olukorda (situatsiooniskeem, regiooni hüdrograafiline ülevaade) kui planeeritavaid muudatusi kirjeldavad plaanid: kavandatud asustusvõrk kahes variandis, kaevanduste rajamise järjekord ja geoloogiline skeem, veevarustuse ja kanalisatsiooni võrk, elektrivarustus, teede ja raudteede skeem, puhketsoonid ja kultuuriväärtuse.

¹³⁹ M. Port, Linnade planeerimisest. - Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969, lk 23.

¹⁴⁰ Järgnevatel aastatel nimetati korduvalt ümber: 1951 Vabariiklikuks Projekteerimise Instituudiks "Estonprojekt", 1955 Riiklikuks Projekteerimise Instituudiks "Estongiprogorstoi", 1957 Riiklikuks Projekteerimise Instituudiks "Estonprojekt", 1961 Riiklikuks Projekteerimise Instituudiks "Eesti Projekt".

¹⁴¹ Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969, lk 182.

¹⁴² kronoloogiliselt: Konstantin Orlov, Sergei Ševgenin, Josif Filobok.

¹⁴³ Näiteks üks viljakamaid ja tuntumaid stalinistliku klassitsismi viljelejaid Grigori Šumovski, kes lahkus eesti arhitektuuri areenilt märkamatult pärast 1954. aasta üleliidulist kannapööret modernismi suunas ja stalinistide põlu alla panemist. Teda ei pea märkimisväärseks ka 1996 ilmunud Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon.

Planeeringu töögrupi juhiks oli insener Leonid Volkov¹⁴⁴, kollektiivse töö autoriteks olid ka arhitektid Harald Arman, Otto Keppe ja Vladimir Meigas ning insenerid Kirill Krivtsov, Boris Kavenoki, Sergei Romanov ja Vsevolod Tihhomirov. Mõneti selgusetu on Harald Armani roll planeeringu koostamisel. Ühest küljest oli ta koostamise ajal Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja ning tema nime lisamine tiitellehel kõige esimeseks võis olla nõukogude perioodi kirjutamata reegel, teisalt võis ta sedavõrd olulise planeeringu koostamisest aktiivselt tegutseva arhitektina ka ise osa võtta või vähemasti tööd suunata.

Planeeringu lahendus Eesti mastaabis suurejooneline planeering hõlmab kogu praeguse Ida-Virumaa ning osaliselt ka Lääne-Virumaad. Selle piir tõmmati Peipsi veerelt Lohusuu ja Rannapungerja vahelt, joostes vngeldes kümnekond kilomeetrit Avinurmest põhja pool, siis piki vana kitsarööpmelise raudtee trassi kuni Suigu küalani, vasakule pöörates haaras Roela ja Viru-Jaagupi, seejärel põhja poole liikudes Rakvere ja kaugelt läänest Kunda. Idas oli planeeringu piiriks Narva jõgi, põhjas Läänemeri ja lõunas Peipsi järv. Lisaks ennenägematult ambitsioonikale kavale oli põlevkivibasseini planeeringu puhul tegemist ka seni suurima Eesti ala kohta koostatud planeeringuga, mis ulatudes Narvast Rakvereni, hõlmas üle nelja tuhande ruutkilomeetri suuruse ala.

Planeeringu ajaliseks piiriks seati 1970. aasta, mis jättis juba planeeringu koostamise ajal selle realiseerimiseks vaid 20 aastat. Esimeseks kontrolljooneks, mille puhul pidi kavandatu realiseerimine olema prognoositav, määrati 1955. aasta. Ka töö põgusal lugemisel süveneb siiski veendumus, et tegemist pole mitte praktikas saavutatavate eesmärkide, vaid pigem unelmaga.

Kuna kogu planeering, sealhulgas joonised märgiti salajaseks kasutamiseks, on graafiline osa topograafiliselt sedavõrd täpne ja detailirohke, kui seda võimaldab 1:200 000 mõõtkava. Kujutatud on regiooni olemasolev transpordivõrk, sh Eesti Vabariigi aegne tihe kitsarööpmelise raudtee võrgustik, reljeef koos jõgede ja soodega ning asustatud punktid linnadest suuremate küladeni. Seetõttu torkab eriti silma ühe linna puudumine nendelt joonistelt. Selleks salapäraseks asulaks on Sillamäe linn, endine põlevkiviõli vabriku alevik, mida planeeringu koostamise ajal ehitati põletavas tempos, kuid mida "ei eksisteerinud" isegi salajaseks, so ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud joonistel. Samavõrd iseloomulik ja silmatorkav on ka Sillamäe mittemainimine planeeringu seletuskirjas.

¹⁴⁴ Koostas 1990 käsikirjana valminud seni mahukaima nõukogude perioodi arhitektuuri käsitleva monograafia "Eesti arhitektuur 1940-1988".

Planeeringu skeletiks, mille ümber põimitakse ülejäänud struktuur, on põlevkivi kaevandamine ja eksploateerimine: küttena elektrijaamades, gaasina kaugemate piirkondade kütteks, õlina keemiatööstuse tooraineks. Sellest primaarsest ülesandest lähtudes, mis varjutab kõik muud valdkonnad, on kavandatud kogu regiooni transpordiskeem ja asulatevõrk.

Kuigi viisaastakuplaan nägi ette põlevkivi aastatoodangu tõsta 1950. aastaks 8,4 miljoni tonnini, jõudis reaalne toodang 3,5 miljoni tonnini.¹⁴⁵ Sellest tagasilöögist ei lastud end aga heidutada ning planeeringu kohaselt kavandati 1955. aastaks põlevkivikaevandamise aastatoodang tõsta 10 miljoni tonnini ja 1970. aastaks 25 miljoni tonnini. Selleks planeeriti lausa 32 uue šahti, kaevanduse ja karjääri käikuandmist. Teatavasti langeb põlevkivi kaevatav kiht mereäärsest klindipealsest lõuna poole üsna tuntavalt ülemiste geoloogiliste kihtide alla, mis muudab lõunapoolse varu kaevandamise kalliks ja keeruliseks. See on ka põhjus, miks Eesti Vabariigi ajal alustati pruuni kulla kaevandamist just põhjakaldal Kukruse juures. Ka "Estonprojekti" kava nägi uute kaevanduste rajamise ette pigem põhjapoolses osas, erandina regiooni keskpaika Illuka ümbrusesse ja Narva jõe veerde kavandatud kaevandused. Ilmselt ei kujutatud tollal ette kaevandamistehnika kiiret arengut, mis võimaldas järgmistel aastakümnetel asuda hoopis mitmete karjääride rajamisele.

Põlevkivigaas oli 1940. aastate teisel poolel nõukogude Eesti juhtivaid institutsiooni erutav kuum teema, võimaldades ENSV Ministrite Nõukogu ja EKP juhtkonnal Moskvast raporteerida Leningradi kui revolutsiooni hälli ja kangelaslinna varustamisest gaasiga alates 1947. aastast. Kuigi juba varustati NSVL metropoli, seati suurejoonelisi sihte põlevkivigaasi tootmise hüppeliseks suurendamiseks ja nii Tallinna kui Tartu kaudu Riia ning Pärnu varustamiseks. Kohtla-Järve ja Tallinna vaheline põlevkivigaasi torustik 1953 ka valmis.¹⁴⁶ Toodangu hüppeliseks kasvuks aga ei piisanud olemasolevast Kohtla-Järve gaasitehasest ja uued gaasitehased kavandati ehitada Ahtmesse, Rakverre ja Auverre, mis lisaks kavandatud gaasitoodangule (nelja tehase kogutoodanguks kavandati 2,2 miljardit kuupmeetrit gaasi) pidid tootma ka põlevkiviõli.¹⁴⁷ Plaanid 1970. aastaks olid helged. Selleks ajaks plaaniti keemiliselt töödelda 22,5 miljonit tonni põlevkivi aastas, tootes 2,2 miljardit kuupmeetrit gaasi ja 2,2 miljonit tonni põlevkiviõli.¹⁴⁸

¹⁴⁵ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 24.

¹⁴⁶ Eesti NSV energiasüsteemi areng. Tallinn: Valgus 1973, lk 25.

¹⁴⁷ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 27.

¹⁴⁸ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 22.

Kuigi 1940. aastate lõpul puudus Eestis ülemaaline elektrivõrk ning elektriga varustamine põhines jätkuvalt vabariigiaegsetel puudulikel tootmisvõimsustel, kirjeldati elektrijaamade rajamist pigem prioriteetse gaasitootmise abitootmisena. Muuhulgas küll mainitakse, et tulevikus on võimalik elektriga varustada Nõukogude Liidu loodeosa. Planeeringu lõppperioodil 1970. aastal pidid töötama Kohtla-Järve, Ahtme, Kiviõli, Auvere, Rakvere ja Püssi elektrijaamad. Iseloomulikult ajastule pandi suured lootused hüdroelektrile, sh 1955 valminud Narva hüdroelektrijaamale.

Uued sotsialistlikud linnad

Planeeringu kõige intrigeerivamaks osaks on asustuse kavandamine. Erinevalt Kirde-Eesti linnade planeeringutest, millest vast kõige ulatuslikum oli Ahtme-Jõhvi planeering, pidi uus generaalplaan määrama kogu regiooni tööstuse ja asustuse arengu vähemalt järgmiseks kahekümneks aastaks. Kui silmas pidada, et selles nähti ette ka täiesti uute linnade rajamine, seati sisuliselt paika vähemalt järgmise viiekümne aasta perspektiiv (ill 25).

Planeeringu kohaselt kavandati põlevkivibasseini kolm olulist tööstuslikku tuiksoont: keskel Kohtla-Järve ja Jõhvi-Ahtme linnad, läänes Rakvere ja idas uus linn - Auvere.

Regiooni läänepoolses otsas kavandati ulatuslikult põlevkivivarude kasutuselevõtmist ja töötlemist. Nagu ülal mainitud, planeeriti lisaks uutele kaevandustele ka uue põlevkivikeemiatehase rajamist Rakverre või selle lähistele, eesmärgiga varustada edaspidi põlevkivigaasiga Tallinna ja Riiat. Kõige märkimisväärse uuendusena kavandati uue romantilise nimega linna - Koidulinna - rajamist Kunda jõe äärde, umbes kaks kilomeetrit olemasolevast raudteetrassist lõuna poole, praeguse Rägavere vallas asuva Ulvi küla kohale. Nagu lisatud tabelist ka selgub, oleks uus linn olnud vaid kaevurite linn, analoogne näiteks Viivikonnaga, kuid seejuures 22 tuhande elanikuga.¹⁴⁹ Planeeringu koostamisel valitsenud irratsionaalsust iseloomustab asjaolu, et kuigi olemasolev laiarööpmeline raudteetrass asus vaid kahe kilomeetri kaugusel, joonestati paberile siiski Rakverest algav ning Kiviõlis lõppev Koidulinna läbiv 35 kilomeetri pikkune paralleelne laiarööpmeline raudteelõik. Vanast Kiviõli asumist mitu kilomeetrit idas uue linnana sündiv Kiviõli pidi arvestusaja lõpuks kasvama 29 tuhande elanikuni. Uus kaevanduslinn Kohtla aga kavandati Kohtla ja Kohtla-Nõmme alevike liitmise tulemusena tekkivaks 11 tuhande elanikuga linnakeseks. Kogu põlevkivibasseini keskseks ja kõige mitmekesisema tööstussektoriga linnaks pidi aga kujunema Jõhvi-Ahtme liitlinn, kuhu arvestusperioodi lõpuks prognoositi 70 tuhat inimest.

¹⁴⁹ Suuruse osas sobib võrdluseks, et Viljandis elas 2014. aastal umbes 17 tuhat, Rakveres 15,5 tuhat inimest.

Arvestades linna asukohta regiooni transpordisõlmena ja linna ajaloolist kesket rolli piirkonnas, tundub see ka täna mõistetav. Ahtmest vaid 12 kilomeetrit lõuna poole aga plaaniti väikese Illuka küla lähiste ehitada 34 tuhande elanikuga Illuka kaevurite linn, mille asukate ainsaks eesmärgiks oleks olnud töötada linna ümbritsevates kaheksas kaevanduses. Nii oleks Jõhvi ümber tekkinud suurtele tööstusregioonidele omane konglomeraatasustus, koosnedes lähestikku asuvatest linnadest. Lähistele, umbes kaheksa kilomeetrit Ahtmest kagusse ja sama palju tulevasest Illuka linnast kirdesse Valgejärve kaldale keset raba pidi lähitulevikus aga kerkima 24 tuhande elanikuga Valgejärve sotsialistlik linn. Illuka koopiana pidi ka Valgejärve saama monofunktsionaalseks kaevurite linnaks, töötades linna ümbritsevates kaevandustes. Mainitud kahe uue linna eeskujuks oli ilmselt väike Eesti vabariigi perioodil asutatud Viivikonna alevik, mille elanikkond kasvu 1955. aastaks prognoosisid planeeringu koostajad 700 inimeselt 4500 inimeseni. Teistest eraldatumana kavandati Narva jõe Eesti poolsele kaldale poeetilise nimega Idalinn. 1970. aastaks 14 elanikuga linnaks kasvama pidanud kaevurite paradiis nähti ette Vasikasaare juurde.

Põlevkivibasseini kõige idapoolsemaks linnaks projekteeriti Auvere, mis jääb tänapäeval Vaivara vallas asuva samanimelise küla kohale. Auvere prognoositav rahvaarv varieerub planeeringu raames kõige enam, 20 tuhande ja 34 tuhande vahel. Rahvaarvust hoolimata nähakse Auveres regiooni üht tulevast keskust, kuhu on kavandatud võrreldes teiste linnadega üsna mitmetahuline tööstusstruktuur: põlevkivikeemia tehas, turbabriketitehas, kummitehas jne.

Järgnev tabel võtab lühidalt kokku põlevkivitööstusega seotud Virumaa linnade arenguprognoosid.

Linn	1950 eksisteerinud ja 1970. aastaks projekteeritud linnad, kaevandused ja tööstuskäitised	1970. aastaks prognoositud elanike arv
Rakvere	Põlevkivikeemia kombinaat, ehitusmaterjalitööstus, väävelhappe tehas, fenoolide püüdur (<i>Установка по улавливанию фенолов</i>)	24 000
Uus linn: Koidulinn	Šahtid nr 15, 15a, 16, 16a, 17, 17a, 18, 19	22 000
Kiviõli	Põlevkivitöötlemiskombinaat "Kiviõli", Küttejõu kaevandused nr 1, 2	29 000

Kohtla ja Kohtla-Järve	Kohtla-Järve põlevkivikeemiatehas, Kohtla põlevkivitöötlemistehas, ehitusmaterjalide ettevõtted, fenoolide püüdur, kaevandused Kohtla-1, Kohtla-2, šahtid nr 11, 13, 14	36 000
Jõhvi-Ahtme liitlinn	Ahtme põlevkivikeemiatehas, ehitusmaterjalide ettevõtted, väävelhappe tehas, plastmassitehas, fenoolide püüdur, väetisetehas, šahtid nr 1, 2, 5, 7, 9, 10, 12	70 000
Uus linn: Auvere	Põlevkivikeemia kombinaat, ehitusmaterjalide ettevõtted, väävelhappe tehas, fenoolide püüdur, kummi (sünteesilise kautšuki) tehas, šaht nr 39, turbabriketitehas	34 000
Uus linn: Illuka	Šahtid nr 21, 22, 23, 27, 37, 38	34 000
Uus linn: Valge-Järve	Kaevandused nr 24, 25, 26, 28, 29	24 000 ¹⁵⁰
Uus linn: Idalinn	Kaevandused nr 40,41,42	9000

Kokku planeeriti põlevkivitööstuse linnade ja asulate elanikkonnaks 305 000 inimest. Seejuures ei arvestatud teiste Ida-Virumaa asulate, nt Narva, Aseri ja Sillamäe elanikkonda.

Ajastut silmas pidades on pandud suurt rõhku raudteetranspordile ja selle abil linnade ning kaevanduste ühendamisele, mis uute kavandatud linnade funktsiooni silmas pidades tundub igati arusaadav. "Vabariikidevahelise" trassina nähti aga ette Leningradi oblastis asuva põlevkivitööstuse linna Slantsõ ja Jõgeva vaheline, piki Peipsi põhjakallast kulgev raudtee, millesse Narva jõe lähistel suubus ka Jõhvist algav raudtee.

Kuigi regiooni arendamise põhirõhk langes ülekaalukalt põlevkivitööstuse rajamisele, kavandati sekundaarsete tööstusharudena ka Ida-Virumaa turbarikaste soode ja rabade eksploateerimist. Selleks nähti ette kolme briketitehase rajamist Oru, Kõrgesoo ja Murakasoo rabade juurde; kolme tehase ühe aasta kogutoodanguks kirjutati 300 tuhat tonni. Isegi planeeringu eksalteeritud optimismi arvestades olid briketitehaste ehitamise plaanid ilmselt liialt uljad ning projektile hiljem lisatud paranduste lehel on tehtud korrektuur, mille kohaselt

¹⁵⁰ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 41. Planeeringu seletuskirjas esinevad erinevad prognoosid asulate elanikkonna arvu kohta arvestusaja (1970) lõpuks. Näiteks Valge-Järve elanikkonna arvuks pakutakse ka 20 tuh in ja Auveresse 24 tuh in (lk 48). Plaanidel kirjas olevad rahvastiku prognoosid erinevad omakorda seletuskirjas toodud numbritest.

rajatakse siiski vaid Oru ja Murakasoo tehased kokku 200 tuhande tonnise aastatoodanguga. Kuigi Oru briketitehase ja asula rajamist planeeriti juba varemgi, on Oru ehitamine 1960. aastatel üks vähestest selle planeeringu järgi teostatud plaanidest. Pigem põlevkivitööstuse kõrvalharudena nähti ette nii plasti- kui kummitööstust; ka uus ehitusmaterjalitööstus oli suunatud põlevkivituha ümbertöötlemisele. Möödamannes on mainitud ka kergetööstuse arendamist, kus saaksid autorite sõnul tööd naised, "kelle jaoks on raske töötada maa all või keemiatehastes".¹⁵¹

Kuigi käsitletava töö põhiohk on asetatud põlevkivitööstusele, puudutab planeering põgusalt ka põllumajanduse, kalastamise ja metsatööstuse teemasid.

Põlevkivibasseini planeerimiskeemi koostamine katkestati ametlikult 1953. aastal.¹⁵² Tõenäoliselt siiski juba projekti valmimise järel selgus, et seda ei asuta realiseerima. Sellel on mitu ilmselt põhjust. Esiteks ei vastanud planeeringu ambitsioonikas lahendus kuidagi reaalsele võimalustele, seda hoolimata asjaolust, et suurem osa ENSV territooriumi investeringuid suunati sõjajärgsel viisaastakul põlevkivibasseini arendamiseks. Oluliseks aspektiks oli, et planeeringu üheks kandvaks sambaks oli põlevkivigaasi tootmise oluline suurendamine ja torujuhtme viimine nii Tallinnasse kui Riiga. 1950. aastate algul aga võeti Venemaal üha laiaulatuslikumalt kasutusele odavam maagaas, mis lõplikult alates 1957. aastast asendas Leningradis Kohtla-Järve gaasitehase toodangu. Ning kolmandaks oli põlevkivibasseini arendamise jäme ots üleliidulise alluvusega ettevõtete käes, mis viisid hoogsas tempos ellu oma lahendust ja „Estonprojekti“ visioon ei haakunud kuigivõrd nende tehtud ja plaanitud ehitustöödega. Unenäolisi Idalinna ja Koidulinna ei hakatud kunagi ehitama. Üks uus kaevurite asula siiski kerkis - Sirgala, mille juures asuvas karjääris alustati kaevandamist 1962.

„Direktiivset“ Ida-Virumaa arengut iseloomustab ilmekalt ka asjaolu, et vastupidiselt planeeringus kavandatule ja transpordiühenduste loogikale, kujundati nõukogude perioodil põlevkivibasseini keskseks linnaks Kohtla-Järve, mis sai linnaõigused 1946.¹⁵³ Regiooni keskuse rolli kunstlikkust ilmestas ka eraldiseisvate ja kaugelasuvate asulate nimetamine Kohtla-Järve linnaosadeks: Kohtla, Kukruse, Somp, Jõhvi, Järve, Ahtme, 1960. aastast alates

¹⁵¹ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 32.

¹⁵² Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969, lk 187.

¹⁵³ H. Arman, U. Kammal, M. Port, A. Saar, Nõukogude Eesti ehitus ja arhitektuur 1940-1965. Tallinn: Eesti Raamat 1965, lk 29.

ka Aseri, Kiviõli, Püssi, Sirgala ja Viivikonna.¹⁵⁴ Esitatud statistika kohaselt kasvas Kohtla-Järve palavikulise kiirusega: 4000 elanikult 1944. aastal 15 200 elanikuni 1948. aastal.¹⁵⁵ Kiire kasv jätkus ka järgnevatel kümnenditel.

Hoolimata tõdemusest, et „Estonprojekti“ suurejooneline põlevkivibasseini planeering jäi poolikuks ja seda ei hakatud ellu viima, on tegemist Eesti esimese ning projekti ambitsioone silmas pidades seni ka viimase sedavõrd mastaapse tööga. Selle irratsionaalne grandioosus markeerib selgelt ka perioodi utoopiaid sotsialistliku paradiisi loomisel, kus oli oma tähtis roll täita ka loodusel. Sõge tung nii looduse kui linnaruumi rekonstrueerimiseks on jätnud jälje ka põlevkivibasseini planeeringule.

25. Väljavõte põlevkivibasseini planeeringust, 1947-50.

¹⁵⁴ Ü. Jeret, Mööda tööstuslikku Põhja-Eestit: Kalevipoja aarete maal. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 48.

¹⁵⁵ ERA, f R-1527, n 2, s 44, lk 38.

3. PÄRAST TAASISEISESVUMIST

Nõukogude käsumajanduse süsteemi kokkuvarisemise üheks tagajärjeks oli muuhulgas mitterentaablilt toimivate ettevõtete paratamatu seiskumine turumajandusliku konkurentsi tingimustes. Lisaks asjaolule, et seoses Eesti taasiseseisvumisega muutus senise peamise sihtturu Venemaaga kaubavahetus tänu äkitselt tekkinud riigipiirile ja tollile bürookraatlikult keeruliseks ning kalliks, olid kodumaised ettevõtted sunnitud konkureerima Lääne-Euroopa toodanguga. Kuna mitmete tööstusharude – nagu nt metalli- ja masinatööstus, keemiatööstus - puhul muutus senini Nõukogude Liidust saabunud tooraine hankimine nüüdsest kaootilisemaks ja hüppeliselt kallimaks, muutus konkurents veelgi teravamaks. Laiematele massidele suunatud toodangul jäi võrreldes Lääne omaga enamasti vajaka nii kvaliteedist kui väljanägemisest; jäigad tootmistsüklid ei võimaldanud piisavalt kiiresti ja paindlikult reageerida turu nõudmistele. Kodumaise toodangu konkurents Lääne-Euroopa omaga oli ebavõrdses olukorras mitte ainult objektiivsetel põhjustel. Läänemaisel kaubal, hoolimata valdkonnast, oli aastakümnete jooksul tekkinud legendaarne aura, mistõttu ei olnud kodumaisel toodangul võimalustki sellega konkureerida. Mõisteti, et lisaks toote enda kvaliteedile mängib väga olulist rolli toote kujundus ja turustamine. Järsust majanduslikust ja poliitilisest murrangust tingitud majanduslik kataklüsm tabas eriti rängalt monofunktsionaalseid asulaid. Neis tegutsenud ettevõtted sattusid ebavõrdsesse seisu, kuna lisaks tavapärasele konkurentsile olid nad pärandina enamasti vastutavad ka kogu asula kütmise, heakorra, kultuurielu ja kaubavõrgu korraldamise eest. Ebasoodne asukoht suurematest asulatest ja transpordisõlmedest eemal raskendas veelgi toimetulemist. Kõige krooniks kujunesid aga 1990. aastate esimesel poolel alustatud tööstuste erastamine, mida folklooris ka ärastamiseks nimetati.

3.1 Monofunktsionaalsete asulate programm

1995. aastal algatas Vabariigi Valitsus kuus regionaalpoliitilist programmi, muuhulgas ka monofunktsionaalsete asulate programmi, leevendamaks ilmselget perifeersete ja isoleeritud piirkondade atrofeerumist.¹⁵⁶ Tollase regionaalministri Ants Leemetsa Vabariigi valitsusele esitatud ülevaadetöökirjas „Eesti Vabariigi valitsuse regionaalpoliitilised programmid“ on

¹⁵⁶ Lisaks olid Külaliikumise toetamise, Ääremaade, Ida-Virumaa, Piirialade ja Saarte programmid.

„restruktureerimist nõudvate piirkondade“ hulka loetud nii Kirde-Eesti tööstusaglomeratsioon, raskustesse sattunud tööstusettevõtete asulad kui Vene sõjaväest maha jäetud objektid ja nende asulad.¹⁵⁷ Mainitud piirkondade probleemidena on loetletud ootuspäraselt suur tööpuudus, kvalifitseeritud tööjõu alarakendus ja väljaränne, hoonete, energiavõimsuste jm. ressursside alarakendus, elanikkonna madal innovaatus ja ettevõtlikkus, aga ka riigi keskmisest suurem kuritegevus ja varakapitalistlikus ühiskonnas ohuna väljenduv hästiorganiseerunud tööliste rahutuste oht.¹⁵⁸ Monofunktsionaalsete asulate programmi lühituvustuse kohaselt oli programmi eesmärkideks piirkondade majandusstruktuuri mitmekesistamine ja uute töökohtade loomine, samuti olemasoleva oskustööjõu, ruumide ning võimsuste ärakasutamine.¹⁵⁹ Ilmselt tahtmatult on juba programmi eesmärkidesse sisse kirjutatud vastuolu, kuna mainitud oskustööjõud oli koolitatud valdavalt spetsiaalselt antud tööstusharu jaoks, mistõttu majandusstruktuuri mitmekesistamine – mida võib käsitleda sisuliselt riskide hajutamisenä – ei võimaldanud spetsiifilise tööstusharu hästi haritud spetsialistide efektiivset rakendamist teistes ettevõtlike valdkondades. Kummalisena mõjub ka asjaolu, et programmi seotud eesmärgid eeldasid juba *a priori*, et valdav osa monofunktsionaalsetes asulates tegutsevatest ettevõtetest lõpetab tegevuse ning ei näinud eesmärkidenä ette mitte meetmed toimivate ettevõtete tugevdamiseks, vaid pigem dominantsete tööstuste sulgemise järgsete tagajärgede mahendamiseks. Valitsusele esitatud kirjelduse kohaselt pidi monofunktsionaalsete asulate programm lisaks tööstusasulatele hõlmama ka tollal aktuaalset teemat, äsja demilitariseeritud vene sõjaväe objekte ja asundusi, kuid programmi järgmistes staadiumites ega toetuste eraldamisel neid asulaid selle programmi koosseisu enam ei arvatud.

Programmi ellurakendamise eest vastutas Majandusministeerium, mille juurde loodi 1996. aasta alguses Monofunktsionaalsete asulate programmi komisjon, mis otsustas sisuliselt nii asulate valiku kriteeriumid, erinevate olukordade parandamise meetmed kui järgneva kahe aasta jooksul toetuste eraldamise vahendite saajad.¹⁶⁰ Komisjoni liikmeteks määrati valdavalt erinevate ministeeriumide ametnikud.¹⁶¹ 1997. a. koondati valitsuse otsusega kõik regionaalpoliitilised programmid Siseministeeriumi, täpsemalt selle juurde moodustatud Eesti Regionaalarengu Sihtasutuse alla. Selle otsusega kadus ministeeriumitel, eriti aga ministritel

¹⁵⁷ ERA, f 5046, n 1, s 988. Eesti Vabariigi valitsuse istungi protokollid. 10.10.-12.10.1995, lk 202.

¹⁵⁸ ERA, f 5046, n 1, s 988, lk 203.

¹⁵⁹ ERA, f 5046, n 1, s 988, lk 210.

¹⁶⁰ Monofunktsionaalsete asulate programmi komisjoni protokollid. Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi (MKM) arhiiv.

¹⁶¹ Majandusminister Andres Lipstoki käskkiri 20.05.1996 nr 78. MKM arhiiv.

kohustus ning vastutus tegeleda poliitiliselt tülika valdkonna ehk regionaalpoliitikaga. 1999. a. kiitis valitsus heaks uue Eesti regionaalarengu strateegia, mille üheks kõige konkreetsemaks tagajärjeks oli monofunktsionaalsete asulate programmi lõpetamine 2000. aastal ning Eesti Regionaalarengu Sihtasutuse liitmine Ettevõtluse Arendamise Sihtasutusega.

Täpsemalt kiitis monofunktsionaalsete asulate programmi heaks värskelt kokku kutsutud Riigi Regionaalpoliitika Nõukogu 1995. aasta augustis ning Vabariigi Valitsus sama aasta oktoobris.¹⁶² 1995. aasta detsembris omavalitsusjuhtidele ja maavanematele suunatud lakoonilises tutvustuses on kirjas lühidalt ka programmi eesmärk: vähendada majanduslike meetmetega juba olemasolevaid ja võimalikke tekkivaid negatiivseid regionaalmajanduslikke ja sotsiaalseid ilminguid monofunktsionaalsete asulatega piirkondades.¹⁶³ Selle dokumendi kohaselt lähtutakse monofunktsionaalsete asulate määramisel maavalitsuste ja omavalitsusliitude hinnangutest; ainsa kriteeriumina on märgitud „ühe tegevusala või ühekahe ettevõtte domineerimine asula summaarses töötajate arvus“, samuti on kirjas, et „sihtalad on valdavalt tööstuslikud“. Programmi raames võimaldati taotleda toetust „pehmeteks“ tegevusteks: uuringud, ärikonsultatsioonid, seminaride korraldamine jms.

Olulise osa kõnealusest teadaandest aga moodustab programmi esialgsete sihtalade, st kandidaatasulate kaart 42 Eesti asulaga: Aravete alevik (Järvamaa), Aseri alevik (Ida-Virumaa), Aste alevik (Saaremaa), Imastu küla (Lääne-Virumaa), Inju küla (Lääne-Virumaa), Järvakandi alev (Raplamaa), Kaagvere küla (Tartumaa), Karksi-Nuia linn (Viljandimaa), Kavastu küla (Tartumaa), Kehra linn (Harjumaa), Koeru alevik (Järvamaa), Kunda linn (Lääne-Virumaa), Kurista küla (Jõgevamaa), Kärkna küla (Tartumaa), Lavassaare alev (Pärnumaa), Lehtse alevik (Lääne-Virumaa), Linna küla (Valgamaa), Lohusuu alevik (Ida-Virumaa), Meleski küla (Viljandimaa), Moe küla (Lääne-Virumaa), Oru linnaosa (Ida-Virumaa), Palivere alevik (Läänemaa), Puhja alevik (Tartumaa), Rakke alevik (Lääne-Virumaa), Ramsi alevik (Viljandimaa), Salutaguse küla (Raplamaa), Sangla küla (Tartumaa), Siimusti alevik (Jõgevamaa), Sindi linn (Pärnumaa), Sirgala linnaosa (Ida-Virumaa), Sompalinn (Ida-Virumaa), Sutlema küla (Raplamaa), Taebla alevik (Läänemaa), Toila alevik (Ida-Virumaa), Tohvri küla (Viljandimaa), Tootsi alev (Pärnumaa), Udriku küla (Lääne-Virumaa), Ulila alevik (Tartumaa), Varbola küla (Raplamaa), Viivikonna linnaosa (Ida-Virumaa), Võhma linn (Viljandimaa), Võhu küla (Lääne-Virumaa).

¹⁶² ERA, f 5046, n 1, s 988.

¹⁶³ Monofunktsionaalsete asula programmi toetusprintsipi tutvustus. 15.12.1995. a. Siseministeeriumi arhiiv.

Asjaolu, et selles nimekirjas pole Hiiumaad, Põlva- ja Võrumaad, ei tähenda seda, et nimekirjast puudunud maakondades „potentsiaalseid sihtalasid“ ei oleks olnud; pigem tähendab see seda, et ministeerium ei saanud maavalitsustelt soovitud informatsiooni. Seejuures on nimekirja lülitatud hulk asulaid, mille liigitamine monofunktsionaalseks või tööstuslikuks on üsna vaieldavad, näiteks Imastu, Kaagvere ja Udriku, kus asusid hooldekodud ja erikoolid. Niisamuti on selles nimekirjas paljude EPT-de (põllumajandustehnika tootmiskoondis) ja teiste ettevõtete filiaalide asulaid: Ramsil asus Viljandi EPT Ramsi maaparandusosakond, Linnal Valga EPT ja Taeblal Haapsalu EPT keskus, Tohvil Pärnu Ehitusmaterjalide Tehase Tohvri tsehh, Astel Tallinna Juveelitehase Aste tsehh.

Monofunktsionaalse tööstusasulate programmi kriteeriumid olid algselt üsna piiravad: Vähemalt 50% asula töötajatest olid hõivatud ühes ettevõttes või tootmisharus; domineeriv ettevõtte oli tööstuslik; asulas elas vähemalt 1000 elanikku.

Kuigi sisuliselt vastas komisjoni hinnangul loetletud kriteeriumidele 16 asulat Eestis, otsustati programmist välja jätta administratiivselt Kohtla-Järve linnaosadena arvel olevad asulad (Viivikonna, Oru, Sirgala, Sompa).¹⁶⁴ Arvestades Eesti väikest rahvaarvu, ei olnud üle 1000 elanikuga ühe-tööstuse asulaid kuigi palju. Esialgselt programmiga haaratud 13 asulat olid Kunda, Aseri, Kehra, Aravete, Rakke, Taebla, Palivere, Koeru, Järvakandi, Võhma, Tootsi, Puhja, Sindi. Juba järgmisel aastal jõuti tõdemuseni, et nimetatud kriteeriumid on üsna „diskrimineerivad“, jättes arvestamata mitmed sisuliselt monofunktsionaalsed tööstusasulad. Enamasti ei ulatunud selliste asulate rahvaarv 1990. aastate teisel poolel nõutud 1000 elanikuni. Juba järgmisel, 1997. aastal esitas Majandusministeerium programmi tööruhmale märgatavalt leebemate kriteeriumite alusel koostatud monofunktsionaalsete sihtalade nimekirjaga ettepaneku programmi laiendamiseks:

1. Harjumaa: Kehra ja Loksa linnad, Turba alevik
2. Hiiumaa: Kõrgessaare alevik
3. Ida-Virumaa: Aseri alevik, Kiviõli, Püssi linnad ja Kohtla-Järve linnaosad Oru, Sompa, Viivikonna
4. Jõgevamaa: Mustvee linn
5. Järvamaa: Aravete, Koeru ja Lehtse alevikud
6. Läänemaa: Palivere, Taebla ja Virtsu alevikud

¹⁶⁴ Monofunktsionaalsete asulate programmikomisjoni koosoleku protokoll nr 1, 22.04.1996. MKM arhiiv.

7. Lääne-Virumaa: Kunda linn, Moe alevik, Rakke alevik, Tamsalu alev
8. Põlvamaa: Veriora alevik
9. Pärnumaa: Lavassaare alev, Sindi linn, Tootsi alev
10. Raplamaa: Järvakandi alev
11. Saaremaa: Salme valla asulad
12. Tartumaa: Peipsiääre valla asulad, Puhja alevik, Rõngu alevik
13. Valgamaa: Linna küla
14. Viljandimaa: Mõisaküla ja Võhma linnad.¹⁶⁵

Loetletud asulate elu-olu ja majanduskeskkonna toetamiseks eraldatud summad olid problemaatiliste asulate hulka ja suurust arvestades paraku üsna tagasihoidlikud ning kulusid kas asulate kommunaalkollapsi vältimisele või väiksemate ettevõtjate toetamiseks. Üheks probleemiks kujunes pärast suurtootjate pankrotti kütmine, sest nõukogude perioodil ühendati paljudes monoasulatses elamud tööstuste katlamajadega. Nii ehitati programmi vahenditest siiani Orut küttev katlamaja, kuna senine turbal töötav tehase katlamaja lõpetas töö koos tehase pankrotiga.

1999. aastal toimus oluline suunamuutus Eesti regionaalpoliitikas: võeti vastu uus Eesti regionaalarengu strateegia. Muuhulgas kaotati monofunktsionaalsete asulate programm.

2014 vastu võetud „Eesti regionaalarengu strateegia 2014-2020“ monofunktsionaalseid tööstusasulaid kui eripärast majanduslikku ja sotsiaalset asulatüüpi ei maini.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Monofunktsionaalsete asulate programmi töörühma koosoleku protokoll nr 9, 26.02.1997. MKM arhiiv.

¹⁶⁶ Eesti regionaalarengu strateegia 2014-2020. -

<http://www.teaduspark.ee/UserFiles/Materjalid/Strateegiad/Eesti%20regionaalarengu%20strateegia%202014-2020.pdf>, (vaadatud 10.03.2015).

3.2 Kohanemiskeskused

3.2.1 Monoasulate rahvastiku koosseis ja prognoos

Kui uute tööstuslike monoasulate teke on väheneva rahvastikuga Eestis üsna ebatõenäoline, siis ometi pole välistatud vanaduspõlve-asulate teke. Arvestades asjaolu, et paarikümne aasta pärast moodustavad üle 60 aasta vanused inimesed ligikaudu neljandiku rahvastikust, on selliste spetsiifiliselt vanemate inimeste teenindamisele keskendunud asulate teke võimalik. Tegelikult on mõnede endiste monoasulate rahvastik juba praegu Eesti keskmisest oluliselt vanem ning olemasolev situatsioon sunnib omavalitsusi üha enam keskenduma just senioritele suunatud teenuste arendamisele. Nii moodustasid näiteks Mõisaküla linna ja Tootsi alevi rahvastikust 2011. aastal 65- aastased ja vanemad inimesed vastavalt 33 ja 32 protsenti, samas kui Pärnu rahvastikust moodustasid nad 21 ja Kärkla omast 20 protsenti, Eestis keskmiselt aga on üle 65- aastaste elanike protsent 17.¹⁶⁷ Demograafilise prognoosi kohaselt kasvab 2040. aastaks üle 65- aastaste osakaal riigi rahvastikust pea kahekordseks, ulatudes mõnes maakonnas üle 35 protsenti¹⁶⁸; juba praegu sama rahvastiku koosseisuga asulad aga ilmselt ei noorene, pigem jätkub praegune suundumus. Oletuslikult võib see tähendada seda, et 2040. aastaks on näiteks Tootsis poole elanikkonna vanus üle 65. Kindlasti ei tähendaks vanaduspõlve- spetsiaalasula teke uue asula ehitamist, pigem aga mõne olemasoleva asula suunitluse muutust ja uute teenuste väljaarendamist. Analoogiliselt suurtele tööstuskompleksidele võib vanaduspõlve-asula potentsiaalselt teenindada ka välisturge.

Suuremate monofunktsionaalsete tööstusasulate elanikkonnast moodustab enamuse venekeelne elanikkond, mille osakaal ületab keskmist venekeelsete inimeste protsenti Eesti rahvastikust. 2011. aastal, mil eestlaste osakaal enamike asulate populatsioonis on alates 1989. aastast pidevalt tõusnud, oli Maardu elanikkonnast eestlaste protsent 25%, Kehras 53%,

¹⁶⁷ RL001: Rahvastik elukoha, soo ja vanuse järgi 2011. - http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=RL001&ti=RAHVASTIK+ELUKOHA%2C+SOO+JA+VANUSE+J%C4RGI%2C+31%2E+DETSEMBER+2011&path=../Database/Rahvaloendus/REL2011/09Rahvastiku_paiknemine/04EI_ukoht_ja_soo-vanusjaotus/&lang=2 (vaadatud 20.04.2015).

¹⁶⁸ A. Tammur. Rahvastikuprognoos aastani 2040. – Statistikaamet. <http://www.slideshare.net/Statistikaamet/alis-tammur-rahvastikuprognoos-aastani-2040>. (vaadatud 20.04.2015).

Kohtla-Järvel 16%, Kiviõlis 39%, Sillamäel 5%, Kundas 64%, Aseris 46%, Loksal 31%.¹⁶⁹ Kohtla-Järve koosseisu kuuluvate monoasulate Viivikonna, Sirgala, Oru, Sompa kohta andmeid küll eraldi ei esitata, kuid neis asulates on rõhuv osa elanikest kindlasti venekeelsed. Teistes Eesti regioonides asuvate tööstusasulates ületab venekeelsete inimeste osakaal küll ümbritseva piirkonna keskmist, kuid jääb siiski kahekümne protsendi piiresse, nagu näiteks Puhjas ja Sindis. Virumaa ja Harjumaa tööstusasulates aga elab lõviosa Eesti monoasulate elanikest. Mitmetes endistes töölisasulates on ka keskmisest kõrgem töötuse protsent.

3.2.2 Akulturatsiooniprotsess

Kirde- ja Põhja-Eesti monoasulate rahvastiku valdavalt venekeelne vanem põlvkond on sündinud veel valdavalt Venemaal, keskealsed inimesed ja nooremad juba Eestis. Paljude monoasulate isoleerituse ja homogeense elanikkonna koosseisu tõttu on sidemed Eesti kultuuri ja eestlastega endiselt üsna nõrgad.

Eestivenelaste kohandumist Eestis on uuritud juba pikalt, muuhulgas on selle analüüsimiseks kasutatud John Berry akulturatsiooniteooriat¹⁷⁰, mille kohaselt on kohanemisel peamiselt neli vormi: assimilatsioon, integratsioon, separatsioon ja marginalisatsioon.¹⁷¹ Kui geograaf Tiit Tammaru tõdes 1997. aastal, et eestivenelaste peamiseks akulturatsioonivormiks on separatsioon, mille puhul näiteks võib inimesel olla küll eesti kodakondsus, kuid oma kodumaaks peab ta Venemaad, siis olukord ei ole vahepealsetel aastatel kardinaalselt muutunud. Seejuures on tuvastatud tihe seos integratsiooni ja töökoha vahel: nii on töökoha olemasolu ja kindlus selle säilimises oluline tegur ühiskondlike suhete arengus ning töötavad inimesed on enam integreerunud kui mittetöötavad.¹⁷² Nõustudes viimase seisukohaga, peab ometi mõnna, et integreeruda on võimalik ja inimeste jaoks ka vajalik ainult rahvustevaheliste pidevate kontaktide puhul. Silmas pidades asjaolu, et mitmete Kirde-Eesti asulate elanikkond on rõhuvas enamuses venekeelne, on kontakt eesti keele ja kultuuriga

¹⁶⁹ Statistikaameti andmebaas. RL222: Rahvastik elukoha ja rahvuse järgi. - http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=RL222&ti=RAHVASTIK+ELUKOHA+JA+RAHVUSE+J%C4RGI&path=../Database/Rahvaloendus/REL2000/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus/&lang=2 (vaadatud 5.03.2015).

¹⁷⁰ T. Tammaru, Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid. – Akadeemia 1997, nr 11, lk 2283.

¹⁷¹ Assimilatsioon on selline akulturatsioonivorm, mille puhul võetakse üle põhirahvus keel ja ja kombed nii era- kui ühiskondlikus elus. Integratsiooni korral õpitakse ja kasutatakse ühiskondlikes suhetes põhirahvuse keelt ja kombeid, isiklikus elus oma keelt ja kombeid. Separatsioon - ei peeta vajalikuks põhirahvuse keele ja kommete õppimist, kahe rahvuse omavahelised kontaktid on minimaalsed. Marginalisatsiooni korral ei õpita põhirahvuse keelt ega kombeid, kuid kaotatakse sidemed ka rahvuskaslastega.

¹⁷²T. Tammaru, Venelaste kohanemise regionaalsed erisused..., lk 2298.

harv. Eriti peab see paika monoasulate puhul, kus on tihtipeale Eesti keskmisest kõrgem pensioniealiste ja töötute hulk elanikkonnast. Seega on võimalused ja vajadused asulast lahkuda veelgi harvemad nagu ka kontaktid eestlastega, kel puudub hääbunud tööstuse puhul ka vajadus asulat külastada. Eesti keele mittevaldamine ei võimalda ka jälgida eesti ajakirjandust ning info jõuab inimesteni tihtipeale puudulikult või moonutatult. Isoleeritus nii mentaalselt kui füüsiliselt aga süvendab separatsiooni- ja marginalisatsioonitendentse veelgi.

Tiit Tammaru hinnangul on akulturatsiooniprotsessides väga oluline roll ka elamutüübil. Kõige paremini on integreerunud eramajade elanikud, kõige enam on separeerunud ja marginaliseerunud venekeelseid inimesi kortermajade asukate hulgas.¹⁷³ Tendents töötab ka vastupidises suunas: assimileerunud ja integreerunud venelased soovivad kõige enam elada eramajas. Kuna suurem osa monoasulate elanikkonnast elab justnimelt tehaste poolt rajatud kortermajades, muudab ka see aspekt integreerumise problemaatilisemaks. Kuigi mitmetes monoasulates on alates tsaariajast kerkinud ka eramukvartalid (Kehra, Kunda, Kiviõli), olid nende ehitajateks peamiselt eestlased.

3.2.3 Korterealamute erastamise järelmõjud

Eesti taasiseseisvumise järgse erastamisprotsessi järel said mitmetes monoasulates esimest korda elanikud kinnisvara omanikuks. Alates 18. sajandist kehtinud erinevate riigikordade – tsaarivõim, Eesti Vabariik, nõukogude võim, Saksa okupatsioonivõim ja jällegi nõukogude võim – ajal ei likvideeritud hoolimata kardinaalselt erinevatest ideoloogilistest platvormidest tööstuslikes monoasulates kehtinud paternalistlikku süsteemi. Olenemata sellest, kas tegemist oli eraettevõtte, natsionaliseeritud ettevõtte või riigiettevõttega, oli käitisel jätkuvalt kohustus hoolitseda ettevõttele kuuluvate tööliste elamispindade eest. Kinnisvaraomanikuks saamise rõõm jäi elanikel aga lühiaegseks, sest peagi selgus, et kortermaja elanikel tuleb kanda järjest tõusvaid kommunaalkulusid hoonetes, mida pärast valmimist ei olnud kapitaalselt remonditud. Kui suuremate ja elujõuliste linnade kortermajade omanikud said võtta laenu hoone remondi ja kommunaalkulude vähendamiseks vajalike rekonstrueerimistööde läbiviimiseks – soojustamine, küttesüsteemi ajakohastamine - siis monoasulate puhul ei olnud võimalik laenu saada nii elanikkonna tagasihoidliku sissetuleku kui kinnisvara madalaks hinnatud väärtuse tõttu. Hoonete seisukorra jätkuva degradeerumise tõttu aga kinnisvara hinnad pidevalt vähenesid. See protsess, mis sai alguse juba 1990. aastatel, on küll

¹⁷³Samas, lk 2299.

aeglustunud, kuid mitte peatunud. Ka sellistes (endistes) tööstuslikes monolinnades, kus suurettevõtte jätkuvalt töötab ja turumajanduse tingimustes on lisandunud selle kõrvale ka teisi tööandjaid, on kinnisvara hinnad üsna madalad. Lisaks ülalmainitud probleemidele on selle tendentsi üheks põhjuseks pidevalt kahanev populatsioon. Näiteks ühes edukamas monolinnas Kundas elas 1989. aastal 5000 inimest, 2000. aastal 3900 ja 2014. aastal 3360 inimest.¹⁷⁴ Niisiis on 25 aasta jooksul Kunda rahvaarv vähenenud 1700 inimese võrra, mistõttu on hinnasurve korterite müügi puhul märgatav, kuna sisuliselt puudub nõudlus. Kundas müügil olevate korterite keskmine ruutmeetri hind on käesoleval hetkel umbes sada eurot, kuid korteri saab soetada ka ühe Eesti keskmise palga eest.

Erinevalt polüfunktsionaalsetest asulatest töötab valdav osa monofunktsionaalse tööstusasula ühe kortermaja elanikest ühes ja samas ettevõttes; selle pankroti korral aga kaotavad korraga töö ka enamik maja elanikest. See loob olukorra, kus lisaks oma perele esmavajalike artiklite – toit, riided – hankimisele tuleb jätkuvalt tasuda korteri ja lisaks ka maja ühise ülalpidamise eest. Paljud pered on sellises olukorras sunnitud asulast uue töökoha otsimiseks ära kolima, mis aga paneb alguse üha kiirenevale hülgamise protsessile. Kuna ärakolinud korteritesse uusi inimesi ei koli ja ärakolinud inimestel puudub huvi ja võimalus mahajäetud korteri kulude eest tasuda, langeb majajäänud elanike õlgadele üha suurem ühiste kulude koorem. See sunnib majast lahkuma ka need inimesed, kes muidu oleksid seal võimalusel edasi elanud; korterite hind aga langeb hüljatud majades veelgi drastilisemalt, sest maja olukorra päästmiseks on kriitiline piir juba ületatud.

3.2.4 Hüljatud hoonestuse perspektiivid: regeneratsioon, lammutamine.

Kuna mõningate monoasulate populatsioon on taasiseseisvumise perioodil oluliselt kahanenud, on tulemuseks paljude kortermajade tühjenemine, sh ka asulate keskel (Sompa, Aseri, Oru). "Tondilosside" psühholoogiline mõju on reeglina linnakeskkonnas psühholoogiliselt häiriv, olles elanike jaoks nii võimalik ohuallikas kui meeldetuletus asula allakäigust. Eriti viimane mõjub varem privilegieeritud seisuses olnud monoasulate elanikele demoraliseerivalt, suurendades nii ükskõiksust ümbritseva keskkonna suhtes kui potentsiaalselt kuritegevust. Sotsiaalne rahulolematuse suunatakse aga valdavalt nõukogude korra varemetele kerkinud riigi suunas. Paljude monoasulate elanike veendumuse võtab

¹⁷⁴ Statistikaameti andmebaas. Rahvastik elukohta, soo ja vanuse järgi. - <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=RL001&lang=2> (vaadatud 5.03.2015).

kokku järgnev Viivikonnas kuulnud arvamus: "что советское власть построен, эстонское власть уничтожает". Kui varem tundsid monoasulate elanikud uhkust oma kodukoha üle, siis pärast taasiseseisvumist toimunud degeneratsioon on arusaadavalt põhjustanud neis masendust. On mõistetav, et inimeste rahulolu neid vahetult ümbritseva keskkonnaga, muuhulgas ka heakorraga, määrab suures osas ka nende rahuolu nii ühiskonnakorraldusega laiemalt kui oma eluga.

Nagu ülal mainitud, on monoasulate puhul võrreldes teiste Eesti asulatega senisest rohkem mahajäetud ja tühja hoonestust. Sõltuvalt asulast võib kas osaliselt või kogu ulatuses hüljatud olla nii tehasekompleks kui eluhooned koos ühiskondlike hoonetega. Esindatud on kõikvõimalikud kombinatsioonid alates täiesti mahajäetud asulatest (Lehtse turbatööstuse Rabasaare asula) kuni täies elujõus asulateni (Kehra), kus hüljatud hoonete protsent asula hoonestusest on äärmiselt väike. Kehra on siiski erand, mille kasuks räägivad mitmed positiivsed punktid: jätkuvalt töötab peamine kohalik tööandja tselluloositehas, lisaks on Kehra kujunenud lähima ümbruskonna keskuskohaks pakutavate teenuste (kauplused, kool) tõttu. Ühtlasi on Kehra suhtelise läheduse ja hea transpordiühenduse tõttu muutunud ka Tallinna satelliitlinnaks, kus käib igapäevaselt tööl suur osa elanikest. Teatud stabiilsusest hoolimata lammutati siiski 2013. aastal kasutuseta 1958 valminud dekoorita, kuid stalinistliku vormiga Kehra kultuurimaja. Satelliitlinnaks on kujunenud suuresti ka Sindi, mille elanikud käivad tööl ja tarbivad teenuseid valdavalt Pärnus. Samuti on „magalateks“ muutunud mitmed Ida-Virumaa monoasulad: Oru, Sompa, Kukruse.

Tühjade, reeglina hüljatud kortermajade edasisi perspektiive analüüsidest saab lähtuda kahest teesist: esiteks, hoonestuse kas samas või uues funktsioonis kasutuselevõtt - regeneerimine - või lammutamine. Regeneerimise ehk hoonestuse rekonstrueerimise ja uuesti kasutuselevõtt saab toimuda mitmete soodsate eeltingimuste kokkulangemisel: esiteks peab asulas või ka väljaspool asulat olema sellest huvitatud eraisikuid, ettevõtteid või omavalitsus; teiseks, regeneerimisel peab olema finantseerija – kas eraisik, ühistu, ettevõtja, riigi- või munitsipaalsektor, Euroopa Liidu fondid või nende kombinatsioonid; kolmandaks, asula peab olema kasvõi perspektiivselt sedavõrd elujõuline ja jätkusuutlik, mis julgustaks ettevõtjatel asulas tööd alustada või soodustaks inimestel ise alustada ettevõtlusega.

Seni on monoasulates kas suuremal või vähemal määral viidud omavalitsuse eestvedamisel läbi nii hüljatud tööstushoonete kui elamute lammutamist. Kõige aktiivsemalt on seda tehtud Orul, kus mahajäetud hoonestuse probleem keset asulat oli ka kõige teravam, aga seda on

tehtud ulatuslikult ka suurema elanikkonnaga Kiviõlis, Aseris, Ahtmes. Võib eeldada, et sama protsess jätkub mitmetes monoasulates, kus omavalitsus soovib tühjade eluhoonete lammutamisega säilitada asula säilinud elanikkonda ja tagada heakorda ehk „viisakat“ ilmet.

Peab siiski tõdema, et tööstuslikes monoasulates on ettevõtlusega alustamist soovivate inimeste hulk nii objektiivsetel kui subjektiivsetel põhjustel üsna väike. Samas võib neis asulas elada unikaalsete tööoskustega inimesi, kelle teadmisi ja kogemusi on teoreetiliselt võimalik rakendada mõnel varasema tööülesandega haakuval erialal.

Veelgi enam kui kortermajade puhul, tekitab küsimusi tühjalt seisvate tootmishoonete saatus, mis on aktuaalne mitmetes monoasulates. Nii näiteks seisab jätkuvalt kasutuseta 1975 valminud Võhma modernistlik lihakombinaadi kompleks, Ellamaal 1923 valminud ekspressiivne elektrijaam, Tootsi kahes etapis (1938, 1958) valminud briketitehas, Kunda (1893) ja Sindi (1931) tehaste soojuselektrijaamad, Meleski 1860. aastatel tööd alustanud „uus“ klaasivabrik, 19. sajandi esimesest poolest pärinevad Rõika vesiveski ja ait, 1830. aastatest pärinev Sindi kalevivabriku ajalooline tootmiskompleks, mille viiekorruline peahoone on varemeis. Varemeis on ka Kunda I tsemendivabriku veskid ja Aseri tsemenditehase säilinud tootmishooned.

3.2.5 Gentrifikatsioon

Juba alates 20. sajandi keskpaigast hakkas Põhja-Ameerika ja Lääne-Euroopa linnades aset leidma protsess, kus vaesema elanikkonnaga ajalooliselt töölisklassiga asustatud piirkonnad kesklinna lähedal renoveeriti ja rehabiliteeriti sotsiaalselt ja majanduslikult kõrgema klassi elamupiirkondadeks. Neid piirkondi iseloomustab reeglina hea ühendus kesklinnaga ja spekulatiivselt suur rendivahemik maa tegeliku ning võimaliku väärtuse vahel. Lisaks empiirilistelt mõõdetavatele aspektidele aga määravad rehabiliteeritavate piirkondade potentsiaalset kvaliteeti ka esteetilised kategooriad, sealhulgas arhitektuuriajalooline väärtus.

¹⁷⁵ Positiivset taaselustamisprotsessi on nimetatud valdavalt gentrifikatsiooniks või ka piirkonna taastamistsükliks. Eestis algas gentrifikatsioon pärast Nõukogude Liidu lagunemist, esmalt 1990. aastatel Tallinna vanalinnas ja seejärel 2000. aastatel kesklinna ümbritsevates

¹⁷⁵ L. Mürsepp, *Industriaalpiirkondade taaselustamisprotsess. Elamisruum Tallinna konverteeritud tehasehoonetes*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2013, lk 10. Kättesaadav Tallinna Ülikooli raamatukogus.

miljööväärtuslikes puitasumites.¹⁷⁶ Samal perioodil rekonstrueeriti ka esimesed Tallinna kesklinna piirkonnas paiknevad tööstushooned äri- ja eluhooneteks; varasematest näidetest võib tuua Tallinnas Narva maanteel asunud "Eesti Kaabli" ja "Punane RET" nõukogude ajal ehitatud tootmishoonete kohandamise ärifunktsiooniks või "Ilmarise" masinaehitustehase kompleksi rekonstrueerimise korterelamuteks. Gentrifikatsioon toimub ka Tartus, kus näiteks on ajalooliselt vaesema elanikkonnaga ja modernistliku elukäsitluse järgi nii füüsiliselt kui moraalselt amortiseerunud Supilinna piirkond muutunud ihaldusväärseks elupiirkonnaks.

Rehabilitatsiooniprotsessi käivitajaks võib võrdselt majanduslikele kaalutlustele või isegi ennekõike olla piirkonna või hoone arhitektuuriajalooline väärtus. Sümbolse väärtusena tajutav arhitektuuriajalooline väärtus omandab seeläbi ka majandusliku väärtuse, viies omakorda kinnisvarahindade kasvule. Perifeersemates piirkondades võib majandusliku väärtuse kerkimise kontsentrilise mõju laienemine ümbruskonnale siiski peatuda, kui sümbolobjekti rekonstrueerimine ei too piirkonnas kaasa töökohtade kasvu või ei parane märgatavalt juurdepääs seni isoleeritud asukohta. Sellisel juhul on tulemuseks vaid rekonstrueeritava objekti väärtuse tõus, viimaste näidete hulka kuuluvad näiteks mitmed Eesti restaureeritud mõisad.

Eestis on gentrifikatsioon piirdunud Tallinna ja Tartu linnasiseste või linnalähedaste piirkondadega; valdavalt on gentrifikatsiooni piiravaks teguriks ajaline kaugus tsentrumist, kuna enamik potentsiaalsest sihtgrupist on keskusega vahetult seotud. Nii on transpordivõimaluste paranedes Tallinna ja teiste suuremate linnade valgalade territoorium üha kasvanud, haarates olulisemate liiklusveenide – maanteed, raudteed – ääres endasse kogu Harjumaa, kohati isegi laiema ala. Nii on endistest või ka praegustest monoasulatest muutunud keskuste satelliitideks Sindi Pärnule ja Kehra Tallinnale. Üksiti võib Sompat lugeda Kohtla-Järve ja Oru Jõhvi ning Sirgalat ja Viivikonda Sillamäe satelliitasulateks. Loetletud asulad on muidugi äärmiselt erinevas seisus: kui Viivikonna ja Sirgala on valdavalt väljasurnud kummituslinnad, Somp ja Oru heitlevad säilimise nimel, siis Sindi ja eriti Kehra on täiselujõus asulad. Seega on transpordiühendus keskustega üks olulisemaid aspekte, mis võimaldaks ka monoasulaid elavdada just nooremate ja aktiivsete, kuid majanduslikult veel tagasihoidlike võimalustega peredega.

Kultuuriline ja majanduslik kapital

¹⁷⁶ samas, lk 6

Hoone või asula säilimisel omab suurt kaalu külaliste, eelkõige aga seal elavate elanike hinnang kas mõne üksiku hoone, asula või laiema piirkonna kultuurilisele väärtusele. Oluline roll kultuurilise väärtuse kõigepealt esiletoomisel ja seejärel transformeerumisel majanduslikuks väärtuseks on spetsialistidel: ajaloolastel, arhitektidel, sisearhitektidel. Bourdieu seisukohast muudab igapäevase objekti teistest eristuvaks oskus anda sellele esteetiline väärtus. Sotsiaalne ruum on tema arvates määratletud kultuurilise ja majandusliku kapitali poolt, millega on enim varustatud ühiskonna kõrgemad kihid; ettevõtete omanikel on näiteks rohkem majanduslikku kui kultuurilist kapitali ja ülikoolide õppejõududel enamasti vastupidi. Loetletud omadustele võib lisanduda sümboolne kapitali, mis lisab teistele kategooriatele väärtust. Seejuures on kunstimaailmas (*Art World*) või Bourdieu termini kohaselt kunstiväljal tegutseva kunstniku kapital just sümboolne kapital ning vaid samal väljal tegutsevad teised kunstnikud saavad anda tema tegevusele tunnustuse.¹⁷⁷ Kandes selle teooria arhitektuuripärandi valdkonda, eristavad mõnda objekti hoonemassiivist väärtuslikuna just sellel väljal tegutsevad spetsialistid, arhitektuuriajaloolased, arhitektid.

See on seda olulisem, et pahatihti ei näe kohalikud elanikud oma ümbruskonnas väärtust, ühest küljest on kindlasti põhjuseks meelt nüristav igapäevane kokkupuude, teiseks puudub eripära ja võib-olla et ka väärtuse tajumiseks kaugem vaatenurk. *Kotipaikkasokeuse* (kodupimedus) üheks tunnusjooneks on hoonete koormamine sotsiaalse ajaloo taagaga, mistõttu lammutatakse töölisasulates ja –linnaosades tihtipeale esimestena just tööliste barakid kui niru elukvaliteedi kehastajad ja hüljatud tööstushooned kui elu- või looduskeskkonna reostamise sümbolid.¹⁷⁸ Nii on vaja kohalike inimeste identiteeti rikastada uute kihistustega või senised arusaamad hoopiski ümber pöörata, et nad hakkaksid senisest enam väärtustama oma kodukoha materiaalsel ja vaimset tööstuspärandit. Seda võimaldaks taasluua tööstuspärandit asula identiteedi vundamendina, mis oleks spetsiifiliselt sellele asulale omane lugu, jutustus.

3.2.6 Loodus- ja elukeskkonna kvaliteet

Mitmete tööstusasulate puhul on nende väärtust elukeskkonnana oluliselt halvendanud suurettevõtte tekitatud kahjud keskkonnale, mis on mõjunud laastavalt ka elukvaliteedile.

¹⁷⁷ P. Bourdieu, *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn: Tänapäev, 2003.

¹⁷⁸ K. Wartainen, *Identiteetti Högforsin uudistumisen lähtökohtana. - Teollisen yhdyskunnan murros. Tapaus Högfors: Vanha perinne ja uudet visiot. Toim. H., Schulman. Helsinki 1991, lk 23.*

Meid ümbritseva loodusliku keskkonna kaitsele ei pööratud õigupoolest tähelepanu enne 1960. aastaid, mil massilise industrialiseerimisega kaasnes keskkonnaseisundi järsk halvenemine. Suurtööstuste tekitatud kahju loodusele on täheldatud juba 19. sajandi teisest poolest, mil arenes tormiliselt keemiatööstus ja arendati välja näiteks tselluloosi tööstusliku tootmise protsess. Suurimateks Eesti looduskeskkonna saastajateks osutusidki paberi- ja tselluloositööstus, tsemenditööstus ja 20. sajandil fosforiidikaevandamisest põhinev väetise- ja põlevkivikeemiatööstus. Nii mõjus halvavalt Pärnu kui kuurortlinna mainele ja linna elukvaliteedile sinna 1900 rajatud Euroopa suurim tselluloositehas Waldhof, mille arvukatest korstnatest tõusev paks kiviõesuits kattis linna ja tootmisprotsessist eralduv mürgine vesi muutis Pärnu jõe haisvaks kollektoriks. Ka Eesti Vabariigi perioodil ei pööratud vee ja õhu puhastamisele sisuliselt mingit tähelepanu. Nõnda kurdeti pärast Kehra tselluloosikombinaadi tööle hakkamist kohalikus lehes, et ümbruskonna kaevuvesi on rikutud ning et tehastest allavoolu on kogu jõgi ujumiseks ja loomade jootmiseks kõlbmatu, mida ilmestasid ka surnud kalad. Kohati pöördumatut kahju Eesti loodusele on teinud ekstsessiivne põlevkivitööstus Kirde-Eestis, kus maa-aluse ja maapealse kaevandamisega on rikutud põhjavee võrk, põlevkivikeemia on mürgitanud jõed ja suured territooriumid on täidetud aheraine- ja tuhamägedega ning mahajäetud karjääridega. Nõukogude perioodil muutus looduskaunis asupaigas olev Kunda kurikuulsa mainega tööstusasulaks, kus filtreerimata korstnatest pärinev suits kattis sudu ja peene tolmu kogu linna, meenutades 1970. ja 1980. aastatel stalkerlikku apokalüptilist maastikku. Niisamuti reostas ulatuslikult loodust Maardu keemiakombinaat, mis kaevandas ka fosforiiti. Tulenevalt tootmisprotsessi iseärasustest saastas loodust vähem turbatööstus, sealhulgas briketitööstus ja tekstiili- ning toiduainetetööstus. Looduslikku ökosüsteemi häirivad ka mitmed tööstuste poolt jõgedele rajatud paisud, mille abil enne elektritootmise algust käivitati mehaaniliselt vabriku sisseseadet (nt Rõika), seejärel toodeti elektrit (Kunda) ja tänaseni kasutatakse tootmisvee haardeks (Kehra).

Kuigi alates 1970. aastatest püüti paiguti tegeleda tehastest väljutatava vee ja õhu puhastamisega, ei andnud see ülepaisutatud tööstuse osakaalu ja alaväärtusliku puhastustehnoloogia tõttu sisuliselt mingit mõõdetavat tulemust. Ehkki looduskeskkonna reostamise probleemi tajus ühiskond üha teravamalt, puudus sel tsentsuuri ja partei juhtkonna *laissez faire* mentaliteedi tõttu reaalne väljund. 1980. aastate keskpaigas kavandatud fosforiiditootmise ulatusliku laiendamise kava sattus EKP uue juhi Gorbatšovi initsieeritud *glasnosti* reformi ajal esmakordselt avalikult terava kriitika alla ja nimetati fosforiidisõjaks.

Taasiseseisvumise järgsel perioodil on looduskeskkonna olukord paranenud nii arvukate nõukogude väeosade kui tööstuste sulgemise, aga ka tootmise säilitanud tehastele märksa efektiivsemate puhastusseadmete paigaldamise tõttu. Ka Sillamäe radioaktiivsete jäätmete hoidla isoleeriti viimaks ümbritsevast loodusest. Seetõttu on elukeskkonna kvaliteet oluliselt tõusnud ka jätkuvalt töötavate suurtööstustega asulates Kehras, Kunda, Kohtla-Järvel, Kiviõlis.

Jätkuvalt töötavad monoasulad

Mitmetes tööstusasulates on pärast 1990. aastate keerulisi aegu õnnestunud enamasti uue omaniku käe all tootmist jätkata. Nii toodetakse Kehra tselluloosivabrikus jätkuvalt tselluloosi ja jõupaberit (ill 26), Aseri tellisetehases telliseid, Kunda tehases tsementi, Kiviõli ja Kohtla-Järve vabrikutes põlevkiviõli, Järvakandi klaasitehases taarat, Puhja kõrval asuvas Sangla briketitehases briketti, Sindis töödeldakse väiksemas mahus tekstiili, Rakkes toodetakse

26. Kehra tselluloositehase ajaloolised tootmishooned on algses funktsioonis kasutusel. arh. J. Ostrat, ins. F. Adoff, 1938.

endiselt lupja ja Püssi tehases puitlaastplaate. Erinevaid turbatooteid freesturbast alusturbani tehakse jätkuvalt Ulila, Lavassaare, Turba rabades, kuigi viimaste näidete puhul on tänu tehnika hüppelisele arengule kordades vähenenud töökäte arv. Seejuures on tegemist Eesti

mastaabis suurte tööstustega ja vastavalt sellele ka suurte asulate või linnadega. Järjepidevalt töötav tehas on suutnud asulas tagada inimestele teatud hulga töökohti.

3.2.7 Kultuuripärandi kaitse

Eesti monofunktsionaalsete tööstusasulate hulgas on teatavasti väga eripalgelisi asulaid erineva suhtelise väärtusega kultuuri- ja arhitektuuriajaloolise pagasiga. Traditsiooniliselt on enam hinnatud vanemate perioodide arhitektuuriansamblid või hooned, see kehtib üldiselt ka tööstuspärandi kohta. Seda tunnetuslikku eristust rõhutab ka riikliku kaitse all olevate objektide nimekiri, mille tööstuspärandi osas on enamik 19. ja 20. sajandi alguses kuni I maailmasõjani ehitatud hoonestus. Monofunktsionaalsete asulate arhitektuuripärandist on riikliku kaitse vääriliseks hinnatud kõige rohkem Kunda linna ja tehase ajaloolisemat hoonestust, Sindi tehase ja tööstusasula 19. sajandi esimese poole kihistust, ekspressiivset Ellamaa elektrijaama, Rõika ja Meleski klaasimanufaktuuri ning Aseri tsemenditehase tootmishooneid, huvitava erandina on kaitse all ka II maailmasõja järel ehitatud pitoreskne Sompka kaevanduse peahoone. Loetletud kultuuripärand kuulub tõepoolest Eesti tööstuspärandi paremikku. Samas tekib paratamatult küsimus, kas ja milliseid objekte või alasid ning millistel tingimustel võiks tööstuslikest monoasulatest kaitsealuste objektide nimekirja täiendavalt lülitada. See eeldab probleemi püstituse analüüsi mitmetest erinevatest vaatenurkadest, kuivõrd pärandi kaitsega kaasnevad mitmed seadusandlikest regulatsioonidest johtuvad piirangud ja kohustused. Lisaks arhitektuuriajaloolisele või majandusajaloolisele hinnangule peab sellisel juhul arvesse võtma ka majanduslikke, sotsiaalseid ja regionaalpoliitilisi tahke, samuti analüüsima olemasolevat olukorda ja võimalikke arengustsenaariume.

Nagu eelpool mainitud, leiab mitmetes monoasulates aset hääbumise viimane staadium, kus sotsiaalse tugitaristu – kauplused, arstiabi – ja töökohtade kadumise tagajärjeks on tööeline ja -võimeline elanikkond kiirelt kahanenud. Neis asulates, nt Lehtse (Rabasaare), Viivikonna, Sirgala, puudub ka märkimisväärne majanduslik potentsiaal ettevõtluse arenemiseks ja geograafilise isoleerituse tõttu ka gentrifikatsiooniprotsessi tekkeks, mistõttu on nende rehabilitatsioon üsna ebatõenäoline. Kuigi nt Rabasaare asula väärriks kohaliku kaitse kehtestamist, ei oleks selline tegevus ilmselt perspektiivikas. Peamiseks probleemiks võimaliku kaitse puhul, kas siis omavalitsuse või riigi tasandil, ongi mainitud asulate elujõulisus; see kehtib eriti sellises situatsioonis, kus mälestistele kehtivaid piiranguid ei

kompenseeri riigipoolne abi nende säilitamiseks või korrastamiseks. Elujõulisuse printsiipi kui riikliku kaitse kohaldamise hindamisel olulist kategooriat rõhutab ka 2012. aastal lõppenud laiaulatusliku „Eesti 20. sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamise ja analüüsi“ lõpparuanne.¹⁷⁹

Ometi asuvad mitmetes Eesti monofunktsionaalsetes asulates mitmed institutsionaalsel tasandil tähelepanu, kaitset ja abi vajavad hooned ja rajatised, mis on kas tüüpiliste, ainsate, esimeste või silmapaistvamatenä peegeldavad oma tööstusharu tootmise arengut ja selle ümber kasvanud elamist. Nende hulgast võib lugeda näiteks Rakke ajaloolise lubjapõletuse ringahjude varemeid koos ainulaadse dekoreeritud korstnaga (ill 27), Tootsi ajaloolist briketivabrikut ja algse tööstusasula hoonestust.

27. Rakke 1910 valminud ringahjude varemed koos hästisäilinud korstnaga, kuhu on lisaks pitskirjale sisse laotud nii valmistamise aasta kui omaniku nimi

„Eesti 20. sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamise ja analüüsi“ programmi raames koostatud maakondlikes ülevaadetes on samuti käsitletud tööstuslikke monoasulaid. Nii näiteks soovib Triin Ojari Harjumaa idaosa ülevaates moodustada Kehra tselluloositööstuse

¹⁷⁹ Eesti 20. sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamise ja analüüsi“ lõpparuanne .- ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/XX_saj._arhitektuur/projekti%20dokumendid/lopparuanne.pdf (vaadatud 03.04.2015).

kompleksi ja selle kõrvale ehitatud algse, nn Vana asula kaitsmiseks miljööväärtuslik ala¹⁸⁰, Tartumaa ülevaates soovitatakse kaitse alla võtta Tartu linnaarhitekti Arnold Matteuse projekteeritud Ulila elektriijaama kontorihoone (ill 28) ja säilitada Teise maailmasõja-eelsete elamute kaitseks moodustatud miljööväärtuslik ala.¹⁸¹

28. Ulila elektriijaama kontorihoone. Arh A. Matteus, 1933. Peaukse kohal on omanikku tähistav Tartu linna vapp

Raplamaa inventariseerimise raames tehti ettepanek luua Järvakandi asulas miljööväärtuslik piirkond ja võtta arvele Kohila paberivabriku 20. sajandi alguses ehitatud töölisasumi hoonestust¹⁸², Lääne-Virumaa ülevaates nähakse ette Rabasaare dokumenteerimist¹⁸³ ja Harjumaa lääneosas Turbas mitmete Eesti vabariigi ajal ehitatud elumajade arvele võtmist.¹⁸⁴ Ida-Virumaal, kus olemasolevaid või endisi monofunktsionaalseid asulaid on kõige rohkem, teeb koostaja Lilian Hansar inventariseerimise raames ettepaneku luua Küttejõu asumis ja Kiviõli linnas Eesti vabariigi aegse hoonestusega miljööväärtuslikud piirkonnad ning võtta

¹⁸⁰ T. Ojari, Harjumaa idaosa 20. sajandi ehituspärandi inventeerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008, lk 9-11. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

¹⁸¹ E. Tamm, T. Kimmel. Tartumaa kaitsmata ehituspärand. Käsikiri. Tartu, 2010, lk 79. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

¹⁸² M. Karu, Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise programm: Rapla maakond, inventariseerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis

¹⁸³ M. Kalm, Lääne-Virumaa XX sajandi ehituspärand. Käsikiri. Tallinn, 2010, lk 42.

¹⁸⁴ L. Välja. Eesti XX sajandi arhitektuur. Inventeerimine ja esmased ettepanekud. Lääne-Harjumaa. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

kaitse alla nii Kiviõli kui Kohtla-Järve põlevkiviõli tehaste algne hoonestus. Lisaks soovitatakse riiklikku kaitset kohaldada mitmetele Aseri, Kohtla-Järve ja Sillamäe nõukogude perioodi ehitistele ning moodustada neis linnades miljööväärtuslikke alasid, Sillamäe stalinistliku arhitektuuriga kesklinna kaitsmiseks moodustada koguni muinsuskaitseala.¹⁸⁵

Paraku seisavad mitmed juba kaitse all olevatest objektidest varemtes või tühjana (ill 29); Aseri ja Kunda tsemenditööstuse ajaloolise hoonestuse varemed on ilmselt plaanis sellisena ka tulevikus eksponeerida. On mõistetav, et osa Eesti arvukast ja suuremahulisest ning -mõõdulisest tööstuspärandist ei leiagi pärast tootmise lõpetamist enam uut funktsiooni ja otstarbeta hoonestus kipub kiirelt lagunema. Analoogne probleem on mitmete endiste monoasulate tööstushoonetega, muuhulgas Tootsi briketivabrikuga (ill 30), mille suur maht ei võimalda seda kohandada ilmselt Tootsile sobivaks väiketootmiseks, suure hoone hooldus, sh katuseremont aga tekitab omanikule pidevalt lisakulusid. Muuhulgas on vajalik hoone hoida suletuna, vältimaks vandalismi ja hooletusest juhtuvaid õnnetusi. Samas on see ainus meetod otsustamaks hoone edasist saatust, mis ei pruugi selguda ühe või isegi kahe aasta jooksul; tehase ainulaadse sisseseade säilitamine *in situ* ja vabriku konserveerimine aga oleks nii kultuuriajaloo kui kohaliku identiteedi seisukohast oluline. Lammutamisele või hülgamisele mõistliku alternatiivi leidmine nõuab muidugi erinevate valdkondade asjatundjate ühist ja sihikindlat tegutsemist rehabilitatsiooni saavutamiseks.

¹⁸⁵ L. Hansar, Ida-Virumaa: 20. sajandi arhitektuuri inventeerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

29. Kunda I tsemendivabriku 1871 valminud klinkriveski on varemetes. Arh oletatavalt Fr. W. Alisch

30. Tootsi briketivabrik. Ins D. Tõnisberg, 1937-38.

KOKKUVÕTE

Magistritöö eesmärgiks on uurida Eesti monofunktsionaalsete asula arenemislugu ja selle urbanistliku fenomeni kultuuriloolisi assotsiatsioone ning teoreetilisi lähtekohti. Samuti on töö eesmärgiks kaardistada uuritavate asulate stratifikatsioon tüpoloogia ja rajamise perioodi järgi.

Sellele teemale on tähelepanu pööranud mitmed teadusharud. Kõige põhjalikumalt on monofunktsionaalsete asulate taasiseseisvumise järgset situatsiooni uurinud majandusteadlased, eesmärgiga kirjeldada tööstuslike spetsiaal- või monoasulate kohanemiskeskuste eripärasid. Sotsiaalteadused on käsitlenud samuti taasiseseisvumise järgset sotsiaalset olukorda asulates, kus peamise tööandja pankroti tõttu on suur osa elanikkonnast kaotanud töökoha. Arhitektuuriajaloo raames on kirjeldatud monoasulate planeerimist ning uuritud üksikute tööstuste ja asulate kujunemist.

Monoasulate rajamine assotsieerub ühiskondlike ja poliitiliste utoopiatega, mille algus ulatub Antiik-Kreekasse ja mille olulisemad kirjandus- ja ühiskonnaajaloolised tekstid pärinevad renessansi perioodist. Thomas More' „Utopia“, Tommaso Campanella „Päikeselinn“ ja Francis Baconi „Uus Atlantis“ kirjeldavad alternatiivseid linnriike, mille ühiskondliku korralduse sotsiaalsed reformid on inspireerinud mitmeid hilisemate sajandite mõtlejaid. 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi esimestest kümnenditest pärinevad mitmed linnaehituslikud utoopiad ja ettepanekud, mis on suuresti mõjutanud modernistlikku linnaplaneerimise teooriat ja praktikat. Mitmetes monoasulates kajastuvad aja jooksul muutunud ideoloogilised tõekspidamised ilmekalt nii planeerimises kui arhitektuuris.

Monofunktsionaalsete tööstusasulate rajamine Euroopas ulatub industrialiseerimise eelsesesse perioodi, Rootsis kui Põhjamaade kõige varasemas tööstuslikus riigis rajati monoasulaid juba uusajal. Soomes langeb nende arvukam asutamine 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi esimeste kümnenditesse; Lätis asutati sarnaselt Eestile ka veel nõukogude perioodil mitmeid tööstusasulaid. Venemaal 1930. aastatel alustatud forsseeritud industrialiseerimine ja eklektilise stalinistliku arhitektuuri ning linnaplaneerimise printsiipide levik suunas otseselt Kirde-Eesti põlevkivitööstuse arendamist ja sinna monoasulate rajamist.

Eestis on esindatud mitut liiki monoasulaid, neist peamised on militaar-, põllumajandus- ja tööstusasulad. Nii militaar- kui põllumajanduslikud linnalised asulad iseloomustavad enamasti

spetsiifiliselt nõukogude ajajärgu kollektiviseerimist ja militariseerimist. Tööstuslikke monoasulaid eristab muuhulgas nende monofunktsionaalsuse ulatus, st osad asulad on rajatud varem asustamata kohtadesse ning olid asustamisest kuni taasiseseisvumiseni ühe ettevõtte asulad, teistes asulates on algselt ühe ettevõtte jaoks rajatud asulas tekkinud ka teisi ettevõtteid, muutes asula niisiis polüfunktsionaalseks. Niisamuti eksisteerib või on eksisteerinud selliseid monoasulaid, kus hiljem dominantseks muutunud tööstus rajati juba asustatud punkti.

Monoasulate kronoloogilisel liigitamisel selgub, et tööstuslike monoasulate rajamine kasvas eksponentsiaalselt: kui esimesed konventsionaalsed tööstusasula Rõika ja Meleski rajati 1795, järgmisena Sindi 1833 ja Kreenholm 1857, siis 19. sajandi lõpus tekkis neid üha tihedamas tempos. Tööstusasulate rajamine saavutas oma kõrgaja üllatuslikult Eesti Vabariigi ajal, mil rajati koguni 12 tööstuslikku monoasulat. Pärast sõda uute asulate rajamise tempo aeglustus ning lõppes 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses Oru ja Sirgala rajamisega.

Monoasulate puhul on üheks teistest asulatest eristuvaks asjaoluks tihtipeale ka rahvastik, kus demograafilised protsessid avalduvad eriti jõuliselt. Asula rajades tekkisid olukorrad, kus eriti asula esimestel aastakümnetel vanemaealised inimesed asulast sootuks puudusid ning tööliste lapsed moodustasid väga suure osa asula elanikkonnast. Samas on tänapäevaks paljudes monoasulates see protsess jõudnud teise äärmusesse, kus Eesti keskmisest oluliselt suurem protsent inimesi on pensioniealised. Monoasulate populatsiooni kiire kasv nõukogude perioodil saavutati eelkõige venekeelse töölistkonna migratsiooni abil, mistõttu on kõik Kirde-Eesti tööstuslinnad kas täielikult või rõhuvas enamuses venekeelsed; suure venekeelse rahvastiku protsendiga on ka mitmed suuremalt jaolt eestikeelses ümbruskonnas asuvad tööstuslinnad, nt Kunda, Kehra, Loksa.

Nõukogude, täpsemalt stalinistlikku majandusgeograafilist planeerimist iseloomustab kujukalt aastatel 1947-50 „Estonprojekti“ koostatud Kirde-Eesti põlevkivibasseini üldplaneering, mille kohaselt oleks nii praegusele Ida- kui Lääne-Virumaale rajatud mastaapne põlevkivi kaevandus- ja tööstuslinnade võrgustik.

Taasiseseisvumise järgne üleminek käsumajanduselt turumajandusele lõpetas mitmete monoasulate tööstuste töö, mille vahetuseks tagajärjeks oli kogu asula sotsiaalne ja kommunaalmajanduslik krahh. Selle leevendamist üritav valitsus käivitas 1995. aastal monofunktsionaalsete asulate programmi, mis suutis parimal juhul kataklüsme pehmendada.

Koos peamise tööandja seiskumisega kaasnenud väljakannatamatu sotsiaalne olukord sundis paljusid monoasulate elanikke asulatest lahkuma, mille tagajärjeks oli hüljatud elamud ning paternalistliku ettevõtja pankroti tõttu ka paljude sotsiaalsete teenuste- kauplus, arstiteenus – lõppemine. Mitmetes asulates on reaktsioonina ja parema alternatiivi puudusel lammutatud nii tootmis- kui eluhooneid, kuid nii mõneski asulas on mahajäetud ühiskondlikud ja eluhooned kuhtunud varemeteks.

Tööstuskomplekside ja nende asulate kaitse eeldab nende asulate revitaliseerimist , näiteks gentrifikatsiooniprotsessi näol ja uuesti kasutuselevõtmist; alternatiivse kaitsevormina eksisteerib pigem olude sunnil ka tööstushoonete varemete kaitse.

Tööstuspärandi kultuurilise kapitali muundumiseks majanduslikuks kapitaliks on üheks kõige määravamaks elemendiks omanike ja asula elanike väärtushinnangute muutumine.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

- Ahnlund, M., Brunnström, L., *The Company Town in Scandinavia. - The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age.* Ed. J. Garner. New York: Oxford University Press, 1992.
- Anteniške, A., *Problems of Preservation and Development of Karosta in Liepaja. - Industrial Heritage Around the Baltic Sea.* Eds. M. Nisser, I. Isacson, A. Cinis. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.
- Arman, H., Kammal, U., Port, M., Saar, A., *Nõukogude Eesti ehitus ja arhitektuur 1940-1965.*Tallinn: Eesti Raamat 1965.
- Bachelard, G., *Ruumipoeetika.* Tallinn: Vagabund, 1999.
- Bacon, F., *Uus Atlantis. Valik esseid.* Tallinn: Perioodika, 2004.
- Berg-Nilsson, L., *Sala and the Silver Mines. - Swedish Mining and Metalworking - Past and Present.* Eds. J. af Geijerstam, M. Nisser. Stockholm: Jernkontoret, 2011.
- Bourdieu, P., *Praktilised põhjused. Teoteooriast.* Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Brutus, L., *Eesti NSV sotsialistlikust industrialiseerimisest. - Nõukogude Eesti majandus 1940-1960.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Campanella, T., *Päikeselinn.* Tallinn: Kultuurileht, 2005.
- Cinis, A., Dremaite, M., Kalm, M., *Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s-1980s. - Scandinavian Journal of History* 2008, 3.
- Clark, K. *Socialist Realism and the Sacralizing of Space. - The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space.* Eds. E.Dobrenko, E.Naiman. Seattle, London: University of Washington Press, 2003.
- *Die baltische Papierindustrie.* Reval, Riga, 1922.
- Doordan, D., *Twentieth-Century Architecture.* London: Laurence King, 2001.
- Dreving, V., *Meleski klaasivabriku kolm sajandit.* Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013.
- Dufresne, G., *France's double World Heritage Site: the Great Saltworks of Salins-les-Bains and the Royal Saltworks at Arc-et-Senans. - TICCIH bulletin* 2014 nr 65
- *Eesti arhitektuur: Artiklite kogumik.* Tallinn: Valgus, 1969.
- *Eesti NSV Arhitektide Almanahh I.* Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus, 1946.
- *Eesti NSV Arhitektide Almanahh II.* Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus 1947.
- *Eesti NSV energiasüsteemi areng.* Tallinn: Valgus 1973.

- Eesti tööstus, kaubandus ja pangad. Toim. H. Schulmann. Tallinn: Kiri, 1924.
- Ernits, R., Majanduse struktuurse kohandumise probleemid ja nende leevendamise võimalused Eesti väikeasulates. - Majanduspoliitika võimalused turutõrgete leevendamisel (187-224). Toim. J. Sepp, R. Ernits. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.
- Ernits, R., Spetsialiseerunud majandustegevusega eraldipaiknevad väikeasulad Eestis: tekkepõhjused ja areng taasiseseisvuse perioodil. - Lendav maailm. Külmale maale: noorgeograafide sügissümposiooni artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, 2013.
- Fishman, R., Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright. Cambridge, London: MIT Press, 1994.
- Foucault, M., Of Other Spaces, Heterotopias. – Architecture, Mouvement, Continuité, 1984, 5, lk 46-49.
- Haapala, P., Tampere in Global History. - Living Industrial Past. Perspectives to industrial history in the Tampere region. Toim. K. Rantanen. Tampere, 2010.
- Jakovleva, M., Industry in Early Modern Times. Iron production in the Duchy of Courland. - Industrial Heritage Around the Baltic Sea. Eds. M. Nisser, I. Isacson, A. Cinis. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.
- Jauhiainen, J., Linnageograafia: Linnad ja linnaurimus modernismist postmodernismini. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.
- Jeret, Ü., Mööda tööstuslikku Põhja-Eestit: Kalevipoja aarete maal. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Juske, A., Mehhaniseeritud turbatootmise algusest Eestis. - Turbatootmine Eestis. Artiklite kogumik. Koost. A. Juske. Pärnu: Eesti Turbaliit, 1995.
- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2011.
- Kangilaski, J., Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. - Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2011, 1-2.
- Kantonen, T., Puunjalostuksen vakiintunet näkymät. – Rakennusperintömme. Toim. I. Luonatvuori, L. Putkonen. Hämeenlinna: Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakkennustieto Oy, 2001.
- Karma, O., Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963.

- Kotkin, S., *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles, Berkeley, London: University of California Press, 1995.
- Kreenholmi puuwillawabrik 1857-1907. Tartu, 1908.
- Kruft, H. W., *A History of Architectural Theory: from Vitruvius to the Present*. New York: Princeton Architectural Press; London: Zwemmer, 1994.
- Laas, K., *Eesti linnastumine*. - Akadeemia 1992, 9, lk 1896-1916.
- Lebow, K., *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism and Polish Society 1949-56*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Lefebvre, H., *The Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell, 1994.
- Liivik, O., *Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1945-1953*. Doktoriväitekiri. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Mellik, A., *Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s*. - Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s: artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963.
- Meremäe, E., *Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö 1946-1952 (1973): Eesti diktüoneemakildi kasutamine*. - Akadeemia 2000, nr 3, lk 476-513.
- Mertelsmann, O., *Turumajanduselt käsumajandusele*. - Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
- More, T., *Utopia*. Tallinn: Perioodika, 2002.
- Must, A., *Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik 1833-1985*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- Ojari, T., *Elamispind. Modernistlik elamuehitusideoloogia ja Mustamäe*. - Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2004, 2.
- Olsson, S. D., *The Great Copper Mine*. - *Swedish Mining and Metalworking - Past and Present*. Eds. J. af Geijerstam, M. Nisser. Stockholm: Jernkontoret, 2011.
- Panofsky, E., *Gooti arhitektuur ja skolastika: uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013.
- Paperny, V., *Architecture in the Age of Stalin: culture two*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Pihlamägi, M., *Policy of transition. Industry in the Estonian SSR during the first post-war period (1946-50)*. - *Acta Historica Tallinnensia* 15/1. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2010.

- Ploompuu, T., Asumiökoloogia. – Akadeemia, 1990, nr 1. lk 70-88.
- Raudsepp, A., Enam Turvast!. Tallinn: Agronoom, 1942.
- Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969.
- Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Tööstusprojekt“ XXV. Tallinn: Valgus, 1969.
- Roosma, M., Hüti klaasikoda Hiiumaal: jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandi. Tallinn: Kunst, 1966.
- Rosenberg, T., Tööstus ja käsitöö. - Eesti ajalugu. V, pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. S. Vahtre, T. Karjahärm, T. Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010.
- Salmela, U., Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914-1937. Taidehistoriallisia Tutkimuksia 30. Helsinki: Tieteellisen Seurain Valtuuskunta, 2004.
- Salumaa, E., Filosoofia ajalugu. I, Antiikfilosoofia. Tallinn: EELK Konsistoriumi kirjastus- ja infoosakond, 1992.
- Tammaru, T., Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid. – Akadeemia 1997, nr 11, lk 2283-2302.
- Tampella: Tampere's Heart of Iron. Toim. R. Palo-oja. Tampere: Tamperen Museot, 2004.
- Tarmistu, V., Stalinliku ajastu suurehitused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.
- Thomas, B., Merthyr Tydfil and Early Ironworks in South Wales. - The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. Ed. J. Garner. New York: Oxford University Press, 1992.
- Toomik, A., Ubja ja Vanamõisa kaevandus. – 90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis: tehnoloogia ja inimesed. Toim. K. Suuroja. Tallinn: GeoTrail KS, 2008.
- Trinder, B., Britain's Industrial Revolution: The making of a manufacturing people, 1700-1870. Lancaster: Carnegie Publishing, 2013.
- Utter, Õ., Rápina paberivabrik: peatükke arenguloost Teise maailmasõjani. Rápina: Eesti Isikuloo Keskus, 2014.
- Valpola, T., A Town with a Heart of Iron - Traces of Casting in the Karkkila Townscape. - Meeting Local Challenges - Mapping Industrial Identities. Toim. S. Hänninen, K. Salmi-Niklander, T. Valpola. Helsinki, 1999.
- Wartiainen, K., Identiteetti Högforsin uudistumisen lähtökohtana. - Teollisen yhdyskunnan murrus. Tapaus Högfors: Vanha perinne ja uudet visiot. Toim. H., Schulman. Helsinki 1991.

- Vaska, V., Utopia ja filosoofia. – Akadeemia. 1989, nr 7, lk 1441-1449.
- Vesiloo, P., Sander, H., Viivikonna põlevkivikarjääri ajalugu. - 90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis: tehnoloogia ja inimesed. Toim. K. Suuroja. Tallinn: GeoTrail KS, 2008.
- Viiskümmend aastat Eesti energiasüsteemi. Koost. K. Hein. Tallinn: Valgus, 1991.

Käsikirjad

- Aseri Keraamikatehase tehnikasaavutuste ülevaade. Käsikiri. Tallinn, 1977. Kättesaadav Aseri rahvamajas.
- Gustavson, H., Tootmiskoondise „Liviko.“ ajalugu. II osa. Käsikiri. Tallinn, 1979. Kättesaadav TLÜAR Baltika kogus
- Hansar, L., Ida-Virumaa: 20. sajandi arhitektuuri inventeerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Hein, A., Lääne-Viru maakond Tapa vald Imastu küla. Imastu mõisa peahoone. Arhitektuuriajalooline ülevaade ja muinsuskaitsetised ettekirjutused hoone renoveerimiseks. Kunstiväärtuslike detailide inventeerimine. Tallinn, 2000. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978. Käsikiri eravaldues.
- Kalm, M., Lääne-Virumaa XX sajandi ehituspärand. Käsikiri. Tallinn, 2010. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Karu, M., Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise programm: Rapla maakond, inventariseerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Ojari, T. Harjumaa idaosa 20. sajandi ehituspärandi inventeerimine. Käsikiri. Tallinn, 2008. lk 9.11. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Siilivask, M., Sindi Kalevivabriku meistrite elamud Wöhrmanni pst 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 18 muinsuskaitse eritingimused remondi- ja restaureerimistöödeks ning mälestiste kaitsevööndi planeerimiseks ja heakorrastamiseks. Käsikiri. Tartu: Muinsuskaitseamet, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Siilivask, M., Sindi tekstiilivabriku tööliselamud Kooli 4 ja Kooli 6 remondi- ja hooldusjuhend, muinsuskaitse eritingimused konserveerimis- ja restaureerimistöödeks. Käsikiri. Tartu: Muinsuskaitseamet, 2012. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.

- Tamm, E., Kimmel, T., Tartumaa kaitsmata ehituspärand. Käsikiri. Tartu, 2010. Lk 79. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Tuuder, M., Vassili Gerassimovi nim. klubi hoone eksperdihinnang, Narva 2012, lk 3. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Volkov, L., Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940-1988. I peatükk. Käsikiri. Tallinn, 1980, lk 42. Käsikiri TLÜAR Baltika kogus.
- Välja, L., Eesti XX sajandi arhitektuur. Inventeerimine ja esmased ettepanekud. Lääne-Harjumaa. Käsikiri. Tallinn, 2008. Kättesaadav Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Semm, K., Monofunktsionaalsete asulate areng siirdeperioodil ja seda mõjutavad tegurid. Aseri, Sindi ja Võhma juhtumite analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool Sotsiaalteaduskonna Sotsioloogia osakond, 2000. Kättesaadav Tartu Ülikooli Sotsiaal- ja haridusteaduskonnas.
- Mürsepp, L., Industriaalpiirkondade taaselustamisprotsess: elamisruum Tallinna konverteeritu tehasehoonetes. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2013. Kättesaadav Tallinna Ülikooli raamatukogus.

Arhiivimaterjalid

- Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 3760, n 1, s 6734: Viljandimaa Võisiku mõisast eraldatud kinnistu "Lisette ja Katarina (Rõika ja Meleski) vabrik". Kinnistu nr 600.
- Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 5025, n 2, s 5661: Lääne-Viru maakond Tapa vald Imastu küla. Imastu mõisa peahoone. Arhitektuuriajalooline ülevaade ja muinsuskaitsealised ettekirjutused hoone renoveerimiseks. Kunstiväärtuslike detailide inventeerimine. A. Hein. Tallinn, 2000.
- ERA, f T-6, n 3, s 121: IV-43 Virumaa.
- ERA, f R-1527, n 2, s 44: Eesti NSV põlevkivibasseini tööstusliku ja linnaehituse väljaarendamise plaan ja plaanilised ülesanded. Juurdekuuluvad skeemid ja kaardid. Tallinn 1948-50.
- ERA, f R-1992, n 1, s 182 :Kirjavahetus Virumaa ja põlevkivirajooni linnade ning asulate planeerimise küsimustes.
- ERA, f 5046, n 1, s 988. Eesti Vabariigi valitsuse istungi protokollid. 10.10.-12.10.1995.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 120: Projektülesanne. Köide VIII asula.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 111: Projektülesanne. Materjalide läbivaatamine.

- ERA, f T-15, n 4-1, s 126: Projektülesanne. Muudatuste projekt. Köide II. Joonised
- ERA f T-14, n 4-6, s 25271: Genplaan, detailplaneerimise projekt Oru küla kohta, ehitiste plaan, дренаž
- ERA, f R-1992, n 2, s 42: Oru töölisasula elamute projektid.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 131: Tehniline projekt. Köide XXVII. Klubi.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 122: Projektülesanne. Asula klubi. II variant.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 138: Projektülesanne. Köide II. Seletuskiri ja joonised. III jagu. Arhitektuur-ehituslik osa ja genplaan 1313.
- ERA, f R-1992, n 2, s 108: Oru Turbabrikeritööstuse projektiülesanne.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 7: Iie köide. Seletuskiri ja joonised. Elamuehitus.
- ERA, f R-1992, n 2, s 166: Oru Turbabrikeritööstuse projektiülesanne.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 137: Projektülesanne. Köide II. Seletuskiri ja joonised. Brikeritseh ja elutarbeline plokk. Kalkajoonised 1313.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 1: I köide. Tehnilis-ökonoomiline osa ja lisad.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 3: Iia köide. Seletuskiri ja joonised. Üldplaan ja arhitektuur-ehituslik osa.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 138: Projektülesanne. Köide II. Seletuskiri ja joonised. III jagu. Arhitektuur-ehituslik osa ja genplaan 1313.
- ERA, f T-15, n 4-1, s 75: Apteek-kontori tööjoonised, seletuskiri ja spetsifikatsioonid.
- ERA, f V-127, n 1, s 8089: Kohtla-Järve linna Oru 8-klassilise kooli juurdeehitus; töö nr 03111.
- Monofunktsionaalsete asulate programmi komisjoni materjalid, protokollid. Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi (MKM) arhiiv.

Internetiallikad

- Metsäranta, P., Forssan teollisuusalue on vanhinta Forssaa. -
http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Forssan_teollisuusalue
- Metsäranta, P., Mänttä kasvoi teollisuuden ympärille. -
http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Mantta_kasvoi

- Nurminen, J., Teollisuuskaupunkit. - http://www.rakennusperinto.fi/kulttuuriymparisto/artikkelit/fi_FI/Teollisuuskaupungit
- Kohtla-Järve linna Oru ja Kukruse linnaosade üldplaneeringu protsessi ja planeeringute keskkonnamõju strateegilise hindamise aruanne. Hendrikson & Ko. Tartu 2008. - <http://www.kohtla-jarve.ee/index.php?area=1&p=static&page=kukruse>

Statistikaameti andmebaas

- RL001: Rahvastik elukoha, soo ja vanuse järgi 2011. - http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=RL001&ti=RAHVASTIK+ELUKOHA%2C+SOO+JA+VANUSE+J%C4RGI%2C+31%2E+DETSEMBER+2011&path=../Database/Rahvaloendus/REL2011/09Rahvastiku_paiknemine/04Elukoht_ja_soo-vanusjaotus/&lang=2
- A. Tammur. Rahvastikuprognosis aastani 2040. – Statistikaamet. <http://www.slideshare.net/Statistikaamet/alis-tammur-rahvastikuprognosis-aastani-2040>
- RL222: Rahvastik elukoha ja rahvuse järgi. - http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=RL222&ti=RAHVASTIK+ELUKOHA+JA+RAHVUSE+J%C4RGI&path=../Database/Rahvaloendus/REL2000/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus/&lang=2

-

ILLUSTRATSIOONIDE LOEND

1. Fuggerei. Foto: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Herrengasse,_Fuggerei,_Augsburg.jpg
2. Arc-et-Senans. Foto: <http://www.gites-champsdudoubs.fr/V2010/wp-content/gallery/visites/salines-arc-et-senans.jpg>
3. Merthyr Tydfil. Foto: <http://www.wales.nhs.uk/sitesplus/gallery/865/DowlaisMerthyrTydfil.jpg.jpg>
4. Noisiel-sur-Marne' turbiinihoone. Arh J. Saulnier, 1872. Foto: <http://static.panoramio.com/photos/large/16945900.jpg>
5. Faluni ajalooline tööliskvartal. Foto: http://whc.unesco.org/uploads/thumbs/site_1027_0001-500-335-20090923170920.jpg
6. Forsmarki ajalooline keskus. Foto: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Forsmarks_bruk_04.jpg
7. Norrköpingu ajalooline tööstusrajoon piirnes jõega. Foto: http://farm9.staticflickr.com/8044/8087515080_721ecb3d90_b.jpg
8. *Terrassitalo*, Kauttua. Arh A. Aalto, 1939. Joonis: <http://www.ncmodernist.org/aalto-kauttua.jpg>
9. Ligatne paberivabriku 19. saj lõpust pärinevad tööliselamud. Foto H. Kuningas, 2014
10. Seda. Peatänava perspektiivi lõpetab tänane linnavalitsuse hoone. Foto H. Kuningas, 2014
11. Magnitogorski panoraam. Foto: <http://maurice.strahlen.org/ural/image/magnitogorsk-town.jpg>
12. Narva Gerassimovi nim. kultuurimaja pomposne kolonnaad. Foto H. Kuningas 2012
13. Hüljatud Võhma Lihakombinaat. 1974. Foto H. Kuningas 2013
14. 1794 Rõika skemaatiline üldplaan koos spetsifikatsiooniga. EAA, f 1806, n 1, s 29
15. Väljavõte Sindi mõisa plaanist, 19. saj. keskpaik. EAA, f 2072, n 3, s 32a
16. Kreenholmi saar ja manufaktuuri kõige esimesed vabrikud. Foto M. Siplane, 2012
17. Aseri tsemenditehase „Asserin“ tööliselamu projekt 1906. EAA, f 33, n 3, s 253
18. Sompa kaevanduslinna hoonestamiseks kasutati üleliidulisi tüüpprojekte, sh populaarsest A. Kotli 1-285 seeriast. Tänapäeval on paljud korterid tühjad. Foto H. Kuningas 2015

19. Rabasaare hüljatud tööliselamud. Projekteerinud oletatavasti ins D. Tõnisberg, 1937.
Foto H. Kuningas, 2012
20. Ellamaa elektriijaam. Arh A. Vladovski, 1923. Ellamaa el jaam varustas elektriga nii Haapsalu kui Tallinna. Foto M. Eensalu 2012
21. Viivikonna asula 1950. aastate alguses valminud stalinistlikud kortermajad on valdavalt hüljatud. Foto H. Kuningas 2015
22. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate alguses hoonestatud Sirgalas on suur osa kortermajadest hüljatud. Sirgala jäigi lõpuni ehitamata. Foto H. Kuningas 2015
23. Kunda plaan 1943. aastast. ERA, f R-133, n 1, s 103
24. Kohtla-Järve Keskallee (Võidu allee) valmimise järgselt. Foto SA Virumaa muuseum (RM F 87:70)
25. Väljavõte põlevkivibasseini planeeringust, 1947-50. ERA, f R-1527, n 2, s 44
26. Kehra tselluloositehase ajaloolised tootmishooned on algses funktsioonis kasutusel.
Arh J. Ostrat, ins F. Adoff, 1938. Foto H. Kuningas 2012
27. Rakke 1910 valminud ringahjude varemed koos hästisäilinud korstnaga, kuhu on lisaks pitskirjale sisse laotud nii valmimise aasta kui omaniku nimi. Foto H. Kuningas 2012
28. Ulila elektriijaama kontorihoone. Arh A. Matteus, 1933. Peaukse kohal on omanikku tähistav Tartu linna vapp. Foto H. Kuningas 2013
29. Kunda I tsemendivabriku 1871 valminud klinkerveski on varemetes. Arhitekt oletatavalt Fr. W. Alisch. Foto H. Kuningas 2012
30. Tootsi briketivabrik. Ins D. Tõnisberg, 1938. Foto H. Kuningas 2011
31. 1947. aasta Oru asula planeering. Arh A. Soans. ERA, f T-15, n 4-1, s 120
32. Fragment 1948. a. tehase maa-ala plaanist. Nr 1 on tähistatud briketivabrik. ERA, f T-15, n 4-1, s 126
33. 1949 Oru asula, sh tehase üldplaan. Arh A. Soans. ERA, f T-14, n 4-6, s 25271
34. 1947. aasta projektülesande paarismaja projekti peafassaadi vaade. ERA, f T-15, n 4-1, s 120
35. 1947. aasta projektülesande neljakorterilise maja projekti vaated, plaanid. ERA, f T-15, n 4-1, s 120
36. 1947. aasta projektülesande sõjavangide baraki projekt. ERA, f T-15, n 4-1, s 120
37. 1949. aasta Oru klubi projektülesande projekt. Arh A. Vladovski. Vaated, plaanid.
ERA, f T-15, n 4-1, s 122
38. 1949. aasta klubi tehniline projekt. Arh A. Vladovski. Vaated, plaanid, pikilõige. ERA, f T-15, n 4-1, s 131

39. 1956 Oru asula, sh briketitehase üldplaan. Arh M. Kaarnaväli. ERA, f T-15, n 4-1, s 138
40. 1961. aasta asula üldplaan. Arh D. Matve. ERA, f T-15, n 4-1, s 7
41. 1956. aasta briketitehase projekt. Brikititsehhi ja SEJ vaade. Arh J. Sandpank. ERA, f T-15, n 4-1, s 137
42. 1961 tehase projekt. Ettevalmistustsehhi ja SEJ vaade. Arh Ü. Ilves. ERA, f T-15, n 4-1, s 3
43. 1961 tehase projekt. Ettevalmistustsehhi ja SEJ plaan. Arh. Ü. Ilves. ERA, f T-15, n 4-1, s 3
44. 1963 valminud ettevalmistustsehhi ja SEJ vaheline elevaatoritorn on tänaseni ainsana tootmiskompleksist säilinud. Foto H. Kuningas 2013
45. Brikititsehhi 1965. EFA.204.0-69261
46. Vaade tehasele 1970. aastatel. Vasakult: brikititsehhi (estakaadi taga), ettevalmistustsehhi, katlamaja. Foto: Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978
47. Vaade tehasele asula poolt 1970. aastatel. Foto: Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978
48. 1957 Oru raudteejaama projekt. Arh V. Herkel. ERA, f T-15, n 4-3, s 790
49. Oru raudteejaam. Foto H. Kuningas 2015
50. Kesk 16 kortermaja, 1959. Foto H. Kuningas 2015
51. Vikerkaare tänav 1965. aastal ja kolmekorruselised kaheseksioonilised 1-317 tüüpprojekti järgi valminud kortermajad. Täna on säilinud vaid Vikerkaare 1 hoone. EFA.260.0-35580
52. Lasteaed, 1965. Foto H. Kuningas 2014
53. Apteek, sidejaoskond, 1966. Arh L. Liidumäe. Foto H. Kuningas 2014
54. Oru asula 1970. aastatel, vaade briketitehasest. Foto: Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik
55. 2010 kehtestatud Oru linnaosa üldplaneeringu maakasutusplaan. http://www.kohtla-jarve.ee/uploads/documents/planering/oru_kukuruse/5.pdf

SUMMARY

The general aim is to study the development of Estonian monofunctional settlements, the specifications of the process and the existing situation. Furthermore, the goal is also to explore the monofunctional settlements as an utopian phenomenon of cultural history in order to view industrial monofunctional settlements through the prism of a broader theoretical point of view. The establishment of monofunctional settlements is associated with social and political utopias from the Renaissance period. From the late 19th century and the first decades of the 20th century came a number of urban planning utopias and proposals, which heavily influenced 20th-century urban planning theory and practice.

Describing the development of monofunctional settlements in neighboring countries places Estonias similar phenomenon in a broader context. The economic and ideological construction of a regulatory framework, typology, common denominators, and the importance of monofunctional settlements in the background of Estonian cultural heritage are explained in the thesis. The goal is not to provide practical guidance to the renewal and restoration of industrial buildings and settlements, but to analyze this distinctive urban settlement type theoretical background and the historical structure. To the operational practices in heritage conservation, action plans, and surveys, this work represents theoretical material, and closer co-text.

Estonia is represented by several types of mono settlements, these are mainly military, industrial and agricultural settlements. Both the military and agri-urban settlements usually characterize specifically the collectivization and militarization of Soviet era. Monofunctional industrial settlements chronological categorization reveals that their establishment increased exponentially, reaching its peak in the Estonian Republic at a time when as many as 12 industrial monofunctional settlements were founded. After the war, the establishment of new settlements, the pace slowed down and ended in the late 1950s and early 1960s by the construction of Sirgala and Oru.

Master's thesis research apparatus is both theoretical and empirical analysis, and synthesis. It's methodology is by combining different sources of data and the adjoining scientific disciplines as varied as possible to get an overview of the topic. Published materials, on-site

field research, archival materials, interviews with key figures and unpublished manuscripts have been used as sources of the work. The text is illustrated by photographs and drawings.

Key words: industrial mono-functional settlements, monofunctional settlements classification, social and urban utopias, cultural capital

LISA

Oru

Oru on üks viimaseid Eestis rajatud monoasulaid, mille rajamist kavandati küll juba 1940. aastatel, kuid ehitamiseni jõuti 1960. aastatel. Nii tehase kui selle juurde kuulunud asula rajamise ja ehitamise lugu peegeldab ilmekalt suurtööstuste forsseeritud arengu nimel tehtud jõupingutusi, ühtlasi aga ka muutusi nii asulate planeerimise kui üksikute hoonete ehitamise sotsiaal-majanduslikes ja esteetilistes printsiipides.

Nõukogude Liidu juhtkonna poolt alustatud massilist industrialiseerimist, eriti rasketööstuste arendamist rüütati sotsialistliku riigi elanike heaolu tõusuks vajaliku majanduskasvu ideoloogiasse. Suur- ja rasketööstuste forsseeritud rajamist põhjendati rahvamajanduse ümberkorraldamisega, sest sotsialismi ainsaks materiaalseks aluseks võis kehtiva ideoloogia kohaselt olla vaid mehhaniseeritud suurtööstus¹⁸⁶. Koheselt pärast Eesti okupeerimist leiti ka briketitööstuse kohta, et projektikohase 50 000 tonnise aastatoodanguga (mida seni ei olnud küll veel saavutatud) Tootsi briketivabriku toodang ei ole piisav. Juba 1940. aastal seati Vabariiklikule Turbatrustile "Eesti Turbatööstused" ülesanne rajada Tootsile analoogne briketitehas.¹⁸⁷ Sarnaselt Tootsis asuva Pööravere rabale leiti ka Oru raba suured turbavarud üsna juhuslikult tänu kohalikule melioraatorile, kes oli Oru rabametsas läbi viidud kraavitamise käigus leidnud paksu turbakihi. Kuigi turvast hakati tööstuslikult koguma ja lõikama juba 19. sajandil, ei olnud seni viidud läbi Eesti turbavarude süstemaatilisi uuringuid, mistõttu puudus ka vastav teave. Topograafiliselt olid turbavaru sisaldavad sood ja rabad teoreetiliselt küll kaardistatud, kuid kuna suur hulk turbavarusid on kaetud metsaga, olid mitmed rabametsad, sealhulgas ka Oru raba Eesti vabariigi perioodil tähistatud valdavalt metsana. 1941 viidi teadaolevalt Oru rabas läbi ka esialgsed uuringud, mis tõestasid briketeerimiseks kõlbuliku turvalao suuri varusid. Saksa okupatsiooni ajal briketitehase rajamise kava soikus.

Sotsialistlik unistus. Ehitamata tehas ja asula

Pärast sõda kerkis Oru briketitehase ehitamine uuesti päevakorda. Nii pärinebki 18.11.1946 ENSV Ministrite Nõukogu otsus nr 907, millega kohustatakse ENSV Põlevkivi- ja

¹⁸⁶ L. Brutus, Eesti NSV sotsialistlikust industrialiseerimisest. - Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 30.

¹⁸⁷ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 7. Käsikiri eravalduses.

Keemiatööstuse ministeeriumil rajada 50 000 tonnise aastatoodanguga briketitehas Oru turbaraba baasil. Tööstuslik sisseseade plaaniti tellida Ida-Saksamaalt Magdeburgist Georgi Dimitroffi nimelisest Raskemasinaehitusvabrikust. Viimane oli juba enne sõda „Wolf-Buckau“ nime all valmistanud Iiri firma „Peco“ litsentsi alusel briketitehase sisseseadet Tootsi tehasele. Sisuliselt sama toode plaaniti nüüd tellida ka Oru tehase käivitamiseks.¹⁸⁸ Kui alaliste tööliste hulgaks kavandati umbes 400 inimest, siis turbatööstuse sesoonse töö eripära tõttu nähti sama palju lisatööjõudu ette peamiseks tööperioodiks suvel. Üleliidulise „Ленторфобрикет“ peainseneri 1947 koostatud hinnangu kohaselt pidi Oru raba turbaravarused sellise tootmismahu juures jätkuma kuuekümneks, „ettevaatliku“ kasutamise korral seitsmekümneks aastaks.¹⁸⁹ Ministeerium (ministri käskkiri 20. XII 1946. Nr. 632) kohustas projekti koostama enda allorganisatsiooni, Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituuti, "Eesti Tööstusprojekt" eelkäijat. Projekti peainseneriks määrati A. Raudsepp. Otseseks tellijaks oli Vabariiklik Turbatrust, mida esindas hoolimata uuest riigikorrast Oskar Hinto - juba tsaari- Venemaal turbatootmist õppinud mees juhatas vabariigi lõpuaastail riigifirma Eesti Metsa ja Tselluloosi OÜ direktorina muuhulgas Kehra tselluloositööstuse käivitamist ning tehaseasula väljaehitamist. Ilmselt tänu oma rikkalikule teadmiste- ja kogemustepagasile osutus ta vajalikuks spetsialistiks ka uue võimu jaoks.

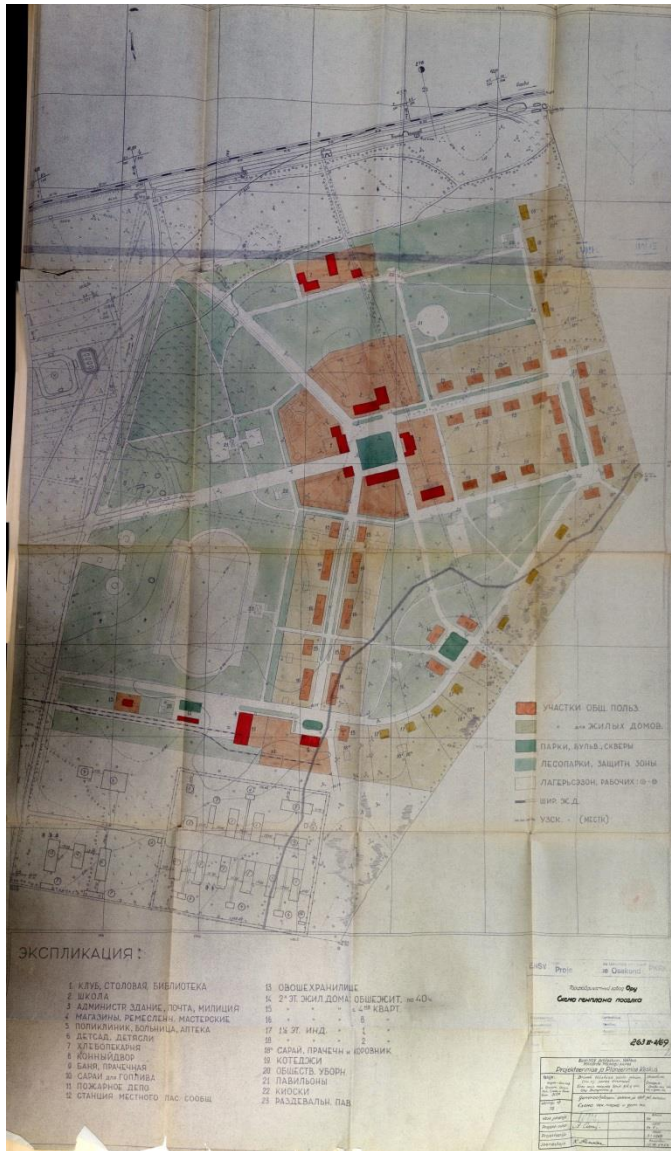
Kuna briketitehas pidi valmima juba 1950. aastaks, alustati 1947 senises asustamata metsas ettevalmistustöid: teostati mõõdistamist, rajati maanteelt tee tulevasse asulasse ja ainsa hoonena ENSV Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Ministeeriumi Spetsiaaltaastamise ja Montaažtööde Trusti poolt suur ühekordne barakk, mis majutas ajutiselt nii kontori, ühiselamu, söökla- kui klubiruumid.¹⁹⁰ See lammutati 1970. aastal pärast uue klubihoone valmimist.

Planeeringud. 1947. aastal koostati vabriku ja selle asula ehitamise projektülesanne, mis oma mahukuselt oli sisuliselt eelprojekti staadiumis. Seejuures koostas vabriku osa Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituut, asula planeeringu aga ENSV Arhitektuuri Valitsuse Projekteerimise ja Planeerimise Keskus (nimetati 1949 liitmise käigus ümber „Estonprojektiks“). 1947. aastast pärineva Oru generaalplaani (ill 31) on projekti autorina allkirjastanud Anton Soans, kes sõjajärgsel perioodil kujunes üheks Eesti viljakamaks

¹⁸⁸ ERA, f T-15, n 4-1, s 120: Projektülesanne. Köide VIII asula, lk 17.

¹⁸⁹ ERA, f T-15, n 4-1, s 111: Projektülesanne. Materjalide läbivaatamine, lk 4.

¹⁹⁰ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 10. Käsikiri eravalduses.

31. 1947. aasta Oru asula planeering. A. Soans. ERA.T-15.4-1.120

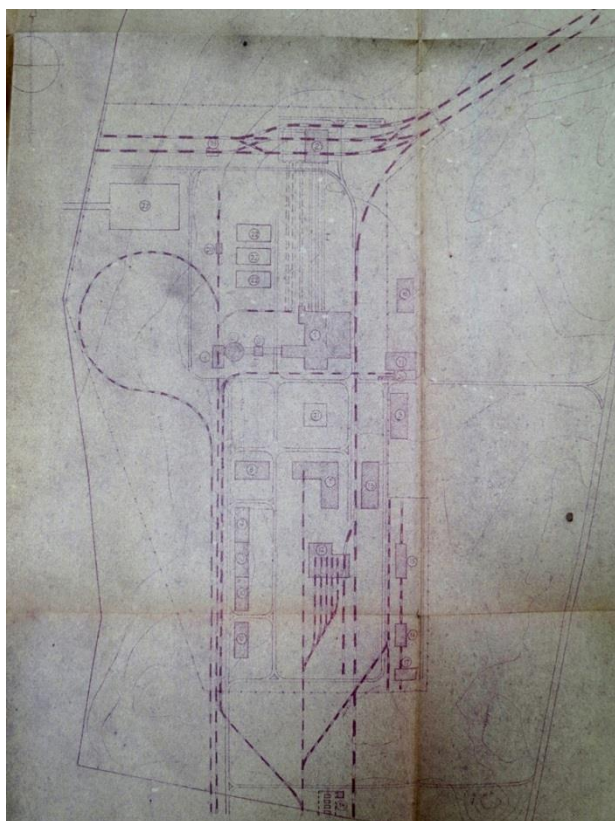
vaid ühiskondlikud asutused: klubihoone (sh raamatukogu ja söökla), kauplusehoone/teenindusmaja, kool, haigla/apteek ja administratiivhoone (sh post ja miilits), siis sellega piirnevate tänavate äärde on projekteeritud kahekorruselised nelja- kuni kaheksakorterilised elumajad, keskusest kaugemale asula piirile aga pooleteistkorruselised ühe- ja kaheperekonnaelamud. Ajastu reibast sportlikkust ja tervislikkust aga sümboliseerib elu- ja tööstusterritooriumite vahele projekteeritud staadion asula edelapoolsesse osasse. Üksikud ühiskondlikud hooned on kavandatud ka asula lõuna ja põhjapiirkonda. Lõuna ehk raba poole projekteeris A. Soans sauna, tuletõrjedepoo ja ainulaadse tähistusena sõjajärgse Kirde-Eesti karmist reaalsusest ka sõjavangide laagri, mille elanikkonnaks planeeriti umbes

linnaplaneerijaks, osaledes pea kõikide suuremate linnade üldplaneeringute koostamisel.¹⁹¹ Just selle planeeringuga on paika pandud nii asula täpsem asukoht (mida mõneti dikteeris küll ka looduslik situatsioon ja raudteetrass) kui Oru jaotus idapoolseks elupiirkonnaks ja läänepoolseks tööstusterritooriumiks, millest lähtusid ka hilisemad planeeringud. Planeeringu kompositsioonilise kesktelje moodustab tööstusest algav lai ja sirge tänav, mille teises otsas troonib keskväljaku peamise hoonena asula administratsioon. Keskväljakult suunduvad radiaalsed tänavad nii põhja kui lõuna poole. Struktuuri oluliseks elemendiks on ka asulat läänes ja lõunas ümbritsev pikk tänav. Planeering on valdavalt funktsiooni- ja hoonetüüpide põhiselt kontsentriiline: kui keskväljaku äärde on planeeritud

¹⁹¹ ERA, f T-15, n 4-1, s 120, lk 22.

tuhat vangi.¹⁹² Juba väljakujunenud tava kohaselt pidid sõjavangid ehitama nii tehase kui asula, peavarjuks nähti neile ette karkass-ehitustena ühekordsed barakid. Asula põhjapiirile ehk raudtee lähetele nähti ette pagaritöökoja ja hobusetalli püstitamine. Mõlemad hoonetüübid kuulusid avaliku retoorika kohaselt küll juba mehhaniseerimata minevikku, kuid praktikas olid siiski veel üsna aktuaalsed. 1950. aastate teisel poolel toimus siiski masinapargi kiire täienemine ja tallid asendusid edaspidi garaažidega. Arhitektuursetest väikevormidest on parkmetsa elegantselt laiali pillutud üksikud avalikud käimlad, paviljonid ning paar kioskit.

Oru esimene planeering vastab igati ajastu nõuetele, mille sõnastas Arhitektuuri Valitsuse juhataja Harald Arman oma 1947. aasta programmilises artiklis detailplaneeringutest: asula tähtsamad tänavad peavad juhtima keskuse suunas; peaväljak peab olema väärikas ja ühtne arhitektuuriansambel; keskuses peavad asetsema kõik olulised administratiiv- ja ühiskondlikud hooned; ülejäänud asulast arhitektuurselt esilekerkiv keskus peab olema perspektiivis nähtav tähtsamatelt tänavatelt.¹⁹³

1948 alustati briketitehase ja soojuselektrijaama tehnilise projekti koostamist, mida korrigeeriti vastavalt eelmisel aastal tehtud ekspertiisidele (ill 32). Projekti peainseneriks määrati Rudolf Lepp, projekti tehnilise osa koostasid insenerid J.Guščik, I.Haak ja A.Arulaid.¹⁹⁴ Tehnilise projekti jaoks 1949. aastal koostatud tehnilis-ökonomilise arvestuse kohaselt oli Oru raba võrdluses esitatud viiest rabast - lisaks Orule veel Epu-Kotku (Paide raj), Lihula –Keblaste (Pärnu raj), Suursoo (Haapsalu raj) ja Pööravere (Tootsi briketitehase jaoks laiendatav) - andmete põhjal briketitootmiseks kõige

32. Fragment 1948. a. tehase maa-ala plaanist. Nr 1 on tähistatud briketivabrik.

¹⁹² ERA, f T-15, n 4-1, s 120, lk 14

¹⁹³ H. Arman, Detailplaneerimise küsimusi. - ENSV Arhitektide Almanahh II. Tartu 1947. Lk 10-11

¹⁹⁴ ERA, f T-15, n 4-1, s 126: Projektülesanne. Muudatuste projekt. Köide II. Joonised

Perspektiivikam.¹⁹⁵ ENSV Põlevkivi- ja Keemiatööstuse ministeriumi Spetsialtaastamise ja Montaažtööde Trust monteeris rabasse juba kitsarööpmelise raudtee trassi raba katva metsa väljaveoks.

33. 1949 Oru asula, sh tehase üldplaan. A. Soans.

1948-49.a. jätkatakse tööd nii tehase projekteerimisel, asula planeerimisel kui asula hoonete projektide juures. Projekteerimise ja Planeerimise Keskuse roll piirdub jätkuvalt ilmselt vaid generaalplaani korrigeerimisega, millega tegeleb endiselt A. Soans. 1949 valmis täiendatud detailplaneering (ill 33), mis säilitas küll põhimõtteliselt sama kompositsioonilise ülesehituse, kuid nägi võrreldes 1947. aasta projektiga ühtlasi ette mitmeid muudatusi.¹⁹⁶ Ühe silmatorkavama muudatusena viitab kahe aasta jooksul muutunud situatsioonile sõjavangide laagri kadumine planeeringust, kuna seoses sõjavangide järk-järgulise vabastamisega ei plaanita enam tehase ehitusel kasutada nende tööjõudu. Laagri asukohale on nüüd osaliselt laienenud tööstuse abihooned ja väike pagaritöökoda, samuti on lõunapiirkonda kavandatud neli ühiselamut 300 hooajatöölisele. Tehnilise progressi vaevalisusest annavad tunnistust ka samas kõrval ühiskondlik jääkelder toiduvarude hoidmiseks, hoolimata asjaolust, et koos briketitehasega projekteeritakse ka soojuselektrijaama ehitamist. Lisaks eelmises variandis kavandatud staadionile on uut varianti täiendatud korvpalliväljaku ja ootamatult ka kahes

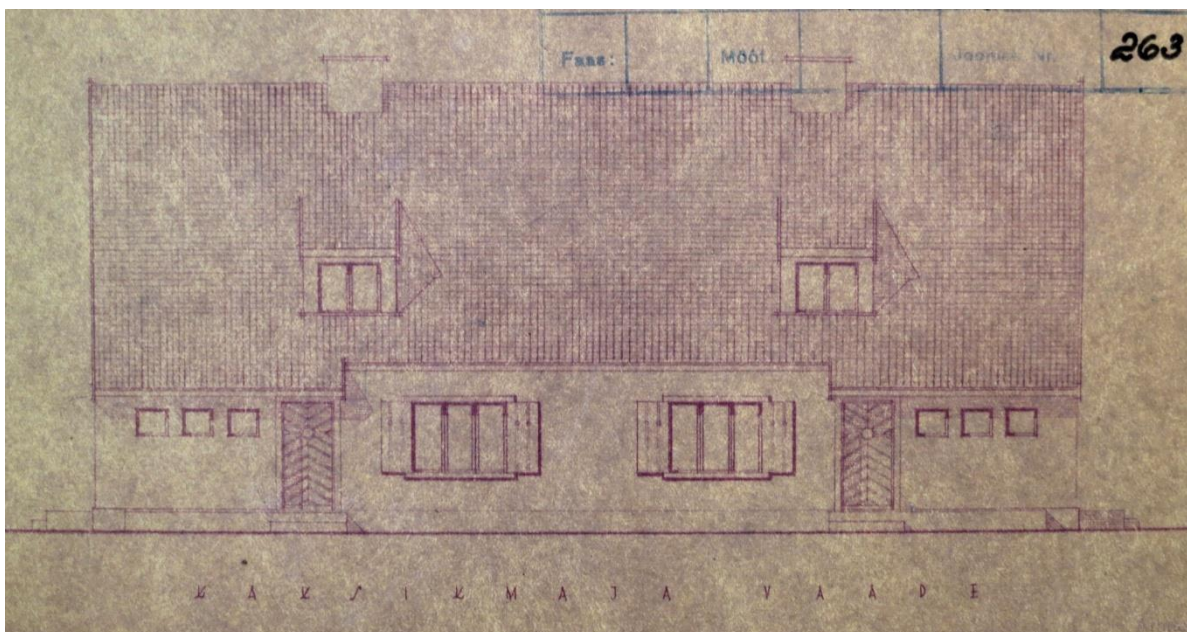
¹⁹⁵ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 12.

¹⁹⁶ ERA f T-14, n 4-6, s 25271: Genplaan, detailplaneerimise projekt Oru küla kohta, ehitiste plaan, дренаaz.

erinevas asukohas paiknevate tenniseväljakutega. Asula keskusest esialgse kava kohaselt veidi lõuna poole projekteeritud lasteaiale on täpsustamise käigus lisandunud ka sõim emantsipeerunud nõukogude naisele, et töölt eemal oldud aeg oleks võimalikult lühike. Kuigi peaväljakut ääristavad viis hoonet – klubi, administratiivhoone, kool, kauplus ja polikliinik - on jätkuvalt sama funktsiooniga, on 1949. aastaks vangerduse tulemusena peaväljaku ja seega kogu asula kõige olulisemale asukohale peatänava sihis tõusnud klubihoone.

Hoonete projektid. Lisaks planeeringule koostati 1947. aasta projektülesande koostamise raames mitmete asula hoonete eskiisprojektid, sh eluhoonete ja sõjavangide laagri hoonete projektid.

Individuaalelamute märkimisväärne roll tööstusasula planeeringus nõukogude korra tingimustes mõjub esmalt ehk üllatavalt, kuid sõjajärgses korterikitsikuses soositi igati nende püstitamist: „Individuaalelamute püstitamist laiema töötajate ringi poolt peab valitsus ja partei väga vajalikuks ja reserveerib ehitajate abistamiseks suuri laenusummasid soodsatel tingimustel“¹⁹⁷ „Nõukogude inimesele“ sobivate individuaalelamute tüüpprojektide saamiseks korraldas Arhitektuuri Valitsus ka mitu võistlust.

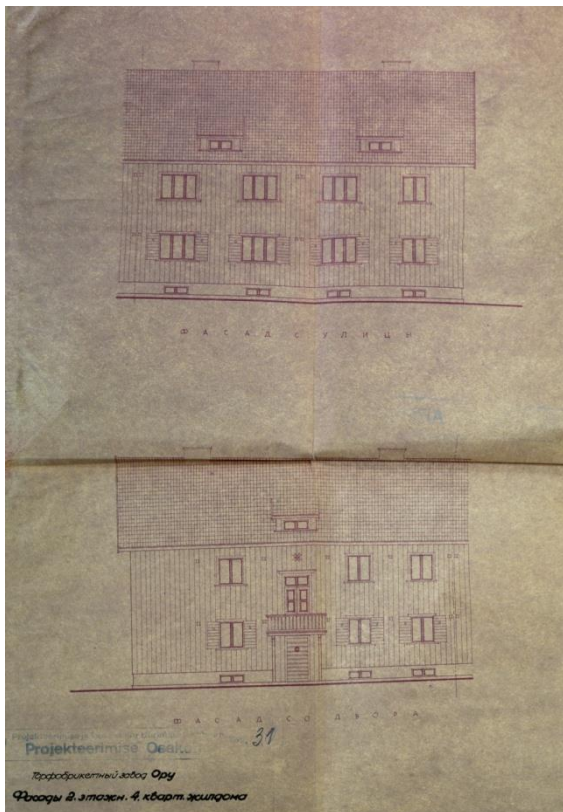

34. 1947. aasta projektülesande paarismaja projekti peafassaadi vaade.

Orule kavandatud ühe- ja kahepereelamute projektid on ajastule iseloomulikult traditsioonilise ilmega, sarnanedes mitmeski aspektis 1920. aastate traditsionalistlike eramutega: väike kuupjas maht tipneb järsu katusekividest viilkatusega, mida ilmestab üksik uukaken. Kuigi

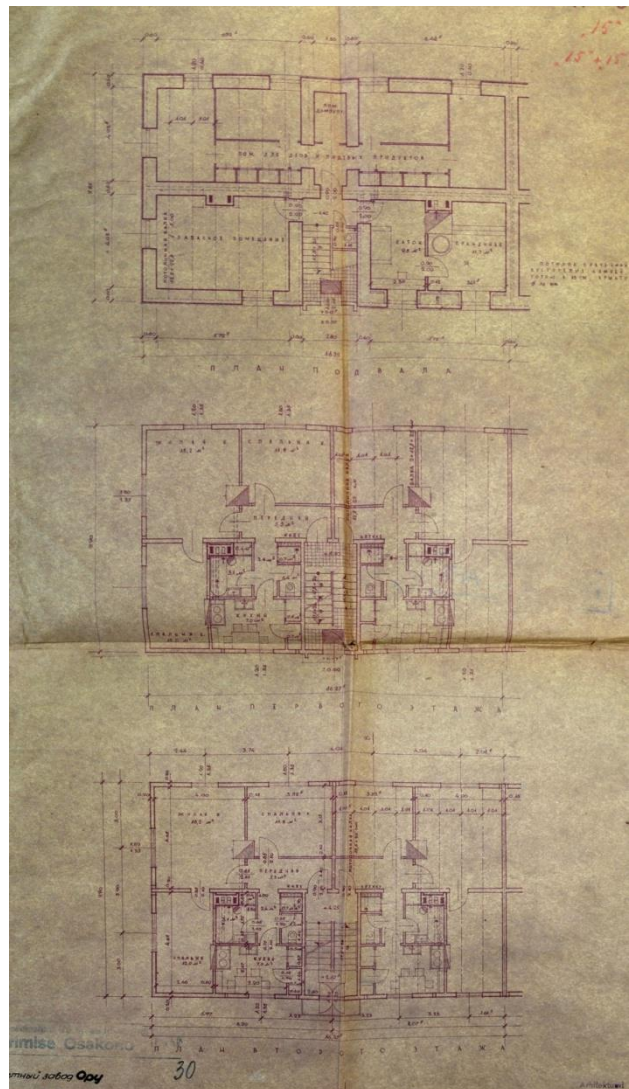
¹⁹⁷ F. Vendach, Individuaalehitus. - ENSV Arhitektide Almanahh I. Tartu 1946, lk 35.

akende raamijaotus on kaasaegne, piiravad aknaid vanamoodsalt mõjuvad aknaluugid, mis mõjuvad anakronismina eriti kaheperekonnaelamu modernistliku laia kolmeosalise akna juures (ill 34). Ehkki individuaalelamutesse oli esimesele ja katusekorrusele kavandatud viis tuba, oli suurima neist – elutoa – pindalaks projekteeritud 15 ruutmeetrit. Ilmselt juba väljakujunenud tava kohaselt eristatakse nii 1947. aasta generaalplaanis kui projektülesandele lisatud hoonete eskiisprojektide puhul kaheperekonnaelamuid individuaalelamutena ja neljaperekonnaelamuid kortermajadena.

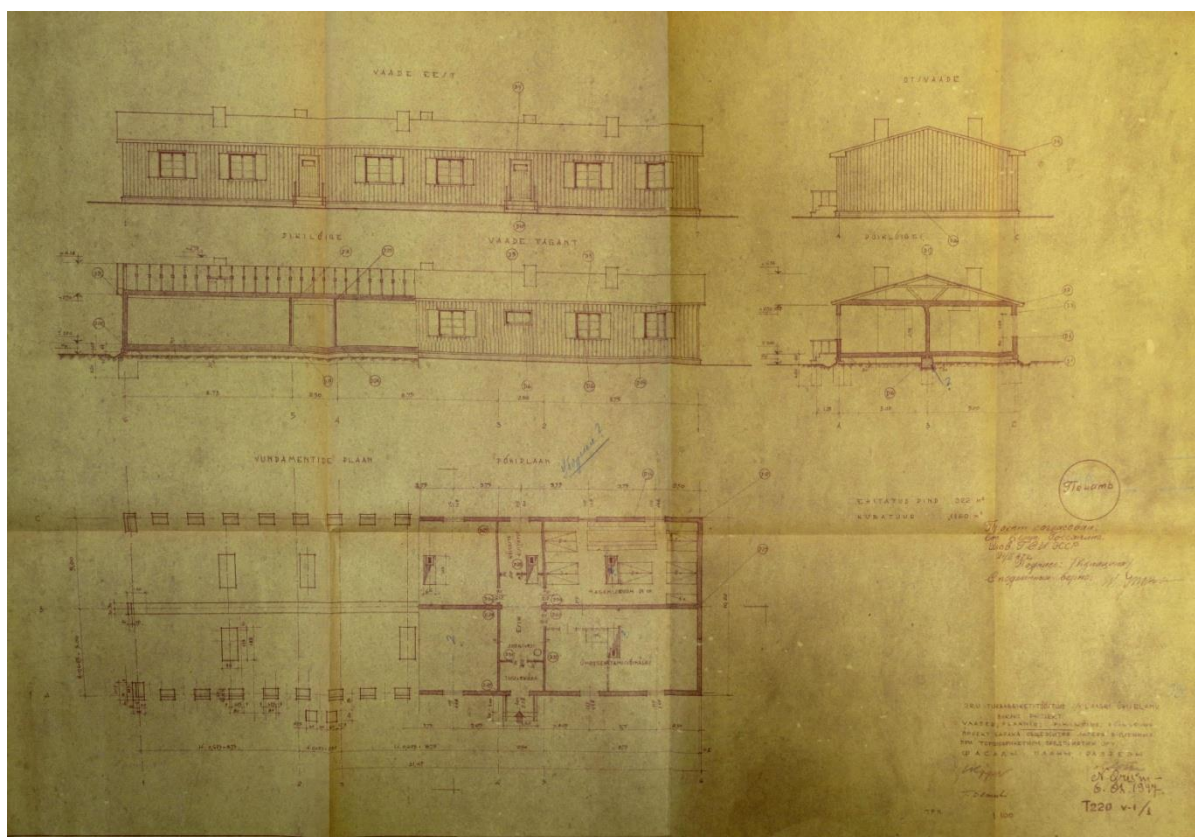
Kahekorruseliste kortermajade – nii nelja- kui kuuekorteriliste elumajade arhitektuur on samuti üsna alalhoidlik: kõrge kivikatuse all on aknaluukide ja vertikaalse laudisega dekoreerimata fassaad, mille ainsaks aktsendiks on välisukse varikatusele kavandatud üsnagi

ebapraktiline rõdu, kuhu pääseb vaid trepikojast (ill 35). Kuigi detailides on mitmeid erinevusi, assotsieerub Orule kavandatud kahekorruseline kortermaja Peeter Tarvase ja August Volbergi samal aastal projekteeritud alevitüüpi elumaja võistlusprojektiga; sarnaseks elemendiks on lisaks kollektiivsele rõdule ka selle kohale fassaadile kavandatud stiliseeritud

35. 1947. aasta projektülesande neljakorterilise maja projekti vaated, plaanid.

rukki lile meenutav kujutis.¹⁹⁸ Samuti on üsna suur sarnasus Tarvase sõjajärgse tüüpprojektiga, mida nt Tallinnas üksjagu ka rakendati. Tegemist võib siiski olla ka ajastu üldisest arhitektuurisuunitlusest tuleneva juhusliku kokkulangevusega või mainitud projektide edasiarendamisega mõne teise arhitekti poolt. Kortermajade tubade arv ja planeering sõltus tüübist: nii oli nelja korteriga hoonetes kolmetoalised ja kuue korteriga majades kahetoalised korterid. Mahuliselt ja arhitektuurselt lahenduselt pea identsete mõlematüübiliste hoonete sissepääs asub erinevalt senisest Eesti linnahituse praktikast hoopiski varjatult hoovi pool ning mõlemad variandid on projekteeritud selliselt, et neid saaks otsapidi kokku ehitada kahe trepikojaga korterelamuteks. Planeeringu kohaselt on seda võimalust kasutatud vaid nelja korteriga majade liitmisel.

36. 1947. aasta projektülesande sõjavangide baraki projekt.

Lisaks eluhoonetele kavandati ka sõjavangide laagri ja seda valvavate sõjaväelaste hoonestus: barakid, saun, söökla, arestimaja, haigla, sõdurite, ohvitseride ja staabi ehk kõrgemate ohvitseride kasarmud (ill 36). Nii sõjaväelastele kui vangidele mõeldud valdavalt ühekorruseliste hoonete arhitektuurne keel oli maalähedaselt lihtsakoeline, olulised erinevused tulenesid pigem ruumide planeeringust. Nii oli näiteks kõrgemate ohvitseride kasarmus eraldi sissepääs kõikidesse korteritesse, kus lisaks köögile oli elu- ja magamistuba.

¹⁹⁸ A. Volberg, Meie elamu ehitistest. - ENSV Arhitektide Almanahh II. Tartu 1947, lk 22.

Ilmselt koostati projektülesande raames ka teiste planeeringus kajastatud olulisemate hoonete eskiisprojektid, kuid teadaolevalt pole need tänaseks päevaks veel ilmsiks tulnud. Sama kehtib ka tehase arhitektuurse osa kohta.

1949. aasta kevadel esitas Vabariiklik Turbatrust „Eesti Turbatööstused“ Teadusliku Uurimise ja Projekteerimise Instituudi koostatud tehase ja asula hoonete tehnilised projektid kooskõlastamiseks Arhitektuuri Valitsusele.¹⁹⁹ Kokku esitati läbivaatamiseks lisaks ülal käsitletud detailplaneeringule 21 objekti joonised: individuaalelamu, kahe korteriga elamu, nelja korteriga elamu, kuue korteriga elamu, ühiselamu, rahvamaja, mittetäieliku keskkooli hoone, lastesõim, lasteaed, ambulatoorium, leivatööstus, saun-pesumaja, söökla, administratiivhoone, kauplus, jääkelder, kuivtoiduainete ladu, juurvilja hoidla, hobuste tall, tuletõrje depoo, tööstuse administratiivhoone, raudtee jaamahoone. Vastavalt projektide läbivaatamise korrale koostasid Arhitektuuri Valitsuse ekspertiisi büroo ülesandel arhitektid Johann Ostrat, Friedrich Vendach ja insener B. Ilves esitatud projektdokumentatsiooni kohta põhjaliku ekspertiisi. Paraku ei ole teadaolevalt asula ja tööstuse hoonestuse arhitektuurset lahendust puudutav tekstiline ja graafiline projektimaterjal tänaseni säilinud, osalt ilmselt ka seetõttu, et näiteks joonised esitati köitmata kujul, mida eksperdid ka laidavad. Analüüsides iga objekti projekti kohta tehtud üksikasjalikke märkusi, on põhjust oletada, et sisuliselt esitati kooskõlastamiseks juba 1947 projektülesande raames koostatud joonised. Tuginedes osaliselt ekspertide arvamusele koostas ekspertiisi büroo ka protokoll. Selles juhtis büroo juhataja insener Valter Raidna muude vajakajäämistele kõrval tähelepanu ka esitatud eluhoonete projektide ühele põhimõttelisele puudusele: kuna esitatud hoonete projektid ei vastanud NSVL Arhitektuuri Komitee 1948 esitatud korraldusele, millega elumute ehitus on lubatud ainult tüüpprojektide järgi, ei saa esitatud projekte võtta kasutusele töölisasula hoonestamisel.²⁰⁰ Sama märkuse – olgugi et mitte nii resoluutselt – esitab Raidna ka koolihoone, lasteaia ja –sõime projektide kohta, kuigi ekspertide ebamäärasel hinnangul on viimased koostatud „vastava tüüpprojekti baasil“. Seega võib tõdeda, et kogu asula hoonestus oli lahendatud erilahendusega projektidena, olgugi et eluhooned olid mõeldud asulasiseselt tüüpselt kasutatavana. Ühe põhjusena võib oletada teadmatust: uute üleliiduliste määrustega ei olnud ülekoormatud projekteerijad jõudnud ennast veel kurssi viia. Pealegi olid projektid koostatud juba enne mainitud range määruse kehtestamist ning küllap tundus loomulikuna tehnilise projekti aluseks võtta eskiisprojekt.

¹⁹⁹ ERA, f R-1992, n 2, s 42: Oru töölisasula elumute projektid, lk 126.

²⁰⁰ NSVL Arhitektuuri Komitee käskkiri 3. märts 1948 nr 193 koos tüüpprojektide nimekirjaga. ERA, f R-1992, n 2, s 42, lk 124.

Ekspertide Ostrati, Vendachi ja Ilvese hinnangud projektidele on õigupoolest üsna karmid, viidates nii arvukatele ehitustehnilistele kui arhitektuursetele puudujääkidele plaanilahenduses ja ka lihtsalt arusaamatutele lahendustele. Individuaalelamu puhul viitavad nad näiteks asjaolule, et plaanidel puudub vannituba, kuigi seletuskirja koheselt peaks see majas olema; samuti ei ole kahepereelamul erinevalt ühepereelamust arusaamatul põhjusel kanalisatsiooni. Kui hoonete sisemine plaanilahendus ja konstruktiivsed lahendused – järsud trepid, sama tüüpi hoonetel erinevad aknad, lahendamata ventilatsiooniprobleemid, liiga väikesed ruumid, jne - saavad üsna terava kriitika osaliseks, siis „arhitektuurne üldilme erilisi vastuväiteid ei põhjusta“.

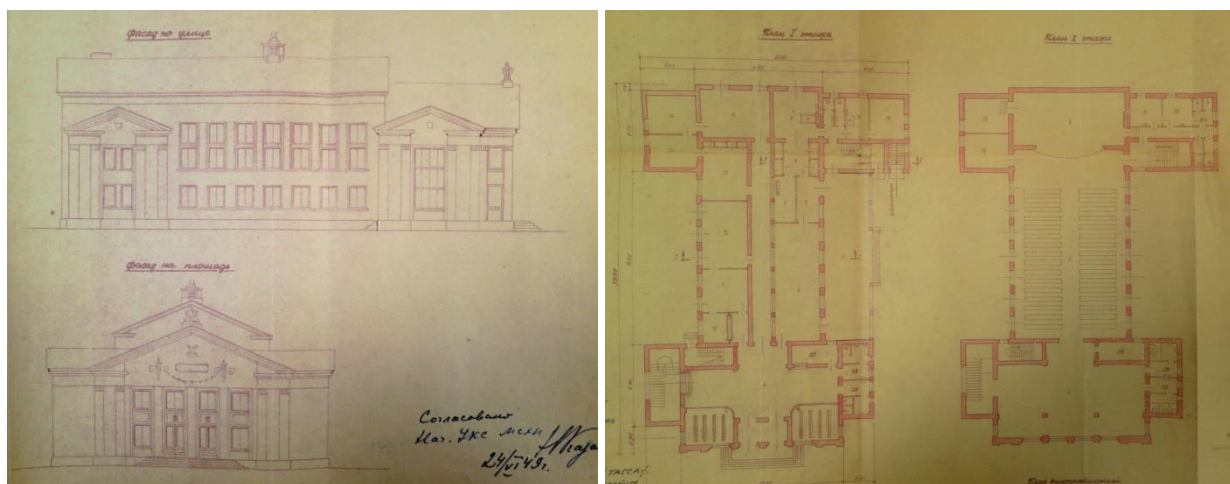
Muuhulgas esitatakse märkused ka Aleksander Vladovski (Wladovsky) projekteeritud tööliste klubi ehk rahvamaja kohta, millest on säilinud 1949. aastast pärinevad projektülesanne (eskiisprojekt) ja tehniline projekt (ehitusprojekt).

Klubi on nõukogude töölislinaosade keskne hoone, mistõttu selle projekteerimine ja ehitamine oli teravdatud tähelepanu all. Koondas ju rahvamaja monofunktsionaalsetes tööstusasulates pea kõiki töölise ühiskondliku elu olulisi funktsioone, olles sõjajärgsetel aastatel väga oluliseks ideoloogiliseks tööriistaks, mis aitas unustada masendavat nõukogude igapäevaelu. Kohustuslikus korras saadeti töölisasulatesse esinema kirjanikke, luuletajaid, lauljaid, terveid teatritruppe, koore ja ansambleid. Klubides toimusid kõikide olulisemate punatähtpäevade ja tehase sündmuste tähistamised ja peod, alternatiivi puudumisel tehti seal sporti ja tegeleti igat sorti isetegevusega. Ühe tähtsama aspektina näidati seal ka kino, mis televisioonieelsel ajastul oli laiema publiku hulgas populaarne meelelahutusvorm ja ühtlasi kommunistliku ideoloogia peamised instrumente. Seega kehastas klubi/kultuurimaja nõukogude korra kollektiivse ja „progressiivse“ eluviisi kvintessentsi, mistõttu tõusis see hoonetüüpide hierarhias stalinistlikul perioodil väga olulisele kohale. Isegi töölisasulates, kus asusid ka teised olulised administratiivsed ja ühiskondlikud hooned – nt täitevkomitee hoone – olid klubid linnaplaneeringuliselt silmapaistval kohal ja nende arhitektuur pidi olema eriliselt imposantne (nt Sillamäe). Seda enam kehtis see väiksemate monoasulate puhul, kus ainsaks olulisemaks ühiskondlikuks hooneks lisaks klubile oli tihtipeale koolimaja.

Seetõttu usaldati Oru klubi projekteerimine kogunud Aleksander Vladovskile. Arhitektina, kes projekteeris juba 1913 Kreenholmi asulasse imposantse historitsistliku haigla, kasutas ta ka Oru klubihoone projekteerimisel oma põhjalikke akadeemilise arhitektuurihariduse alaseid teadmiseid. Kuna ta töötas I maailmasõja eelsetel aastatel Kreenholmi manufaktuuri

arhitektina ja kavandas Eesti vabariigi ajal muuhulgas pitoreskse Ellamaa elektrijaama, oli tal kogemus tööstusehitiste ja -asulate projekteerimisel olemas. Juba 1944 liitus Vladovski „Tööstusprojekti“ eelkäijaga, projekteerides põlevkivibasseinis mitmeid tsiviilhooneid (Kohtla kombinadi lasteaed ja klubi, elamud Kiviõlis ja Kohtlas jne).²⁰¹ Oru klubihoonet paberile jäänud projekt jäi ilmselt üheks tema viimasemaks tööks, teenekas arhitekt suri 1950. Vladovski erandlikku rolli Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituudis märgib ka tema tituleerimine „arhitekt-kunstnikuks“, mis muuhulgas viitab sellele, et ta oli kuni 1948. aastani asutuse ainus arhitekt ja tegeles muidu tööstuskäitiste projekteerimisega suunatud asutuses ainult tsiviilhoonete projekteerimisega.²⁰²

Tellijaja ehk Turbatrusti lähteülesanne seadis arhitektile järgmised kohustused ja piirangud: klubi saal peab mahutama 250 inimest; ehitusmaterjaliks peab kasutama tellist; saali peab saama kasutada ka sportimiseks. Lisaks anti ette ruumiprogramm ja pea kõikide ruumide umbkaudsed pindalad. Muidu mõistlikus lähteülesandes mõjub kohustus kasutada justnimelt tellist ehitusmaterjalina arusaamatult, sest sõjajärgsel perioodil oli tellis enamasti defitsiitsem ja kallim ehitusmaterjal kui paekivi. Võimalik, et tellijal oli Aseri tellisetehasega juba eelnev kokkulepe sõlmitud.

37. 1949. aasta Oru klubi projektülesande projekt. Arh A. Vladovski. Vaated, plaanid.

1949. aasta suvel Arhitektuuri Valitsusele kooskõlastamiseks esitatud klubi „projektülesande“ projekt on klassitsistlik nii vormi kui plaani sümmeetrilise ülesehituse poolest (ill 37). I-kujulise hoonemahu peafassaadi dekoreerivad kolossaalpilastrid, liseenid ja jõulise karniisiga lai frontoon.²⁰³ Lisaks vestibülile kavandas Vladovski esimesele korrusele puhveti, raamatukogu ja väiksemad klubiruumid. Teisele korrusele aga vestibüüli kohale suure fuajee,

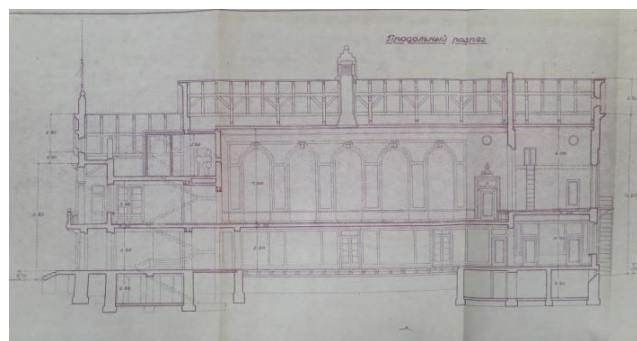
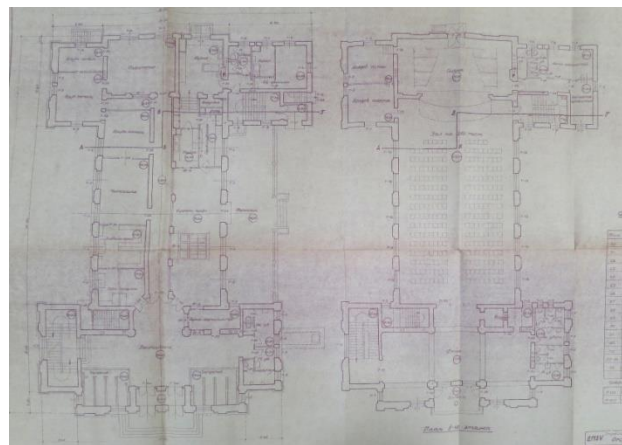
²⁰¹ Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Tööstusprojekt“ XXV. Tallinn: Valgus, 1969, lk 64.

²⁰² ERA, f T-15, n 4-1, s 131: Tehniline projekt. Kõide XXVII. Klubi, lk 3.

²⁰³ ERA, f T-15, n 4-1, s 122: Projektülesanne. Asula klubi. II variant.

kust pääseb „pikihoonesse“ ehk saali. Hoone keskel asuvasse puhvetisse nähti ette sissepääs ka otse hoone küljel olevalt terrassilt. Vastavalt kinokomitee üleliidulistele normidele on kinoprojektsiooni ruumi sissepääs tagatud eraldatud trepikoja kaudu. Hoone eenduvatesse mahtudesse mahutati trepid, tualettruumid, esinejate riietusruumid jne. Ekspertiisid projektile koostasid arhitekt Alar Kotli ja insener Dmitri Tõnisberg. Kotli napp arvamus märgib, et peatrepp ja sellele pääs on ebamugav ning fuajee ei vasta lähteülesandele, Tõnisbergi hinnangul on esitatud andmed liiga ebamäärased, et konstruktiivsete lahenduste kohta seisukohta võtta.

Sama aasta, s.o 1949. aasta lõpuks valmib Vladovskil klubihoone tehniline projekt, mis valdavalt põhineb varasemal lahendusel, kuid on võtnud arvesse ka ekspertide arvamust (ill 38).²⁰⁴

38. 1949. aasta klubi tehniline projekt.

Arh A. Vladovski. Vaated, plaanid, pikilõige.

Klubi fassaadid on projekti läbitöötamise käigus muutunud märksa ekspressiivsemaks, erilist rõhku on arhitekt asetanud loomulikult peafassaadi dekoorile. Hammaslõikelise karniisiga ehitud frontoonile on sügenenud raskepärane ümaraken; teise korruse fuajee ette ja peasissepääsu kohale on kavandatud rõdu, mille uste kohal on dekoreeritud tūmpanonid; friisidel on stiliseeritud taimornament. Puhasvuuk-laoga paekivist liseenid ja pritskrohviga

²⁰⁴ ERA, f T-15, n 4-1, s 131: Tehniline projekt. Kõide XXVII. Klubi.

fassaadiosad muudavad muidu silekrohvitud ja värvitud peafassaadi veelgi kirevamaks. Pritskrohvi fassaadi mitmekesistamiseks kasutab Vladovski ohtralt ka teistel fassaadidel, kuna planeeringu kohaselt on klubihoone igast küljest vaadeldav. Funktsionaalne skeem ja plaanilahendus on jäänud pea samaks, kuid vastavalt Kotli märkustele on peatrepp avaram ning teise korruse fuajee väiksemate mõõtmetega. Tehnilises projektis on detailsemalt läbi töötatud ka lõiked, mis annavad aimu suurejooneliselt dekoreeritud interjööri, eriti peasaalist. Seletuskirjast selgub, et pea kõikide avalikes ruumidesse kavandatakse karniisid; saalis, fuajees ja puhvetis kaunistavad lage rosetid ja lühtrid. Saali, mis on ka mõõtmetelt suur - 12 meetrit lai, 22 meetrit pikk ning 7 meetrit kõrge – on lisaks eelnevale kaunistatud ka 13 kipsist skulptuurse ornamendiga uste ja akende kohal.²⁰⁵ Autor rõhutab, et kuigi saal on mõeldud ka sportimiseks, on saali seinad kaetud lakeeritud tahveldistega. Kirjelduse põhjal võib oletada, et kuigi loetletud ornamentidega ilmestatud saal oleks suurepäraselt sobinud teatrietenduste läbiviimiseks või estraadiõhtuks, peaks korvpalli seal üsna ettevaatlikult mängima. Ilmselt ei suutnud juba väärikas eas olev arhitekt siiski kuigi hästi leppida faktiga, et kogu asula kõige esinduslikumas ruumis võib lisaks kontserdi nautimisele ka palli taguda.

Olgugi, et Vladovski koostas Oru klubihoone projekti erilahendusena, lähtub selle ikonograafia siiski üleliiduliste klubihoonete žanri väljakujunenud reeglistikust. Nii on sarnased võtted nii plaanilahenduses kui arhitektuurses stilistikas täheldatavad Leningradi arhitektide O. Kudrjaševa ja A. Ivanovi samal aastal projekteeritud Kohtla-Järve luksusliku kultuurimajaga. Akadeemilise klassitsismi jõuline pealetung avalduski ilmselt kõige puhtamal kujul just kõige olulisemate ühiskondlike hoonete juures. Oru rahvamaja eskiisprojekti siiski mõningal määral talitsetud klassitsism arenes ehitusprojekti staadiumis lopsakaks stalinismiks.

Uus modernistlik algus

Kuigi 1949. aasta lõpus ja 1950. aasta alguses kooskõlastati nii vabriku kui tehaseasula ehitusprojektid kõikide vajalike institutsiooniga, ei alustatud sellegipoolest ehitamist. Oru briketitehase rajamisele sai sel hetkel nimelt takistuseks ainus konkurent - Tootsi briketitehas. Nimelt sai Tootsi vabrik esimeseks täielikult mehhaniseeritud briketitehaseks Nõukogude Liidus, mille eest määrati tehasele 1950 tol hetkel prestiižne Stalini preemia. Tootsi ettevõtlik juhtkond kasutas seda koheselt ka ära laienemisplaani läbisurumiseks kohalikus ministriumis. Kuna olemasoleva tehase laiendamine osutus ka märksa odavamaks uue

²⁰⁵ ERA, f T-15, n 4-1, s 131, lk 7.

vabriku rajamisest, loobutigi Oru ehitamisest ning suunati vahendid Tootsi vabriku laiendamiseks. Seejärel tegevus Oru soikus, kurioosel moel varastati ka kogu 1948. aastal paigaldatud kitsarööpmeline rabaraudtee.

Uue briketitehase rajamine muutus 1950. aastate keskpaiku siiski uuesti aktuaalseks, kuna ka laiendatava Tootsi tehase produktsioon ei täitnuks küttematerjalide plaani. Juba 1954 andis ENSV Kohaliku ja Põlevkivikeemiatööstuse ministeeriumi ministri asetäitja A. Fraiberg käsu projektülesande koostamiseks, 1956 kinnitas ENSV Ministrite Nõukogu uuesti Oru briketitehase rajamise, sedapuhku juba 120 000 tonnise aastatoodanguga.²⁰⁶ Tööliste hulgaks kavandati 394 inimest, lisaks 147 hooajatöölist.²⁰⁷ Oru projekteeritud toodangu suurenemise põhjuseks oli Magdeburgis (DDR) asunud briketeerimise sisseseade tootmisele spetsialiseerinud „Georgi Dimitroffi“ nimelise raskemasinaehitustehase äsja "turule" tulnud briketitehaste suuremat toodangut võimaldav tehnika.²⁰⁸ Uue tehase projekti koostas jätkuvalt ENSV Kohaliku ja Põlevkivi-Keemiatööstuse ministeeriumi Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituut, projekti peainseneriks määrati E. Tammer. Uue projekti koostamise algus langes juhtumisi kokku parteijuhhi Hruštšovi programmilise kõnega 1954 Moskvas peetud üleliidusel ehitusteemalisel nõupidamisel, mille tulemusena avaldati 1955 määrus „Liialduste likvideerimisest projekteerimise alal ja ehitustegevuses“.²⁰⁹ Muutuvatest aegadest andis märku juba 1953. aasta ajakirja Архитектура СССР juuninumber, mis oli täies mahus pühendatud suurpaneel-konstruktsioonidele.²¹⁰ Muuhulgas tunnistati destaliniseerimise käigus nõukogude elu nõuetele mittevastavaks seni praktiseeritud kulukas klassitsistlik arhitektuur, mille põhilist puudust ehk võimetust varustada linnu ka hädapärase arvu eluruumidega pidi tunnistama ka partei juhtkond. Eelkõige oli eesmärgiks monteeritavate ehitusdetailide tootmise abil ehitustegevust kiirendada ja korterite ehitusmaksumust vähendada.

Planeeringud

Oru planeerimine ei sujunud ka pärast ehitusprotsessi taaselustamist valutult ning järgnevate aastate jooksul koostati mitu versiooni, sealhulgas ka paralleelselt ehitamisega. Kui veel 1949. aasta genplaani koostas „Estonprojektis“ töötanud Anton Soans, siis 1956. aastaks oli

²⁰⁶ ERA, f T-15, n 4-1, s 138: Projektülesanne. Kõide II. Seletuskiri ja joonised. III jagu. Arhitektuur-ehituslik osa ja genplaan 1313, lk 46.

²⁰⁷ ERA, f R-1992, n 2, s 108: Oru Turbabriketitööstuse projektiülesanne, lk 38.

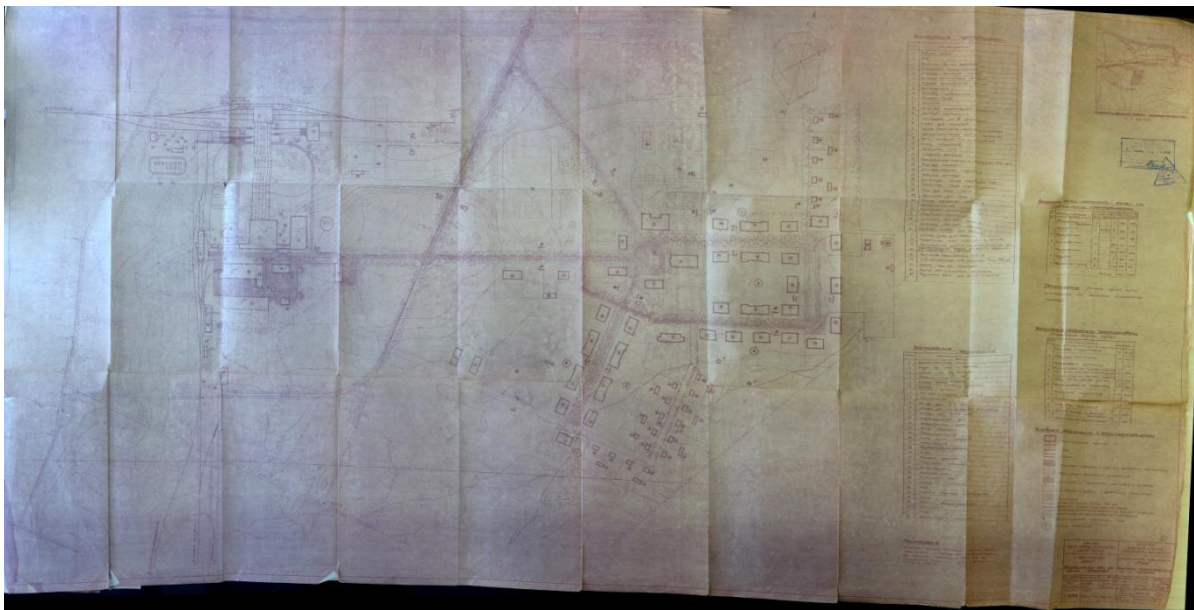
²⁰⁸ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 14. Käsikiri eravalduses.

²⁰⁹ M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2011, lk 285.

²¹⁰ V. Paperny, Architecture in the Age of Stalin: culture two. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, lk 298.

Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituudiga liitunud juba mitmed TPI lõpetanud arhitektid ja seetõttu võttis instituut "Estonprojektilt" üle ka planeeringu koostamise. Nii koostas 1956 Oru uue üldplaani (ill 39) arhitekt Maimu Kaarnaväli, kes lõpetas TPI 1953. aastal.²¹¹

Ka tema võttis planeerimisel aluseks juba 1947. aastal projekteeritud asula põhimõttelise ülesehituse skeemi: maanteelt suubuv tee jagab Oru idapoolseks elamukvartaliks ja läänepoolseks tööstusterritooriumiks; kogu asula keskne telg on ida-lääne suunaline tööstuse ja asula peaväljaku vaheline tänav; traditsioonilisest peaväljakust lähtuvad radiaalsed tänavad edela ja loode suunas; väljakust läänes asub asula ainus terviklikult hoonestatud kvartal.²¹²

39. 1956 Oru asula, sh briketitehase üldplaan. Arh M. Kaarnaväli.

Elu- ja tööstuskvartaliteid pidi endiselt eristama kolmesaja meetri laiune sanitaartsoon. Teisalt leidsid M. Kaarnaväli planeeringus aset ka mitmed tähelepanuväärsed muudatused. Esmalt puudutasid need kogu asula alget ehk tööstust. Kui veel 1949. aastal briketivabriku projekti koostamisel võeti eeskujuna Tootsi tehase, mahutades kogu tootmisprotsessi alates freesturba kuivatamisest kuni brikettide väljastamiseni ja energia tootmiseni ühte hoonesse, siis märgatavalt suurenenud projektivõimsuse tõttu kavandati tehase hoonestus mõnevõrra ümber. Nii näiteks on eraldiseisvana kavandatud soojuselektrijaama hoone ja selle tarvis gradiir. Üllatav lahendus pakuti välja laiarööpmelise rongiühenduse tarvis. Kui varasemad genplaanid nägid laiarööpmelise raudtee sõlme pigem asula põhjaküljel, kus see hiljem ka realiseeriti, siis Maimu Kaarnaväli versioonis on reisijate jaamahoone paigutatud hoopis nõ lõpp-peatusena

²¹¹ ERA, f T-14, n 4-6, s 25271.

²¹² ERA, f T-15, n 4-1, s 138.

tehase põhjaküljele lähiste metsa. Raudteejaama hoone oli kavandatud küll pigem väikese puidust barakina.²¹³ Raudteetrass aga suundus kava kohaselt paralleelselt suure raudteega lääne poole, kus liitus pearaudteega ligi viie kilomeetri kaugusel Jõhvi lähistel asunud Toila raudteejaama ja -sõlme juures. Toila raudteejaama ja Oru asula vahel oli ette nähtud reisijatevedu tehase reisivaguniga.

1956. aasta planeeringuga muudeti ja täiendati ka Oru elupiirkonda. Keskväljaku asetus ning hoonestus järgis üsna täpselt 1949. aasta versiooni, kus kogu asula keskseks hooneks on jätkuvalt klubi, seda ümbritsevad samad ühiskondliku funktsiooniga hooned mis varemgi. Üleminekuperioodi tunnuseks on stalinistlikust linnaplaneeringus samuti säilinud peaväljaku keskele planeeritud monument. Kõik spordirajatised - staadion, palliväljakud - paigutati uue projekti kohaselt kesksest ida-lääne teljest põhja poole. Kavandatud elamud on jätkuvalt 8 ja 12 korteriga kahekorruselised kortermajad, asula ida- ning kirdenurgas paiknevad jätkuvalt individuaalmajad; varasem eramutega hoonestatud ringtänav aga on uue lahenduse kohaselt tükeldatud. Oluliselt suurem plats on asula edelanurgas reserveeritud turuplatsile, mis jätkuvalt tunnistab kolhooside kehva produktiivsust ja eramajapidamiste toodangu suurt osatähtsust. Veel 1950. aastate keskpaigas pärines suurem osa töölisperekonna toiduainetest, välja arvatud leib ja teraviljatooted, turult või otse erakätest. Kuigi võrreldes sõja-ajaga nälga enam ei esinenud, tunnistas ENSV partei juhtkond 1955 suletud uste taga põllumajanduse kehva seisuga.²¹⁴

1960. aastal valmis "Eesti Tööstusprojekti" uus asula üldplaan²¹⁵, mille autoriks oli samuti TPI lõpetanud arhitekt Daisy Matve²¹⁶, kes oli muuhulgas 1953 koostanud Oru konkurendi, Tootsi asula uue generaalplaani. Esimesed selle põhjal 1-317-7T tüüpprojekti järgi ehitatud kortermajad olid paigutatud üksteise suhtes küll paralleelselt, kuid juba vastavalt kaasaegsetele planeerimise võtetele mitte enam perimeetriselt tänava äärde. Asula uus tänavavõrk hülgas täielikult varasema planeeringu korrapära ja hierarhia, tehase juurde viiv tänav ei kujunenud enam asula keskseks teljeks ja perspektiive pakkuvaks bulvariks, vaid lõppes lõuna-põhja suunalise asulat jagava tänavaga. Kaotatud oli selgepiirilised kvartalid ja puiesteed. Niisamuti ei rajatud asulale enam ühiskondlikke hooned koondavat ja asula tsentrit moodustavat keskväljakut. Olulisemad ühiskondlikud hooned nagu lasteaed, kool, kauplused,

²¹³ ERA, f T-15, n 4-1, s 138, lk 33.

²¹⁴ O. Mertelsmann, Turumajanduselt käsumajandusele. - Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk 467-475.

²¹⁵ ERA, f T-15, n 4-1, s 7: IIe köide. Seletuskiri ja joonised. Elamuehitus.

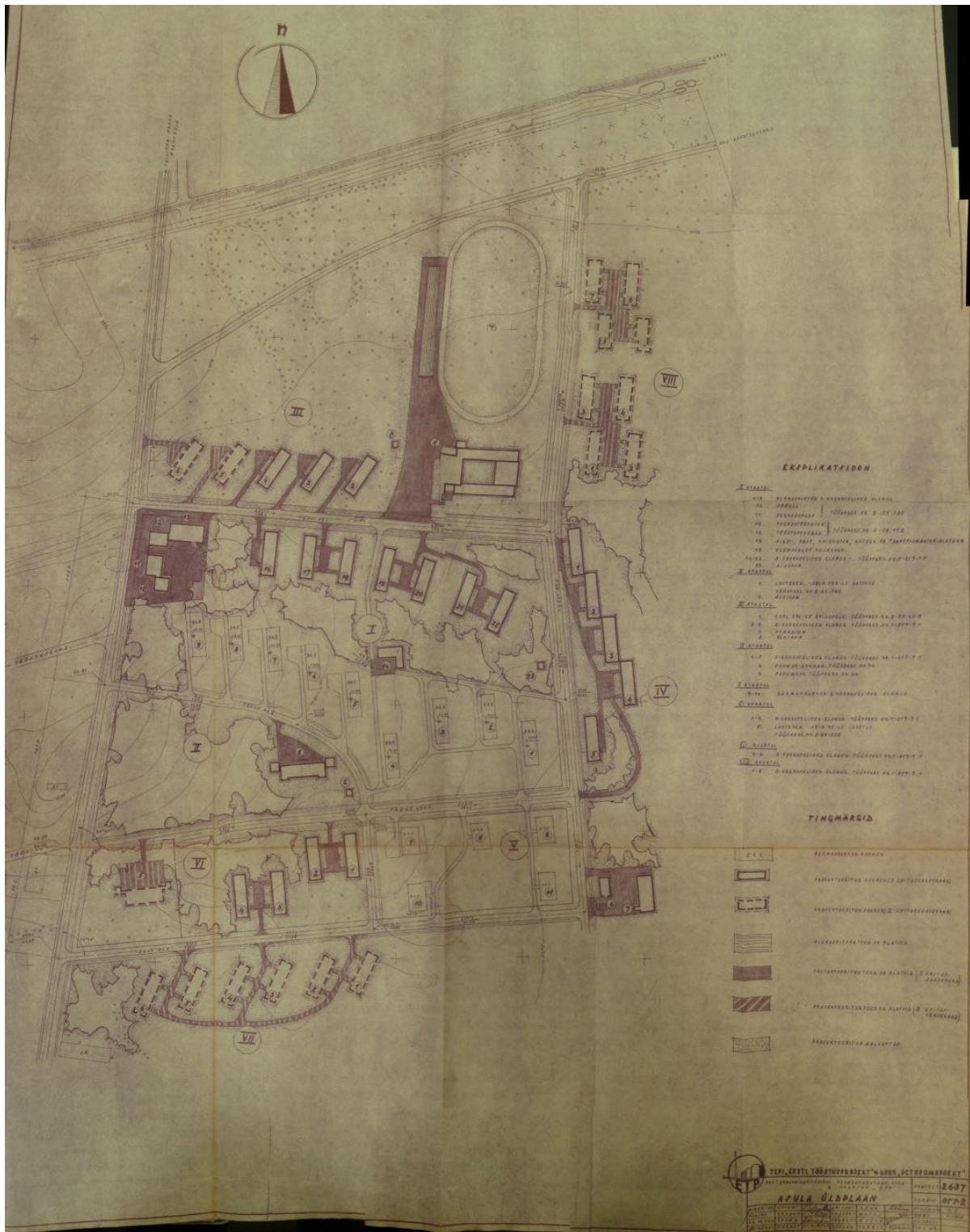
²¹⁶ Maimu Kaarnaväli andmetel (vestlus 23.04.2015).

klubi paigutati laiali mööda Orut. Likvideeriti varasemates planeeringutes kavandatud individuaalelamute piirkond, kuid ilmselt on selle põhjused pigem pragmaatilised kui ideoloogilised. Juba 1961. aastal lisati uue projektülesande juurde täiendatud Oru üldplaan, mille koostas jätkuvalt Daisy Matve (ill 40).²¹⁷ Elamuehituse esimese ja teise ehitusjärjekorra projektülesande optimistliku hinnangu kohaselt ehitatakse asula välja viie aasta jooksul, kasutades eranditult tüüpprojekte ka ühiskondlike hoonete juures (kaasaegse kantseliidi kohaselt kultuur-elutarbeline hooned). Seletuskirja kohaselt oli selleks hetkeks asulas valmis juba üheksa kolmekorruselise elamut, mis on siiski liialdus. Õigupoolest oli selleks hetkeks valminud neli kortermaja, ülejäänud viie ehitus oli parasjagu pooleli. Seoses tehase laiendamise kasvas ka prognoositav elanike arv 1900-lt 2900 inimeseni, mis tingis ka uute hoonete kavandamise. Kortermajade paigutus oli lahendatud vastavalt kaasaegsetele planeerimise teooriatele ja välismaistele eeskujudele toetudes hoonegruppidega. Lähtudes juba olemasolevast situatsioonist, kavandas D. Matve ka uued kortermajad 1-317-7T tüüpprojekti järgi kolmekorruseliste kortermajadena, kokku nägi üldplaan ette 35 uue elamu püstitamist. Samal ajal vaatas uut projektülesannet läbi ENSV MN Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri komitee (Ehituskomitee), mis nõudis kolmekorruseliste hoonete asemel ehituskulude kokkuhoiu nimel vähemalt neljakorruselist hoonestust, mida alates 1964. aastast valminud hoonete puhul ka arvestati.²¹⁸ Ühiskondlike hoonete paigutamisel lähtus uus planeering 1960. aasta planeeringust, seejuures ei ole kavandatud klubi. Kohtla-Järve linn tegigi projektülesannet läbi vaadates märkuse, mille kohaselt peab projektis asulasse ette nägema klubi "kultuurilis-massiliste" ürituste jaoks, meditsiinipunkti, laste mänguväljakud ja platsid eraautode garaazide jaoks. Projektülesandes on välja toodud ka ühiskondlike hoonete ehitamiseks kasutatavad tüüpprojektid: söökla ja kauplus Э-59-120, tööstuskaupade kauplus Э-48-17Б, 536-kohalisele kool 2-02-60-02 jne.

Seda projektülesande planeeringut aga ei võetud edasise ehitustegevuse aluseks, välja arvatud Virmalise ja Briketi tänava nurgale 1964 valminud kauplus-söökla hoone. Nii hiljem valminud korterelamud kui ühiskondlikud hooned kerkisid planeeringus näidatust erinevatesse asukohtadesse ja teiste tüüpprojektide järgi.

²¹⁷ ERA, f T-15, n 4-1, s 7

²¹⁸ ERA, f R-1992, n 2, s 166: Oru Turbabriketitööstuse projektülesanne. 1961.

40. 1961. aasta asula üldplaan. Arh D. Matve.

1960. aastate algul ennast kehtestanud modernistliku linnaplaneerimise diskursus ei opereerinud nõukogude süsteemis enam traditsiooniliste kvartalite või veelgi enam kruntidega, vaid oluliselt suuremate piirkondadega, mikrorajoonidega. Sellel oli mitu põhjust.

Esiteks pragmaatilised põhjused, sest kogu maa oli nõukogude võimu poolt natsionaliseeritud ja puudus vajadus projekteerida ühe krundi või kvartali piires. Teiseks aga sooviti õilsatel elutingimuste parandamise eesmärkidel likvideerida perimetraalse hoonestusega paraku kaasnevat insolatsiooniprobleemi ning hoonekülgede hierarhiat. Kolmandaks olid ideoloogilised ajendid, sest uue kollektiivse eluviisi juurde ei sobinud enam eraldatud hoovid ja haljasalad, mis viitasid justkui sotsialistlikus ühiskonnas väärale individualismile. Neljanda ja ühe peamisena võib esile tuua 1960. aastate alguse murrangut ehitustehnika ja –materjali arengus, eelkõige majaehituskombinaatide töölerakendumise järel alanud ehitusbuumi ja tüüpprojektide alusel ehitamist. Ühest küljest piiras see tugevalt arhitektide tegelemist konkreetsete elamutega, teisalt ei olnud kordades kasvanud ehitusmahu tingimustes enam arhitektidel tihtipeale lihtsalt ka mahti väiksemate ühikutega tegeleda. Mikrorajoonid kuulutati seepärast uue aja progressiivseks lahenduseks, mis võimaldavad lahendada kõik varasemad mured ja mahutada kõik pikisilmi korterit ootavad inimesed. Need kujunesid Nõukogude Liidu modernistliku linnaplaneerimise üheks oluliseks näitajaks, hõlmates ca 30-50 ha suurust ala umbkaudu 10 000 elanikuga.²¹⁹ Magistraalidest piiratud ala, millel asuvad lisaks elamutele kõige esmasemad sotsiaalse taristu elemendid - kauplus, lasteaiad, kool - sarnases üsnagi angloameerika linnaplaneerimises pärast sõda levinud *neighbourhood unit*'i ehk naabruskonna ühiku ideega.²²⁰

Kuigi Oru on oma loomult linnaline asula, ei saanud selle väiksuse tõttu siiski mikrorajoonidest rääkida, pigem oli kogu asula väiksema mikrorajooni mõõtu. Küll aga on rakendatud uusi modernistlikke planeerimisvõtteid, st majad ei moodusta enam perimetraalselt hoonestatud kvartaleid, vaid hajusalt metsa alla paigutatud hoonegrupe, mille puhul nende paigutus ruumis ei olnud enam otseselt sõltuv nende hoonetüüpide hierarhiast.

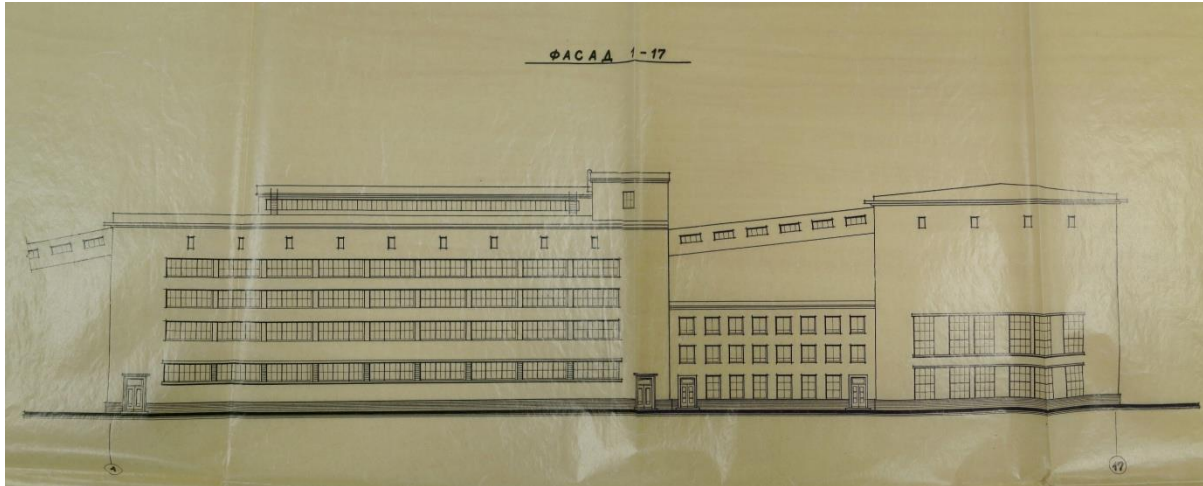
Tehas

Koos uue planeeringulise lahendusega 1956. aastast muudeti ka briketitehase tehnoloogilist skeemi ja hoonestusstruktuuri, samuti anti hoonetele uus arhitektuurne ilme (ill 41). Kuna tegemist oli ikkagi tehasega, määrati projekti grupijuhiks 1954. aastal TPI lõpetanud värske ehitusinsener Gunnar Nurmet, tehnoloogilise ja konstruktiivse lahenduse andis 1955. aasta TPI vilistlane insener Udo Lemmik ja arhitektuurse projekti koostas 1954 TPI lõpetanud

²¹⁹ M. Port, Linnade planeerimisest. - Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn: Valgus, 1969, lk 26.

²²⁰ T. Ojari, Elamispid. Modernistlik elamuehitusideoloogia ja Mustamäe. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 2004, 2, lk 60.

arhitekt Juta Sandpank (Santpank), kes oli ühtlasi tuntud kergejõustiklane. Tehasehoonete - briketitsehhi, eluotstarbelise ploki (töölise riietusruumid, tsehhide juhatajate kabinetid jne), soojuselektrijaama - rafineeritult modernistliku arhitektuurse ilme loovad suured dekoreerimata fassaadid, lintakaknad ja hoonete sisemisest tehnoloogilisest ülesehitusest tulenev struktuur.²²¹

41. 1956. aasta briketitehase projekt. Briketitsehhi ja SEJ vaade. Arh J. Sandpank.

Üleminekule arhitektuursete paradigmade vahel viitavad üksikud esinduslikkust taotlevad detailid - laiad karniisid, välisuste raamistus, tahveluksed. 1956. aasta projektülesandes on tehase ehituskonstruksioone kirjeldatud järgmiselt: paekividest lintvundament, monoliitset raudbetoonist karkass, silikaattelistest seinad. Kuna monteeritavaid ehitusdetalle tootvad tehased ei olnud veel valminud, ei olnud neid sel hetkel veel võimalik objektile projekteerida. Tehase administratiivhoone projekteeris 1956. aastal arhitekt Heli Arro. Ilmselgelt veel klassitsistliku arhitektuuri vormiga hoonel oli siiski pea dekoorivaba fassaad.

Tehase ja ka asula ehitust alustati 1958. aastal, juba 1960 aga kinnitasid ENSV Riiklik Plaanikomisjon ja ENSV Rahvamajanduse Nõukogu II ehitusetapi projekteerimisülesande, millega kasvatati planeeritav aastatoodang koguni 250 000 tonnini, ühtlasi nähti ette soojuselektrijaama suurendamine 2500 kW-ni.²²² Laiendatud tehase tööliste arvuks prognoositi 829 inimest ja turbavaru põhjal tehase tööajaks 65 aastat.²²³ Lahendatud said ka vaidlused „Eesti Põlevkiviga“, kuna viimane kandideeris Oru raba turvakihtide all olevale põlevkivile. Projekteerimise ajal kavandati Orut eraldiseisva asulana Jõhvi rajoonis, mis likvideeriti aga 1960 suuremate administratiivsete ümberkorraldamiste ajal.

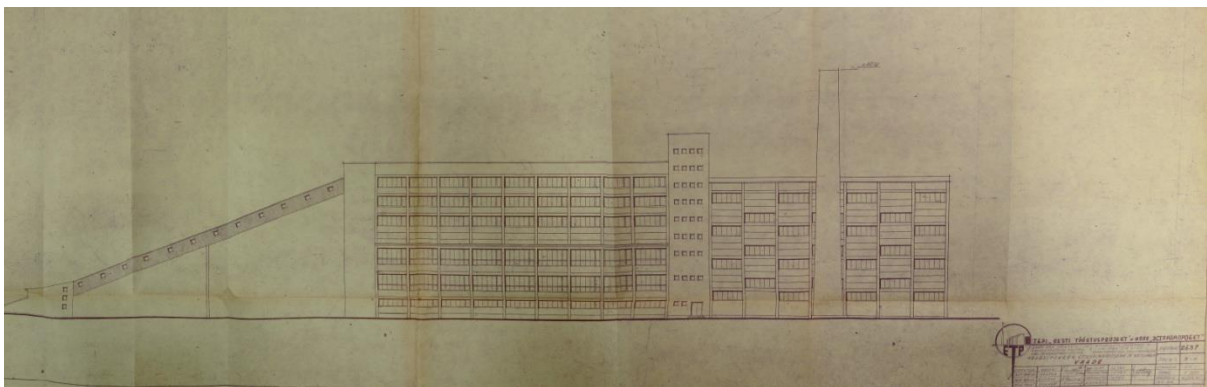
²²¹ ERA, f T-15, n 4-1, s 137: Projektülesanne. Köide II. Seletuskiri ja joonised. Briketitsehhi ja elutarbeline plokk. Kalkajoonised 1313.

²²² ERA, f T-15, n 4-1, s 1: I köide. Tehnilis-ökonoomiline osa ja lisad.

²²³ ERA, f R-1992, n 2, s 166.

1958. aastal alustati viimaks tehasekompleksi rajamist.²²⁴ Ehitamiseks moodustati lausa Ehitatava Oru Turbabrikeritööstuse Direktsioon, mis muudeti 1963 Oru Turbatööstuseks. Samal aastal muutis nime ka projekteerimisorganisatsioon, esimest korda võeti kasutusele hilisemast tuttav nimi "Eesti Tööstusprojekt".²²⁵

1961 koostas "Tööstusprojekt" nii asula kui tehase I ja II ehitusjärjekorda täpsustava projektülesande, kus on loetletud juba arhitekt Maimu Kaarnaväli kavandatud²²⁶ valminud või parasjagu ehituses tehase hooned: administratiivhoone, remont-mehaanika töökoda, traktoritekuur koos tuletõrjedepooga, materjalide ladu ja turba freesväljad.²²⁷ Samal aastal koostasid 1958 ERKI lõpetanud arhitekt Ülo Ilves ning insener Ülo Tärno tehase projektülesande, millega pandi paika ka ehitamisele läinud tootmishoonete struktuur ja lahendati nende plaani- ja fassaadilahendused (ill 42, 43).²²⁸ Seoses mitmete raudbetoontoodete tehaste valmimisega alates 1950. aastate teisest poolest avanes võimalus rajada tehas juba monteeritavatest detailidest. Selles projektis on esimest korda plaanitud ehitusel kasutada ka suuri gaaskukermiidist seinapaneele, mida alates samast aastast valmistas samuti alles 1961 tööle hakanud Ahtme Ehitusmaterjalide Kombinaat.²²⁹ Seinte ehitusmaterjalina mängisid siiski suurt rolli ka silikaattellised, millest kavandati ehitada kõik abihooned – töökojad, depood, laod – tootmishoonete otsaseinad ja trepikojad.

42. 1961 tehase projekt. Ettevalmistustsehhi ja SEJ vaade. Arh Ü. Ilves.

²²⁴ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 20. Käsikiri eravalduses.

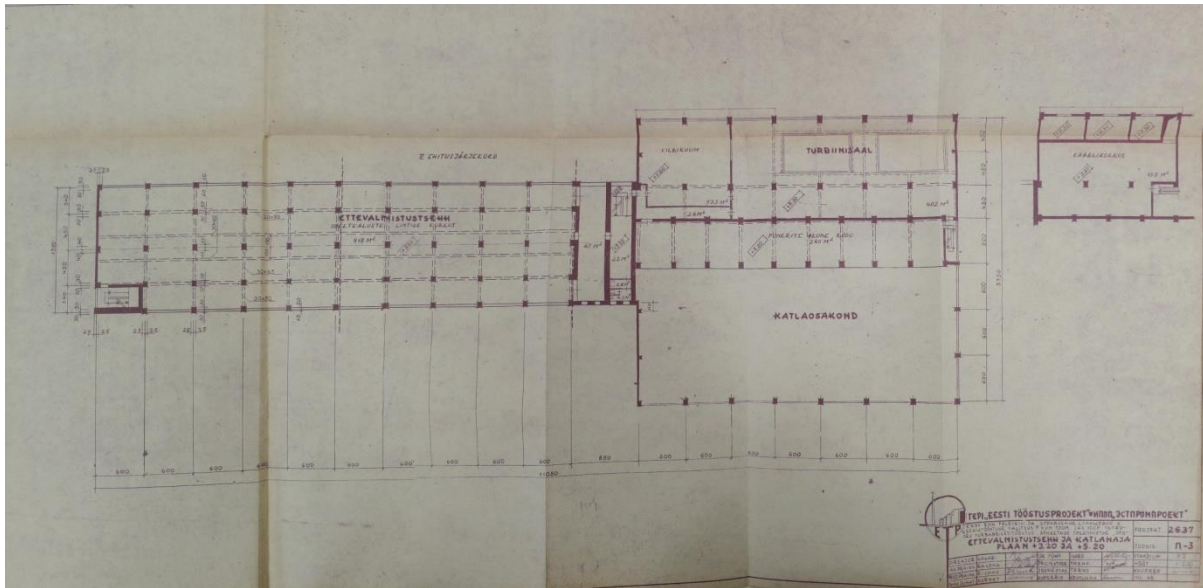
²²⁵ Täpsemalt Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogu Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Valitsuse Tööstuslike Ehitiste Projekteerimise Instituut "Eesti Tööstusprojekt".

²²⁶ Vestlus Maimu Kaarnavälga 23.04.2015.

²²⁷ ERA, f T-15, n 4-1, s 1.

²²⁸ ERA, f T-15, n 4-1, s 3: IIa köide. Seletuskiri ja joonised. Üldplaan ja arhitektuur-ehituslik osa.

²²⁹ Eesti NSV energiasüsteemi areng. Tallinn: Valgus, 1973, lk 71.

43. 1961 tehase projekt. Ettevalmistustsehhi ja SEJ plaan. Arh. Ü.Ilves.

Kandekonstruksioonides kavandati kasutada nii monteeritavat kui monoliitset raudbetoonist karkassi. Viimase kasutamine ei meeldinud aga projektülesannet läbi vaadanud Ehituskomitee ekspertiisbüroole, mis soovis kandetarindi püstitamist unifitseeritud sõlmedega monteeritavast raudbetoonist.²³⁰

Lõpliku ehitusprojekti koostasid Ülo Ilves ning insenerid Ülo Tärno ja Heino Sikkar²³¹ 1962. aastal²³², projekti peainsenerideks olid Henno Ilveste ja Ago Riismaa. Oru briketivabrik oli esimene tehas Eestis, mille ehitusel kasutati lisaks monteeritavale raudbetoonist kandetarindile seinamaterjalina põlevkivituhast gaaskukermiitseinapaneele.²³³ Ehitustööd teostati kahes etapis, tehase esimene järk – osa ettevalmistustsehhist ja briketitsehist, soojuselektrijaam, mitmed abihooned ja ettevalmistatud freesväljad - valmis 1964. 1965 valmisid rabasse rajatud kitsarööpmelise raudtee depoo ja veel üks remont-mehaanika töökoda. Kuna nõukogude tehnika paraku alatasa lagunes, lisati varem valminud remonditöökojale 1967 veel ka juurdeehitus. Briketitehase teine ehitusjärk briketitsehhi ja ettevalmistusosakonna laiendusega valmis 1969. Tehase seadmed koos automaatikaaparatuuriga osteti Ida-Saksamaalt nagu varem plaanitud; paraku ei töötanud korralikult kuivatist väljuva freesturba niiskust kontrolliv automaatika, mistõttu parandati ja täiendati süsteemi ka peale briketitootmise algust pidevalt. Kuna plaani järgi käiku antud tehas ei olnud selleks sugugi veel valmis, tekkis pidevalt seisakuid sisseseade lagunemise tõttu. Nõnda seisis tehas juba 1970. aasta suvel ligi kolm kuud remondis. Lisaks sisseseadele

²³⁰ ERA, f R-1992, n 2, s 166.

²³¹ Eesti arhitektuur: Artiklite kogumik. Tallinn: Valgus, 1969, lk 38.

²³² Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Tööstusprojekt“ XXV. Tallinn: Valgus, 1969, lk 125.

²³³ Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Tööstusprojekt“ XXV. Tallinn: Valgus, 1969, lk 83.

oli ka tehase ehitustööde ja -materjalide kvaliteet kehv, Ülo Ilvese andmetel hakkasid üsna pea pärast paigaldamist murenema ka gaaskukermiidist seinapaneelid.²³⁴

1964. aasta detsembris leidis aset aga sümbolne hetk, mil tootmisliinilt tuli kõige esimene brikk. Seda tähtsat momenti ja tehase esimese ehitusetapi valmimist tulid 1965 pealinnast tähistama nõukogude Eesti nomenklatuuri eliit: EKP KK I sekretär Johannes Käbin, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Aleksander Müürisepp, ENSV Ministrite Nõukogu esimees Valter Klauson ja ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimees Arnold Veimer.²³⁵ Kuigi kohustuslik väliskülaliste vabrikuvisiit tehti enamasti mõnda pealinna puhtamasse ja valdavalt naistöolistega tehastesse, nt Maratisse, Klementisse või Kalevisse, siis Oru kui ühe Nõukogude Liidu suurima ja kõige moodsama brikkitehasega sooviti siiski esialgu eputada. Nii toodi seda näiteks 1967. aastal vaatama Saksa DV MN esimees Willi Stoff ja NSVL MN esimehe asetäitja Lešetško. Samal aastal nimetati tehas ümber Jaan Anveldi nimeliseks Oru Turbakombinaadiks, selle nime all töötas tehas kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Õnnetu saatusega kommunistile püstitati 1977 tehase lähisteles ka büst, mis tänaseks on eemaldatud.

Uue tehase arhitektuurne ilme oli tunnistajaks sellest, et üleminekuperiood klassitsistlikult arhitektuurilt modernistlikule oli lõplikult möödas. Oru tehase ja asula ehituse algus, kui mitte arvata paari poststalinistlikku kortermaja, langes ühtlasi kokku modernismi võidukäiguga. Kuigi brikkitehhi, ettevalmistustehhi ja soojuselektrijaama ehitusel kasutati monteeritavat tarindit ning gaaskukermiidist seinapaneele, ehitati suur osa tehase fassaadidest ja seintest ning kõik abihooned ikkagi silikaattellistest. Sealhulgas ka ainsa tootmiskompleksi osana tänaseni säilinud soojuselektrijaama ja ettevalmistustehhi vaheline vertikaalsete ribidega kõrge trepikoja ja elevaatoritorn (ill 44).²³⁶ Tehnoloogiast tulenev hoonemahtude elav liigendus, kompositsioonilist rahutust rõhutavad diagonaalsed estakaadid ja silikaattelliste vaheldumine seinapaneelidega löid arhitektuurselt intrigeeriva terviku. Kuigi tehasehooned olid niigi tavapäratult kõrged, rõhutasid sihvakate trepikojatornide püstised ribad fassaadidel nende vertikaalsust, mis kontrasteerus pikkade lintakende ridadega (ill 45, 46). Tehas oli mõjuv ka pimedas - Ülo Ilves projekteeris brikkitehhi asulapoolse otsafassaadi suures ulatuses klaasist - tuledesäras tehas oli ühest küljest nii uue ja lootusrikkama ajastu sümbol, teisalt aga tuletas asula elanikele pidevalt meelde Oru rajamise põhjust (ill 47).

²³⁴ Vestlus Ülo Ilvesega 22.04.2015.

²³⁵ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 44.

²³⁶ Säilinud on siiski mitmed abihooned: administratsioonihoone, depoo, remondi-mehaanikatsehh.

44. 1963 valminud ettevalmistustsehhi ja SEJ vaheline elevaatoritorn on tänaseni ainsana tootmiskompleksist säilinud.

45. Briketitsehhi 1965.

46. Vaade tehasele 1970. aastatel. Vasakult: briketitsehhi (estakaadi taga), ettevalmistustsehhi, katlamaja.

47. Vaade tehasele asula poolt 1970. aastatel. Foto: Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik

Kõrvaltoodete tootmine, koopereerimine. Värvika osa nõukogude absurdsest majandussüsteemist moodustavad kõrvaltoodete tootmine ja koopereerimise korras toodetud kaubad. See alternatiivne tootmisharu mängis eriti olulist rolli turbatööstuses, kus töö oli paratamatult hooajalise iseloomuga. Briketitehase rajamine küll leevendas seda probleemi, sest suve jooksul kogutud freesturvasest oli talve jooksul aega brikette vormida, kuid jättis siiski osa töölisi talveks ripakile. Niisiis oli kõrvaltoodete tootmist ka laiemale avalikkusele üsna lihtne põhjendada. Teiseks ja kohati isegi olulisemaks põhjuseks oli briketitootmise majanduslik kahjumlikkus, mida isegi nõukogude plaanimajanduses ei olnud võimalik varjata ega lõputult põhjendada. Alates Rahvamajanduse Nõukogude süsteemi sisseseadmisest ja ka pärast selle likvideerimist nõuti ettevõtetelt ka oma kulude ja tulude üha suuremat balanssi, mis briketitööstuses tähendas hoopis muude, kasumlikumate toodete tootmist. Lisaks kõrvaltoodete tootmisele aitas ettevõtte majanduslikku olukorda märgatavalt parandada ka koopereerimise ehk kaastöö korras ettevõtetavad tellimused. Nõnda asus kombinaat juba 1970. aastate alguses tootma elektrimootorite rootoreid ja reduktoore detailide Leningradi suurtele masinaehituse tehastele, milleks kulusid marjaks ära esialgu arusaamatult suuremahulistena kavandatud remont-mehaanika töökojad. Niisamuti pandi „Vasara“ tehase jaoks kokku

lukusüdamikke.²³⁷ Tulutoovate väiksemate kõrvaltoodetena aga vorbiti Oru kombinaadis rõhknaelu (knopkad), triikraudade ja keeduplaatide elektrispiraale, kirja- ja juukseklambreid, diiselmootorite õlifiltreid. Oru Turbakombinaadi kõige menukamaks kõrvaltooteks aga kujunes alates 1970. aastate lõpust kiirelt monteeritavate keskmise suurusega plekist lao- ja tootmishoonete tootmine. Seoses kõrvaltootmise laiendamisega püstitati kolm neist ka tehase enda territooriumile. Need muutusid nõukogude üsna piiratud toodete nomenklatuuri tingimustes üsna populaarseks alternatiiviks eelkõige teiste ettevõtete hulgas, alates tehastest kuni kaubandusettevõtteni. Kuna kõrvaltoodete valmistamine muutus Oru kombinaadile sedavõrd tulusaks, siis ei saadetud loomulikult ühtegi selle haru töötajat suviti enam turvast koguma. Juba 1976. aastaks moodustas briketitoodang vaid 56,5% kombinaadi kogutoodangust ja edaspidi selle tähtsus kombinaadi eelarves vaid vähenes.²³⁸ Sedaviisi muutusid kõrvaltooted Oru briketitehase õigupoolest ainsaks kasutoovaks saaduseks, mis hoidsid ka edaspidi vee peal arutu koguse kehvapoolse briketi tootmist.

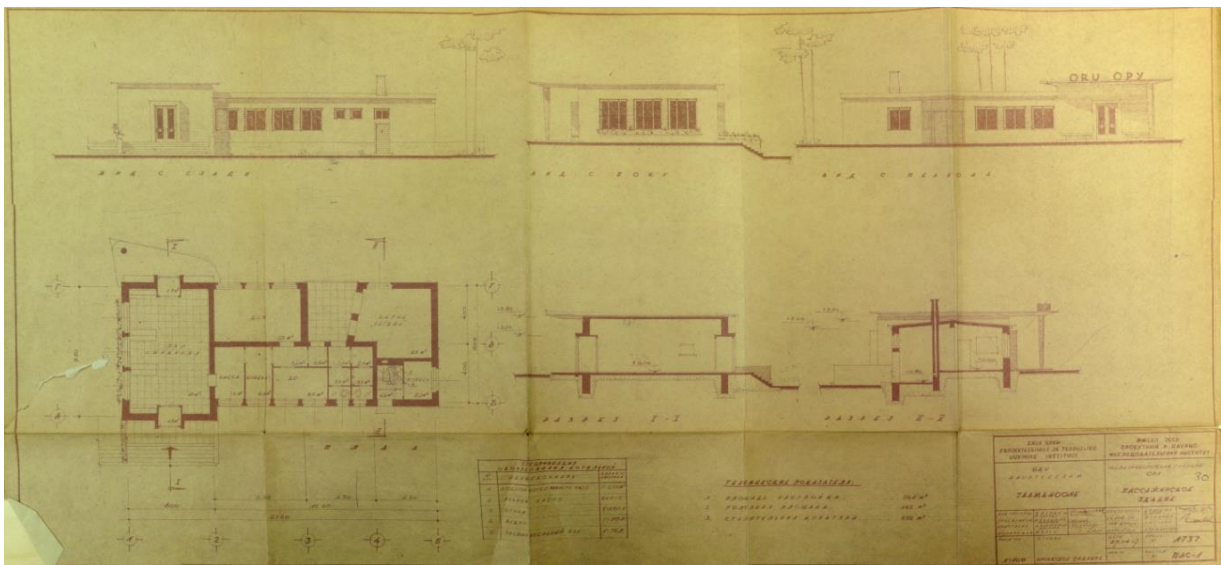
Raudteejaam. Raudtee oli nõukogude perioodil teatavasti strateegilise tähtsusega transpordiharu. Pärast 1956. aasta projektülesande arusaamatut lahendust saavutati Raudtee Valitsusega siiski kokkuleppe Oru raudteesõlme, briketitehasega ühenduse ning jaamahoone rajamiseks. 1961. aastaks valmis Oru raudteesõlmest tehase viiv laiarööpmelise raudtee haru. Arutelu järel valiti raudteejaama asukoht ligi ühe kilomeetri kaugusel tänase Oru raskesti määratletavast keskpunktist. Koos modernistliku tehasega pidi ka raudteejaam kui üks asula visiitkaarte kuulutama progressiivsemate aegade saabumist ning selle projekteerimine anti 1957. aastal noorele Voldemar Herkelile, kes oli mõni aasta tagasi ülikooli lõpetanud. Tema kavandatud jaamahoone on lihtne ühekorruseline lameda katusega maht, millest astub perroonil ettepoole raudbetoonist varikatus, toetudes ühele alt kitsenevale sambale (ill 48).²³⁹ Vastavalt uuele ornamendivabale ajastule on projektis hoone siledad fassaadid krohvitud ja värvitud, vaid akende vahel olev tellisladu markeerib lintaknaid. Plaanilahendus jaotas väikese hoone laias laastus kolmeks: reisijate ootesaaliks, personali tööruumideks ja pagasihoidlaks. Projekt on moodsalt minimalistlik ja seetõttu stalinistliku arhitektuuri pohmelli põdeva ühiskonna jaoks vast ka uuenduslik. Arvatavasti tundus kas tellijale või hoone ehitajale, Kohtla-Järve Ehitustrusti 5. Ehitusvalitsusele, täiesti dekoorivaba fassaad kas liialdusena või lihtsalt projekteerija eksitusena. Sestap ehitati 1960 valminud jaamahoone

²³⁷ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 121-123.

²³⁸ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 57.

²³⁹ ERA, f T-15, n 4-3, s 790: Oru Turbabriketi Tehas ja Oru Raudteejaam. Projektülesanne. Köide I. Seletuskiri ja joonised. Tehase skemaatiline plaan. Valguskoopiad. T-1737.

projektist mõnevõrra lahknevana (ill 49). Muuhulgas lisati asulapoolse sissepääsu kohale kapiteelidega sammastel varikatuse, akendele krohviraamistus ning kõige silmatorkavama muudatusena hoone nurkadesse rustika; kõik need täiendused oli stalinistlike tüüpprojektide levinud võtted ja põlevkivibasseinis karastunud ehitajatel „käte sees“. V. Herkeli projekteeritud varikatust toetav elegantne alt kitsenev post on ehituse käigus paraku moondunud kaheks tusedaks sambaks. Stalinismi ja modernismi segamine ei ole Oru raudteejaama puhul õnnestunud tulemust andnud ning klassitsistlike elementidega lamekatusega jaamahoone mõjub võõrastavalt.

48. 1957 Oru raudteejaama projekt. Arh V. Herkel

49. Oru raudteejaam

Asula

Täpsemalt lahti seletamata põhjustel jaotati 1956. aasta planeeringu seletuskirja kohaselt hooned kas tüüpprojektide või individuaalprojektide järgi ehitatavana. Nii näiteks pidi peaväljakule planeeritud asula administratiivhoone (asula omavalitsus ja miilitsapunkt) ning kaupluse (sh söökla) projektide jaoks koostatama individuaallahendused. Samas viimase kõrvale kavandatud kooli puhul aga nähti ette 400 lapsele mõeldud üliidulist tüüpprojekti nr 222 koos spordisaaliga²⁴⁰ ja klubi jaoks 250 inimesele mõeldud tüüpprojekti nr 712.²⁴¹ Seega loobuti teadmata põhjustel 1949 ametkondade heakskiidu saanud Vladovski kavandatud klubi projektist. Ilmselt tundus lopsakalt historitsistlik klubihoone lahendus pärast "arhitektuursete liialduste" põlustamist liialt vanamoeline ja kindlam oli valida mõni üleliiduline klubi tüüpprojekt. Peaväljakule kavandatud teenindusmajja nähti ette kingsepa, lukksepa, juuksuri, rätsepa ja fotograafi töökojad. Selle ehitamisel oli plaanis kasutada kordusprojekti, lasteaia ja ambulatooriumi/apteegi projekti puhul "Estongiprogorstoi" tüüpprojekte.

1956. aasta planeeringu seletuskirjas nenditakse kuivalt, et vastavalt kehtivatele üleliidulistele normidele on ühele inimesele ette nähtud kuus ruutmeetrit elamispinda.²⁴² Briketivabriku tööliste hulgaks kavandati 614 inimest, läbikorrutamisel koefitsiendiga 2,5 prognoositi asula elanike hulgaks kokku 1535 inimest.²⁴³ Vastavalt sellele arvutati ka vajaliku eluruumi pindala ja seejärel pakuti eluhoonete ja korterite hulk asulas - 28 kortermaja ja 20 individuaalelamut. Kahetoalisi kortereid kavandati 179, kolmetoalisi kortereid 68. 1956. aasta projektülesande kohaselt plaaniti asula hoonestada „Estonprojekti“ laialt levinud 1-285²⁴⁴ tüüpprojektide seeria kahekorruseliste klassitsistlike kortermajadega: kaheteistkümne korteriga tüüpprojekt ES-23-A ja kaheksa korteriga ES-22-A.

Esimesed neli kortermaja - Kesk t. 14, 16 ja 18 ning Männi t. 10 - valmisid 1959, üks sama tüüpprojekti järgi ka 1960. aastal 12 korteriga kahekordne eluhoone esindab juba poststalinistlikku traditsioonilise vormiga dekoorivaba arhitektuuri (ill 50).²⁴⁵ Uued korterelamud ei vastanud tüüpprojekti ega planeeringu lahenduse poolest ka 1956. aasta

²⁴⁰ Klassitsistliku U-kujulise koolihoone projekti koostasid 1947 NSVL Haridusministeeriumi projektbüroo arhitektid Vavirovskij (Вавировский) ja Velikanov (Великанов).

²⁴¹ ERA, f T-15, n 4-1, s 138: Projektülesanne. Köide II. Seletuskiri ja joonised. III jagu. Arhitektuur-ehituslik osa ja genplaan 1313, lk 49.

²⁴² ERA, f T-15, n 4-1, s 138, lk 48.

²⁴³ ERA, f T-15, n 4-1, s 138, lk 47.

²⁴⁴ Tüüpelamuseeria, mida tuntakse ka nime all ES või venepäraselt ЭС, töötas välja Alar Kotli 1952. 1954. aastal projekteerisid A. Kotli, Ü. Ellandi ja R. Urb ES baasil täiendatud variantidega elamuseeria 1-285. (Kalmet, H. Tüüpprojekteerimine. - Eesti Projekt 25-aastane. Tallinn 1969, lk 54).

²⁴⁵ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 20.

planeeringule. Oma regulaarse paigutusega linnaruumis ja arhitektuurse lahendusega mõjuvad need viis maja modernistlike suurte kortermajade vahel üleminekuperioodi tunnistajatena.

Nagu eelpool täheldatud, koostas "Eesti Tööstusprojekt" 1961 tehase I ja II ehitusjärjekorra projektülesande, kus on käsitletud ka asulat, kuhu kavandati ehitada 536-kohaline kool, tööstuskaupade kauplus, toiduainete kauplus koos sööklaga, kahes etapis ehitatav lasteaed, saun, pesumaja ja multifunktsionaalne side-, apteegi-, posti- ja hoiukassa ruume sisaldav hoone.²⁴⁶ Silma torkab kõikides varasemates planeeringutes kavandatud osade ühiskondlike hoonete puudumine: asula administratiivne keskus, teenindusmaja, klubi. Ülejäänud eluks vajalikud teenuste tarbimiseks aga pidi orulane sõitma näiteks Jõhvi.

Elamurajoonis toimus samal ajal vilgas ehitus, 1960. aastal valmisid esimesed kolm modernistlikku kortermaja „Estonprojekti“ 1957 arhitektide M. Pordi, H. Kalmeti ja inseneri O. Sammali välja töötatud I-317 seeria tüüpprojekti järgi.²⁴⁷ Täpsemalt oli tegu 1-317-7T versiooni kolmekorruseliste 24 korteriga puhasvuugiga silikaattelistest elamutega Kesk tänaval 1959 valminud kahekorruseliste majade vastas. Järgmise kolme aasta jooksul valmis Vikerkaare ja Kesk tänaval veel 8 kolmekorruselist maja, kokku 11 maja 264 korteriga (ill 51). Järgmised hooned 1-317 seeriast Orul rajati juba neljakordsetena, esmalt 1964-65 kahe sektsiooniga 32 korteriga kolm kortermaja Virmalise tänaval (nr 4, 6, 8) ja seejärel 1965-66 kolme sektsiooniga 48 korteriga kolm elamut samuti Virmalise tänaval (nr 1, 3, 5). 1-317 seeria kortermaju ehitatigi Orul kõige enam, 1960-65 Orul valmis kokku 17 selle tüüpprojekti järgi püstitatud elamut kokku 504 korteriga. Kuna 1964 alustas tööd ka tehas, hakkas keset männimetsa rajatud valendav moodne asula võtma ilmet, 1965 alustasid tööd samuti tüüpprojekti järgi valminud lasteaed (ill 52), kool ja saun. Elutähtsate asutustena said 1964-65 valmis ka tööstus- ja toiduainete kauplused ning söökla Oru sissesõidutee ääres. Viimasele tegi Kohtla-Järve Kaubandusvalitsus 1975 juurdeehituse, mille nurga taga asuvast piletikassa moodi nimetust luugist müüdi janustele aeg-ajalt lahtist õlut. Kaasaegsete tähelepanekute järgi oli seejärel asulas ootamatult palju januseid inimesi, viidates õigupoolest stagneerunud ühiskonnas laiemalt, kuid eriti tööstusasulates alates 1970. aastatest süvenenud alkoholismiprobleemile.²⁴⁸ 1969 sai valmis asula idaservas ühekordne apteegi ja sidejaoskonna maja Männi 3 (ill 53). Lamekatusega kükloopse sissepääsuga utilitaarehitise

²⁴⁶ ERA, f T-15, n 4-1, s 1.

²⁴⁷ T. Kallas, Meie instituudi osast elamute ja ühiskondlike hoonete kavandamisel. - Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt“ 25-aastane. Tallinn 1969, lk 48, 189.

²⁴⁸ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 193.

projekteeris 1966 „Eesti Projekti“ arhitekt L. Liidumäe²⁴⁹. Kuna asulas oli elanike arv kiirelt kasvanud, tekkis juba 1970. aastate alguseks vajadus kooli laiendada ja ehitada ka spordisaal. Tüüplahenduse põhjal õmbles nõobile pintsaku külge „Eesti Maaehitusprojekti“ arhitekt A. Veidental.²⁵⁰ Koos 1973 püstitatud paneelidest koolimajaga valmis selle taga asula idaservas viimaks ka kauaoodatud staadion, mille asukohta loksutati alates 1947. aasta planeeringust siia-sinna.

50. Kesk 16 kortermaja, 1959.

51. Vikerkaare tänav 1965. aastal ja kolmekorruselised kaheseksioonilised 1-317 tüüpprojekti järgi valminud kortermajad. Täna on säilinud vaid Vikerkaare 1 elamu.

52. Lasteaed, 1965.

53. Apteek, sidejaoskond. 1966, arh L. Liidumäe.

Elamuehitus jätkus Orul ka pärast esimest hoogu, siis hoonestati nii asula kirde- kui edelapoolset piirkonda. Nii valmis 1967 Virmalise 7 Oru ainus üleliidulise 1-464 tüüpprojekti järgi püstitatud neljaseksiooniline viiekordne paneelilamu, mille analooge kerkis eriti ohtralt Mustamäel. Ümbritsevate samuti tüüpprojektide järgi rajatud kortermajade hulgas näeb just see arhitektuurselt kõige mannetum välja, oma osa annavad selleks nii suvaliselt kinni ehitatud rõdud kui arusaamatut värvi luitunud fassaadid. 1968-69 aga said valmis „Eesti Projekti“ tüüpprojekti 1-318 (1964, arhitektid M. Port, E. Urb) kohaselt ehitatud viiekorruselised 55 korteriga elamud Virmalise 9, 11 ning 1971 ja 1974 asula edelaservas

²⁴⁹ ERA, f T-15, n 4-1, s 75: Apteek-kontori tööjoonised, seletuskiri ja spetsifikatsioonid. 1966.

²⁵⁰ ERA, f V-127, n 1, s 8089: Kohtla-Järve linna Oru 8-klassilise kooli juurdeehitus; töö nr 03111.

seeria teisest variandist Kesk 4 ja 2. Viimaste kortermajadena valmisid 1980. aastatel asula kõige põhjapoolsemas ääres kolm suuremat paneelilamut: seeria 111-66 tüüpprojektide järgi kuuesektsiooniline ja viiekorruseline 85 korteriga Kase 4, 60 korteriga Kase 6 ja Kase 2.

Elanikud. Oru elanikkond kasvas alates 1960. aastast jõudsalt, juba 1965 elas seal ligi 2000 elanikku.²⁵¹ See saavutas oma harja 1980. aastate lõpuks, mil asulas elas üle 3000 inimese. Veel 1995. aastal oli elanike arv 2400, 2008. aastaks kahanes see 1500-ni²⁵². Peab kohehelt märkima, et sugugi mitte kõik Oru elanikud ei olnud turbakombinaadi töölised ja nende perekonnaliikmed. Oru oli hinnatud elupiirkond, kuhu soovisid korterit ka mujal, näiteks põlevkivitööstuses töötavad inimesed. Kuna turbakombinaat ehitas kortereid vaid oma töölistele, mõeldi välja trafaretne skeem Orul korteri saamiseks. Nimelt asus inimene kombinaati tööle ja niipea, kui talle ja tema perekonnale korter eraldati, läks tööle märksa tasuvamasse põlevkivitootmise sektorisse. Kui Oru rajamise algaastatel tulid tehast käivitama mitmed Tootsi spetsialistid, kellest suur osa jäid lõpuks ka paikseks, siis alates 1970. aastatest saabusid asulasse juba Leningradis koolihariduse saanud spetsialistid. Kuna turbatööstuses olid palgad valdavalt teistest tööstustest madalamad, sattus Orule tihtipeale ka sellist kontingenti, keda isegi kaevandustes ei tahetud tööle võtta. Sarnaselt ülejäänud Ida-Virumaaga oli rõhuv osa Oru asukatest kas migreerunud või hiljem ka suunatud sinna erinevast Venemaa piirkondadest. Sarnasust lähedalasuva põlevkivitööstusega suurendas ka asjaolu, et paljud juhtiva kaadri töötajatest, näiteks TPI haridusega insenerid või raamatupidajad, olid eestlased.

Šanghai. Pilpakülad oli kõikjal Nõukogude Liidus töölisasulatega paratamatult kaasnev nähtus. Niisama kindlalt, et neid kunagi planeeringutes ette ei nähtud, niisama kindel aga oli ka nende tekkimine asula servadesse. Pilpaküla geneesil on ilmselt nii mitmeid sotsiaalseid kui psühholoogilisi põhjuseid, kuid küllap soovis ka üdini kollektiivne tööline siiski lapikest „oma“ maad. Monofunktsionaalsetes asulates ei ole pilpakülad sugugi nõukogude perioodil alguse saanud. Tööliste oma põllulapi harimine kuulus iseenesestmõistetavalt 18, 19. ja veel 20. sajandi alguseski agraarses ümbruskonnas asuvate töölisasulate asukate igapäevaste kohustuste hulka. Sellel olid eelkõige majanduslikud põhjused, sest põllulapilt saadu võimaldas täiendada napi sissetuleku eest ostetud ühekülgselt toidupoolist värskema kraamiga või lihtsalt säästa raha näiteks laste koolitamiseks. Nõukogude perioodil ei olnud köögivilja

²⁵¹ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 43.

²⁵² Kohtla-Järve linna Oru ja Kukruse linnaosade üldplaneeringu protsessi ja planeeringute keskkonnamõju strateegilise hindamise aruanne. Hendrikson & Ko. Tartu 2008, lk 12.

kasvatamine enam eluliselt küll vajalik, kuid väike lapike maad andis siiski võimaluse tegeleda meelepärase tegevusega. Alguses vaid tööriistade hoidmiseks püstitatud kuuride asemele ehtasid teotahtelisemad ja ehitusmaterjalidele parema juurdepääsuga aktivistid kapitaalised suvilad, mida parematel juhtudel kohendati isegi aastaringseks elamiseks. Täpselt sama kordus ka Orul, kus kohe pärast esimeste majade valmimist 1959 sügenes neist lõuna poole aiamaalappide rägastik. Kuna tegemist oli riigile ehk mitte kellelegi kuuluva metsase alaga, polnud selleks ka mingit takistust. Omavoliliselt tekkinud alternatiivses aedlinnas jaotati krunte ja ehitati hooneid vastavalt oma paremale äranägemisele, võimud aga pigistasid selle individuaalsuspuhangu koha pealt silmad kinni. See anarhiline piirkond ristiti rahvasuus Šanghaiks, mille kasvu ei pidurdanud ka vahetult selle kõrvale rajatud Eesti peamine kõrgepingeliin, mis ühendab Narva ja Eesti elektrijaamu ülejäänud Eestiga. 1965. aastal, kui kruntide arv oli kasvanud juba üle 150, asus kombinaadi direktsioon isetekkelisele asundusele taotlema aianduskooperatiivi staatust.²⁵³ Märkis, et õigupoolest selline omavoliline asundus kellelegi muret siiski ei valmistanud, oli kooperatiivi moodustamisega venitamine. See moodustati alles 1975 ja sinna kuulus üle 380 krundi 20 hektaril. Märkimisväärne osa krunte aga rajati ikkagi asula lõunapoolsesse külge sinna, kuhu juhtus, nõnda et tänapäevaks moodustab pilpaküla territoorium ametliku asumiga pea võrdse territooriumi. Veel tänapäeval on ainult väga üksikud inimesed erastanud oma aialapi. Šanghai isetekkeline struktuur ja madal kaootiline hoonestus moodustab terava arhitektuurse ja maailmavaatelse kontrasti modernistliku Oru asulaga. Koos eksisteerivad nii kehvapoolne plekist kuur kui kahekordne kivist elamu, muidu kammitsetud töölised on saanud välja elada oma loomingulisust majakeste ehitamisel ja kaunistamisel.

Haljastus Oru puhul on oluline peatuda ka haljastuse teemal, kuivõrd tänaseni liivakul säilinud männimetsa peeti juba nõukogude ajal asula üheks kõige atraktiivsemaks elemendiks. Nii 1947. kui 1949. aasta Anton Soansi koostatud planeeringute kohaselt oleks Orust kujunenud regulaarse tänavavõrgu ja sirgete tänavate ääres paikneva hoonestusega väikeasula, millele oleks lisandunud peaväljaku hoonestust ümbritsenud korrastatud pargikesed, mis ilmselt oleksid eeldanud „metsiku“ looduse taandumist. Asulat idast ja lõunast piirav individuaalmajade vöönd oleks arvatavasti rajanud tavapärased puuviljaaiad. Ka 1956. aasta regulaarse planeeringuga kaasnes jätkuvalt korrapärase kõrg- ja madalhaljastuse, sh puisteede kavandamine. Hilisem modernistlik asula ehituskava, mis muuhulgas loobus eramutest, nägi seevastu ette männimetsa säilitamist võimalikult suures ulatuses, mis

²⁵³ Jaan Anveldi nim. Oru Turbakombinaat. Ajalooline ja majanduslik koondmik. Oru 1978, lk 37.

põhimõtteliselt ka õnnestus. Kuigi avalikult nimetati selle põhjuseks vajadust tagada töönimestele looduslik ja terve elukeskkond, argumenteerisid põlismetsa säilitamiseks ka märksa pragmaatilisemad kaalutlused: olemasoleva metsa säilitamine aitas vältida madal- ja kõrghaljastuse rajamis- ja hoolduskulusid. Arvestades nõukogude elu logisevat kommunaalmajandust, sh avalike haljasalade hooldamistavasid, oli tegemist igati mõistliku otsusega.

54. Oru asula 1970. aastatel, vaade briketitehasest.

Kuigi Oru asum ja briketitehas ehitati esteetiliselt tervikliku modernistliku asulana (ill 54), millest tänaseks on paraku nii tehas kui mitmed kortermajad juba lammutatud, on Oru puhul pea sama intrigeeriv ka selle tekkelugu. Teise maailmasõja järgsed briketitehase ehitamise kavad viisid ka asula ja tehase ehitamise projektide koostamiseni. Selgub, et vaid juuksekarva võrra jäi puudu Oru rajamisest 1950. aastate alguses ja suurejoonelise asula planeeringu ning hoonestuse realiseerimisest. Ühtlasi on täiesti uue asula rajamise puhul põnev jälgida ka ajastu valitsevate linnaplaneerimise ja töölisasula hoonestuse projekteerimise põhimõtete ja -võtete muutumist Eestile õigupoolest traagilise perioodi jooksul.

Sümptomaatiline Oru sünnile on, et nii uue asula kui tehase projekteerisid noored arhitektid ja insenerid. Nii olid näiteks enamik 1956. aasta tehase ja asula projekteerinud arhitektidest ja inseneridest alla kolmekümne aasta vanad, värskest TPI lõpetanutel avanes ainulaadne võimalus kohe sedavõrd suuri ja olulisi objekte projekteerima asuda. Ka Eesti mastaapides üsna suure tehase arhitektuurse lahenduse autor Ülo Ilves oli värskest ERKI lõpetanud. Stalinistliku arhitektuuri ebaratsionaalsus ja lootusetult aegunud esteetika heideti niipea, kui võimalik, kiiresti üle parda. Destaliniseerimise protsessi käigus sattusid varasemad

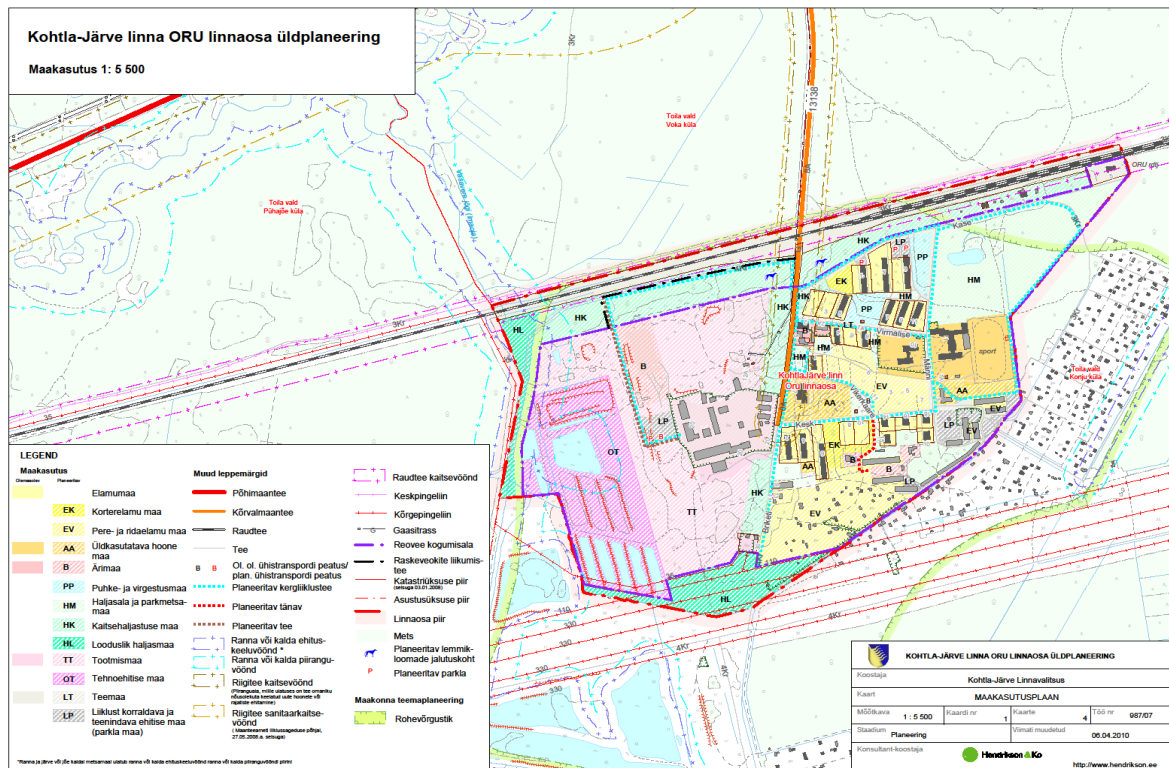
lahendused noorte ratsionaalsete modernistide karmi kriitika alla. See on hästi märgatav ka Orul, kus 1958 alustati veel inertsi traditsiooniliste kortermajade ehitamist rangekujulises kvartalis, kuid juba kahe aasta pärast valmisid esimesed modernistlikud kortermajad, nn hruštšovkad, vabakujulise planeerimise printsiipide kohaselt. Nii oli napi kahe aasta jooksul toimunud oluline murrang arhitektuurses ja planeeringulises mõtteviisis, mis peegeldus koheselt ka asula ehituskavades.

Veel 1956 kavandati Oru iseseisvalt toimivaks väikeasulaks nii omavalitsuse kui eluks vajalike teenustega sünnitusmajast surnukuurini. Samaaegselt Kirde-Eesti administratiivse jaotuse põhjaliku ümberkorraldamise ja II ehitusjärjekorra kavandamisega 1960. aastal muudeti ka kerkiva Oru ehitusplaan ning nii teenindusmaja kui administratiivhoone jäeti ehitamata. Nõnda devalveeriti iseseisva asulana kavandatud Oru õigupoolest üsna kaugel asuva Kohtla-Järve linnaosaks, mistõttu paljud nõukogude perioodil niigi kehvalt kättesaadavad teenused olid Orul üldse puudu ja asula jäigi sisuliselt vaid tööliste magalarajooniks. Tihe bussiühendus lähima linna Jõhviga oli siiski üsna viril lohutus. Taasiseseisvumise perioodil on taandareng hüppeliselt suurenenud, suletud on apteek, arstipunkt, kool ja söökla, rääkimata peamisest tööandjast briketitehasest. Nõnda on tänasel päeval avalikest teenustest asulas kättesaadavad vaid lasteaed ja väike vürtspood, üldise kokkuhoiu raames on olulisel määral harvenenud ka bussiühendus.

Oru briketitehase töötamise aeg piirdus veidi enam kui kolmekümne aastaga. 1996. aastal kuulutati välja tehase pankrott ning juba järgmisel aastal alustati sisseseade demonteerimist ja vanametallina utiliseerimist; briketitehase varemed seisid püsti veel 2003. Samal perioodil lammutati enamik Vikerkaare tänava kortermajadest ja üksikud kortermajad Kesk ja Virmalise tänaval.

Asula kokkukuivamise fikseerib 2010. aastal Kohtla-Järve Linnavolikogu kehtestatud Oru asula üldplaneering (ill 55), pakkudes teoreetilist võimalust potentsiaalseks arenguks. Nii näiteks nähakse Vikerkaare tänaval lammutatud kortermajade asemel ette eramute ja ridaelamute ehitamist, mis ühest küljest mõjub ajaloolise irooniana, teisalt aga viitab paraku linnavalitsuse võimetusele tegeleda Oru problemaatilise kortermajade situatsiooniga 1990. aastate teise poole kriisi kõrgajal. Kui Oru esimesed, A. Soansi koostatud planeeringud nägid ette individuaalelamute ehitamist asula serva, siis praegu kehtiv üldplaneering aga eramupiirkonda korterelamute vahele asula keskele. Kuigi möödunud viie aasta jooksul ei ole

ühegi eramu ehitust Vikerkaare tänaval alustatud, on hinnangute andmiseks üldplaneeringu perspektiivitunde osas veel ilmselt vara.

55. 2010 kehtestatud Oru linnaosa üldplaneeringu maakasutusplaan.